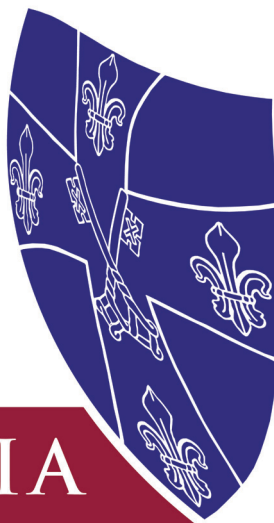

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

BÖLCSÉS SZ

AKADÉMIA

3.

PÉCS, 2019

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsész Akadémia 3.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Bölcsész Akadémia 3.

Szerkesztette:

BÖHM GÁBOR – CZEFERNER DÓRA – FEDELES TAMÁS

Pécs, 2019

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának Kiadványa

A kötet megjelenésére az NTP-HHTDK-18-0014 azonosító számú,
A hazai Tudományos Diákköri műhelyek és rendezvényeik támogatása
című pályázat keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatja:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

© A szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
GRÜLL TIBOR	
A történelem mint propagandaeszköz a római császárkorban	9
BENE KRISZTIÁN	
Hasznos ellenségek? A francia hadsereg magyar tagjai az első világháborúban	34
MEKIS D. JÁNOS	
Az önéletírás-kutatás újabb perspektívái	61
LÁNG ANDRÁS	
A machiavellista manipulátor. Egy fejlődési pszichopatológiai megközelítés	84
MACZELKA CSABA	
Szerzetesek és cigányok: utópikus motívumok a középkori angol és magyar irodalomban	102
BALATONYI JUDIT	
Miért szeretünk másként és ugyanúgy? Kulturális antropológiai perspektívák a szerelem-kutatásban	119
KÉRI KATALIN	
Levelek a háremből. Egy angol hölgy 18. századi törökországi útja	143
POLYÁK GÁBOR	
Nyüzsgő kávéház vagy zajos kocsmá? A közösségi média és a nyilvánosság	167
FEDELES TAMÁS	
Magyarok Rómában Mátyás király korában	187
A kötet szerzői	225

Előszó

.....

Immár négy esztendeje, 2015 nyarán jelent meg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia előadássorozat válogatott tanulmányait tartalmazó második kötetünk. A 2012 őszén újtára indított program keretében egy-egy neves kutató 60 perces előadáson járta körül aktuális kutatási témáját, a széles nagyközönség számára is befogadható módon. A hallgatóságnak lehetősége nyílt az előadásokat követően kérdéseket, hozzászólásokat megfogalmazni. A PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa azzal a céllal indította újtára e rendezvényt, hogy az egyetemi polgárok, középiskolai tanárok és diákok, az érdeklődők közvetlenül az adott területek elismert kutatóitól ismerhessék meg a bölcsész- és társadalomtudományi kutatások legújabb eredményeit. Napjainkban, amikor a humán- és társadalomtudományok elismertsége és támogatottsága jelentősen csökken, talán még relevánsabb ezen eredmények disszeminációja a társadalom szélesebb rétegei számára, ezzel is hangsúlyozva, hogy a tudomány művelése soha nem lehet öncélú tevékenység. A 21. század tudósa és egyetemi oktatója ugyanis nem az elefántcsonttoronyban dolgozik!

A 2018 őszén megtartott referátumok széles tematikát öleltek fel, így hallhattunk az évek óta a hírek középpontjában álló migrációs válságról, a közösségi média és nyilvánosság kapcsolatának izgalmas kérdéseiről, a szerelem kulturális antropológiai megközelítéséről éppen úgy, mint az antik római történelmi propaganda szerepéről vagy a machiavellista manipulátorok pszichológiájáról. Ízelítőt kaptunk a kora újkori angol utópiák és a regények kapcsolatából, megismerkedhettünk a francia hadsereg magyar tagjaival az első világháború idején, egy útinapló segítségével pedig bepillanthattunk a 18. századi török háremek világába.

Jelen gyűjteményes kötet a 2018/2019-es tanév őszi szemesztere során elhangzott tíz előadás közül kilenc szerkesztett változatát tartalmazza az elhangzásuk sorrendjét követve. Reményeink szerint e válogatást az előző két kötethez hasonló érdeklődés fogja kísérni.

Pécs, 2019. június 25.

A kötet szerkesztői

Grüll Tibor
.....

A történelem mint propagandaeszköz a római köztársaság korában és a principátus idején

History as a Propaganda Tool in the Period of Roman Republic and During of the Principate

In the history of Rome, important changes occurred during the reign of Julius Caesar and Augustus: the previous democratic-aristocratic state form of state became an autocracy. In the case of similar revolutionary changes, the role of history become always more important as the power – with the words of Jan Assmann – „legitimizes itself in retrospect, and records itself by looking ahead to the future”. The principate which was born on the ruins of the free republic (*res publica libera*) employed a whole range of propaganda means so that it would be able to transplant a new kind of view of history in the minds of the people. The gist of this remarkable concept was that the reign of the Julius–Claudius clan is not failure but the real sense and aim of the roman history. Roman emperors established their places of remembrance in the sense of Pierre Nora, among which we have to mention the reformed religious feasts, the renovated and newly built churches as well as the public places which were named after the emperors, where the gallery of prominent historic people (*summi viri*) was established. In the forum of Augustus, every exhibited people are a king of archetype of the princeps. Emperors employed the representation of coins as an effective means of propaganda as well, on the bases of which they were able to express their special views on history. Literature proved to be an important factor as well: writers and poets, who represented the ideas of the power system, were canonized, while those, who remained the patrons of the republic, were put to prisons or they were killed. During the reign of the emperors, bookburnings and the abolition of the memory of undesirable people (*damnatio memoriae*) became common. Authors of history books were not exceptions to this role. With a small exaggeration we may say that we know the history of the Ancient Rome as the emperors wanted to display it.

Key words: propaganda, Ancient Rome, Caesar, Augustus, Roman Republic, Principate.

Emlékezet, emlékmű, történelem

A *historia* és *memoria* elkülönítése – amit Pierre Nora francia történész tudatosított a 20. század második felében – nem valami modern idea, hanem a klasszikus antikvitásra visszavezethető koncepció.¹ Már a rómaiak is felismerték, hogy a nyugdíjas szenátorok amatőr történészkedése nem a legalkalmasabb médium a kollektív emlékezet megőrkítésére. Ehelyett „emlékeztetjük” (*Erinnerungslandschaft; landscape of memory* vagy *memoryscape*) kialakítására van szükség, aminek *par excellence* példái Rómában a *forumok* voltak.² Elmondható, hogy Róma a köztársaság korának végére valóságos múzeumvárossá vált, amely zsúfolásig tömve volt történelmi emlékhelyekkel. A monumentális középületek, szobrok, oltárok és feliratok nézegetése során a szemlélő olyan mentális térképet tudott magában kialakítani, amelyen keresztül úgy volt képes „olvasni” a történelmet, mint egy hagyományos történeti szöveget.³

Az emlékeztetjük létrehozásában azonban nemcsak a történelemtől való megemlékezés nemes szándéka, hanem a nyílt vagy burkolt politikai akarat is szerepet játszott. „Egészen a közelmúltig (...) a történelem mindig politikai tevékenység volt, a szónak a legtágabb értelmében. Mítoszokon keresztül foglalkozott az eredet kérdésével, alapításokkal és hatalmi legitimációval kapcsolatos kinyilatkoztatásokat tett, dicsőséges genealógiákat vázolt fel, életmód modelleket nyújtott és viselkedési előírásokkal szolgált a hatalmasok számára” – írta Pierre Nora 2011-ben *A politikától veszélyeztetett történelem (L'histoire au péril de la politique)* című írásában.⁴ Ezt a mondatot egy az egyben lehetne a római kori történetírásra is vonatkoztatni, amely sosem tudta kivonni magát a hatalmi „emlékezetpolitika” diktátumai és elvárásai alól. S minthogy az ókorból relatíve kevés történeti forrásanyag maradt fenn, nem árt a mai történészeknek is tudatosítaniuk azt, amit a későbbi korszakokkal foglalkozó tudós kollégáik már megtettek: el kell választanunk egymástól a *historia* „kemény történeti tényeit” és a politikai ideológiák által kreált emlékezhelyeket.

¹ LE GOFF 1996; ASSMANN 2008; NORA 2009.

² HÖLKESKAMP 2001. és 2010. 481. Vö. WALTER 2001. és 2004.

³ EDWARDS 1996.

⁴ Az idézet forrása: Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete, szerk. Szász Anna Lujza és Zombory Máté. Budapest, 2014. 51–63.

A római történelem három korszaka

A királyság

A római állam történetének első korszakában királyok gyakorolták a főhatalmat. *Urbem Romam a principio reges habuere* – kezdi Tacitus az *Évkönyvek* összefoglalását, amely a principátus első száz évét dolgozta fel „az isteni Augustus halálától” felvéve a történet fonalát.⁵ A római *őstörténet* azonban nem Romulusszal – akit mindmáig Róma első királyaként tartunk számon –, hanem a Trójából menekülő és új hazát alapító Aeneasszal kezdődött. Mivel a görög kronográfusok már nagyjából rögzítették a trójai háború idejét a Kr. e. 13–12. századra, a Róma alapításáig (Kr. e. 753) eltelt 400–500 évet a római történészeknek valamivel ki kellett tölteniük.⁶ A köztársaságkori római arisztokrácia – különösen az úgynevezett „trójai családok” – annyira szerették volna családfájukat Aeneasig visszavezetni, hogy több különböző listát hagytak hátra az „albai királyokról”, amelyekben Aeneas és Romulus között 16 vagy 17 kitalált királynév szerepelt.⁷ Az Alba Longában regnáló uralkodók után következett Róma hét királya, kezdve az alapító Romulusszal.

Tanulságos, ahogyan Cicero *Az állam* című munkájában – jóval Caesar meggyilkolása előtt – végigtekint a római királyokon, akiket szerinte nem is így hívtak még ekkoriban: „nem úrnak, nem is parancsolónak neveztek ők azokat, akiknek jog szerint alattvalói voltak, s nem is királyoknak, hanem a haza védelmezőinek, apáiknak, isteneiknek; s mindezt nem alap nélkül”.⁸ Cicero szerint Róma hét királyából hatra illett ez a jellemzés, csupán a „gőgös” Tarquinius vált jó királyból zsarnokká: „ezzé a legundokabb, legmocskosabb, istennek, embernek egyaránt legutálatosabb élőlényé, amely egyáltalán elgondolha-

⁵ Tac. Ann. I. 1.1. A fordító, Borzsák István hívta fel a figyelmet arra, hogy az urbs szóval kezdődő mondat azt fejezi ki: Tacitus elbeszélésének hőse a Város és nem a császári hatalom. Tacitus összefoglalása a római történelem szakaszairól elsősorban közjogi szempontokat vesz figyelembe. (Vö. Sall. Cat. I. 2. „initio reges, nam in terris nomen imperi id primum fuit” [kezdetben a királyok – mert ez volt a földön az első uralkodói cím]; valamint Claudius beszéde: „quondam reges hanc tenuere urbem” [egykor királyok tartották kezükben ezt a várost], CIL XIII 1668 = ILS 212).

⁶ Trójai háború: Ephorosz Kr. e. 1135, Szószibiosz Kr. e. 1172, Eratoszthenész Kr. e. 1184/1183, Timaiosz Kr. e. 1193, Paroszi krónika Kr. e. 1209/1208, Dikaiarkhosz Kr. e. 1212, Hérodotosz kb. Kr. e. 1250, Eretész Kr. e. 1291, Durisz Kr. e. 1334. – Róma alapításának hagyományosan elfogadott időpontja (Kr. e. 753) M. Terentius Varrótól származik, l. GRANDAZZI 1997.

⁷ LAROCHE 1982.

⁸ „non eros nec dominos appellat eos quibus iuste paruerunt, denique ne reges quidem, sed patriae custodes, sed patres, sed deos, nec sine causa”: De rep. I. 41. [64]; vö. II. 29. [51]. Hamza Gábor ford.

tó”.⁹ Tarquinius Superbus elűzése után – magyarázza Cicero – „a római népet oly mértékű gyűlölet fogta el a királyi cím iránt, mint amekkora utána való sóvárgás Romulus halála, vagy pontosabban elköltözése után”.¹⁰ Innen nézve válik érthetővé, hogy a köztársaság korában hogyan használhatták *exemplum*ként az állam szolgálatában álló derék férfiak a „gyűlölt” királyokat, s hogy Augustus számára hogyan szolgálhatott példaképtül Romulus, Numa Pompilius vagy Ancus Marcius.¹¹

A köztársaság

Róma következő 500 éves korszakában az arisztokratikus és a néphatalom egyensúlyán álló köztársasági államforma érvényesült. Ennek az időszaknak sem egységes a története, hanem legalább három fő részre osztható: az elsőben az itáliai félsziget meghódítása zajlik; a másodikban a védekező jellegű külháborúk dominálnak; a harmadikban pedig a nyílt expanzió („imperializmus”), és az annak nyomában fellépő belső problémák: mindenekelőtt a polgárháború csaknem pontosan száz évig tartó korszaka (Kr. e. 133–31), amely a principátusba torkollott. Ami kétségbevonhatatlan tény: a köztársaság korában a kis Tiberis menti faluközösségből három kontinensre kiterjedő világbirodalom jött létre. „A mi népünk – írja Cicero *Az államban* – hatalmában tartja már a földkerekséget... az igazságosság és a bölcsesség alapján lett a legkisebből valamennyi közül a legnagyobb.”¹² A világbirodalomává avanzált Rómában ugyanakkor minden megváltozott: a politika, a hadsereg, a társadalmi és gazdasági viszonyok – s ez nem mindenkinek tetszett és nem is volt mindenképpen üdvös. Az augustusi békekorszak első felében működő Livius monumentális történeti művének előszavában is utal erre: „az állam szerény kezdetekből oly hatalmassá nőtt, hogy már roskadozik saját nagysága alatt”, és a mostani időkben „a már régóta oly hatalmas nép erői önmagukat semmisítik meg”.¹³ Livius Kr. e. 9-ig írta meg a város történetét, vagyis a következő mondata Augustus korára vonatkozik: „eljutottunk jelenünkig, amikor sem vétkeinket, sem vétkeink orvoslását nem vagyunk képesek elviselni.”

⁹ „quo neque taetrius neque foedius nec dis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest”: De rep. II. 26. [47]. Hamza Gábor ford.

¹⁰ „tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli desiderium”: De rep. II. 30. [52]. Hamza Gábor ford.

¹¹ GRANDAZZI 2015.

¹² De rep. III. 15. [24]. Hamza Gábor ford.

¹³ „nec vitia nostra nec remedia pati possumus”: Liv. I. praef. Kis Ferencné ford. – WALSH 1955; MOLES 1994; BURTON 2008. Nagyjából ugyanezt a véleményyt osztotta Sallustius is, I. DE BLOIS 1988.

A principátus

A „vétkek orvoslása” minden bizonnyal az Augustus által létrehozott új rendszerre: a principátusra utalt, amivel a zseniális római politikus, a meggyilkolt Caesar unokaöccse – aki ekkor már az *Imperator Caesar divi filius Augustus* nevet viselte – az ezeréves római állam történetének harmadik nagy korszakát vezette be. Az elmúlt századokban sokan sokféleképpen próbálták a principátus eluzív fogalmát definiálni, de azt már a kortársak is felismerték, hogy itt tulajdonképpen a régi köztársaság díszleteivel álcázott egyeduradalomról van szó.¹⁴ A Kr. e. 27-től az *Augustus* cognoment viselő *princeps* egyszerűen nem tehette meg, hogy teljesen ignorálja Róma korábbi történelmét, hiszen ő maga kezdetől fogva mindvégig a „köztársaság helyreállítójának” szerepében tetszelgett.¹⁵ Ezért végrehajtotta a legnagyobb bűvészmutatványt: nemcsak új útra terelte Róma történelmét, hanem – átváltoztatva a szavak korábbi megszokott értelmét – magát a történelmi emlékezetet is eltérítette. A propaganda által magukat megtéveszteni nem hagyó rómaiak ettől kezdve megkülönböztették a „rég” köztársaságot az „új”tól, s az előbbit „szabad köztársaságként” (*res publica libera*) kezdték emlegetni, amiből világos, hogy az új rendszerben némi „szabadságdeficitet” érzekeltek. Az Antoninusok szelídebb uralma alatt működő Tacitus is megállapította, hogy a *principatus* és a *libertas* régebben egymást kizáró fogalmak voltak (*res olim dissociabiles*, Agr. 3.1).¹⁶ Érdekes, hogy a több mint száz éve római alattvalóként élő görögöket ezek a nyelvi és jogi finomkodások nem nagyon érdekelték, így ők egyszerűen csak *hégemoniának*, vagyis „egyeduradalomnak” nevezték azt, amit a rómaiak *principatus*nak hívtak.¹⁷

¹⁴ A zseniális ókortudós, Eduard Meyer (1855–1930) már a múlt század elején felvetette, hogy Pompeius tkp. a principátus eszméjének első megvalósítója volt (MEYER 1919). A principátust Theodor Mommsen (1817–1903) a princeps és a senatus között megosztott kettős hatalomként (Dyarchie = Doppelherrschaft) értelmezte, amivel máig tartó vitát indított el, l. WINTERLING 2005. – A korszak másik érdemes kutatója, Sir Ronald Syme (1903–1989) alapművében azt írta, hogy a „principátus meggátolja a definiálást” („the Principate baffles definition”, SYME 1939, 323), és szerinte egyébként is jó lenne megszabadítani a római történelmet „az elvont kifejezések uralmától”. – Válogatás az újabb szakirodalomból: CASTRITIUS 1982; RAFFLAUB–TOHER 1993; GRUEN 2005.

¹⁵ A triumviratus tagjai Illviri rei publicae constituendae felirattal adták ki pénzeiket, l. LANGE 2009. – Augustus önéletírásában is azt állítja, hogy helyreállította a köztársaságot: „Hatodik és hetedik consulságom idején [Kr. e. 28–27], miután a polgárháborúnak véget vetettem, a legfőbb hatalom közös egyetértéssel rám ruházott birtokában az állam ügyeinek intézését a magam hatalmából a senatus és a római nép kezébe tettem” (RG 34.1. Borzsák István ford.).

¹⁶ HAMMOND 1963.

¹⁷ A görögöknek már a köztársaságra se volt megfelelő kifejezésük: δημοσία ἔργα-ként írták körül. – Tacitus is újdonságként (novum) nevezi meg a principatus kifejezést (Tac. Ann. I. 6), vö. SHOTTER 1978; PERCIVAL 1980; CLASSEN 1988.

A köztársaság korának emlékezetpolitikája

Aki ismeri Pierre Nora munkásságát, az tudja, hogy az általa kidolgozott „emlékezethely” (*lieu de mémoire*) koncepciójába nem csupán a szó konkrét értelmében vett *helyek* tartoznak bele, hanem a francia trikolór, a gall kakas, július 4-e, a *Marseillaise* és a Larousse-szótár is.¹⁸ Mindez természetesen a római köztársaság „emlékezetpolitikájára” (*Erinnerungspolitik, politics of memory*) is igaz, ám a teljes körű vizsgálatot lehetetlenné teszi a források korlátozott köre és száma.

A naptár

Elsőként talán a naptárról (*fasti*) kell megemlékeznünk, amit Jörg Rüpke joggal nevezett „római breviárium”-nak.¹⁹ A köztársaság emlékezetpolitikájában központi szerepet játszott az állam és a Város megalapítása, vagyis Aeneas és Romulus személye. Róma születésnapját (*dies natalis*) a *Parilia* ünnepén ülték meg (április 21).²⁰ A *Lupercalia* (február 15.), *Quirinalia* (február 17.) és a *Nonae Caprotinae* (július 7.) is kapcsolódik Romulus személyéhez: az első ünnep rítusait a Palatinuson található Lupercal-barlangban mutatták be, ahol a hagyomány szerint az anyafarkas (*lupa*) a csecsemő Romulust és Remust szoptatta; a második ünnep a legenda szerint Romulus meggyilkolásának napja volt, ami némiképp ellentétben áll a harmadikkal: *Iuno Caprotina* ünnepén ugyanis arról emlékeztek meg – írja Plutarkhosz –, hogy Romulus a „kecskemocsár”-nak (*palus Caprae*) nevezett helyen eltűnt, illetve az égbe ragadtatott. A szeptember 5–19-e között megrendezett „római játékokat” (*ludi Romani*) állítólag Tarquinius Priscus alapította a latinok feletti győzelem emlékére. Az utolsó római király, Tarquinius Superbus elűzéséről a *Regifugium* ünnepen emlékeztek meg (február 24). Szempontunkból különösen érdekes Cicero egyik Kr. e. 43-ban Brutushoz írt levele, amelyben részletesen kifejtette, hogyan kívánt az állam felszabadítójának örök emléket állítani:

Decimus Brutus szabadítása után, mikor a legboldogabb nap sugározta be ezt a várost, s amely történetesen egybeesett Brutus születésnapjával, elhatároztam, hogy a hivatalos naptárban (*in fastis*) ehhez a naphoz Brutus ne-

¹⁸ NORA 2009; K. HORVÁTH 1999.

¹⁹ RÜPKE 2011. 121–123, 134–139.

²⁰ BEARD 1988; GRAF 1992; GRAFTON-SWERDLOW 1986.

vét fogjuk hozzáírni, amely dologban az ősök példáját követtem, akik ezt a megtiszteltetést egy nőnek, Larentiának is megadták, akinek velabrumi ol-táránál ti, pontifexek, áldozatot szoktatok bemutatni. Midőn ezt (a megtiszteltetést) én meg akartam adni Brutusnak, az volt a szándékom, hogy ennek a nagyszerű győzelemnek örök emléket állítsak a hivatalos naptárban.²¹

Templomok

Abban a háromszáz esztendőben, amikor a római köztársaság megalapítása és a Földközi-tenger feletti hegemonia megszerzése tartott, római magistratusok kb. 30 templomot emeltek a Városban, többnyire fogadalmi ajándéku a különböző isteneknek. Ezekkel is győzelmeikre emlékeztették a rómaiakat, és gyakorta hadizsákmányokból (*ex manubiis*) építették őket.²² Itt csak néhány kiragadott példa említésére van lehetőségünk.²³ A királyság korának végéhez fűződik *Castor és Pollux temploma*, amit a Regillus-tavi ütközet (Kr. e. 499) emlékére emeltek a *forumon*. A Kr. e. 509-ben elűzött Tarquinius Superbus ugyanis etruszk és latin szövetségeseket maga mellé állítva erőszakkal akarta visszaszerezni elveszített trónját, a rómaiak azonban a Regillus-tó mellett legyőzték. (Ez egy vulkanikus tó volt Etruriában, amit a Kr. e. 4. században lecsapoltak.) A mondai hagyomány szerint a győzelmi hírt maga Castor és Pollux jelentette be Rómában, s a templom ott épült, ahol lovaikat lecsutakolták. *Iuno Regina templomát* Camillus emelte Veii legyőzése után (Kr. e. 396) az Aventinuson. Ugyancsak Camillus nevéhez fűződik *Concordia templomának* építése a Capitolumon, amely – Ovidius és Plutharkosz szerint – a Licinius-Sextius-féle törvény elfogadásának emlékét örökíti meg: ebben a rendkívül fontos jogszabályban rögzítették, hogy a *plebs* tagjai is jogosultak a legfőbb *magistratusok* viselésére (Kr. e. 367). Végül *Iuppiter Stator templomát* említem meg, amit Metellus Macedonicus emelt a makedónok legyőzése felett tartott diadalmenete után (*aedes Iovis Metelli*, Kr. e. 146).

Győzelmi emlékművek

A Várost győzelmi emlékművekkel is gazdagon díszítették a köztársaság korában. Talán legismertebb ezek közül a *Columna rostrata*, amelyet elsőként C. Maenius Antium felett aratott győzelme után (Kr. e. 338) emeltek, majd

²¹ Cic. Epist. ad Brut. I. 15.8. Havas László ford.

²² HÖLKEKAMP 2010. 485.

²³ A témáról általánosságban l. ORLIN 2002.

őt követve Duilius *consul* mindjárt kettőt is épített belőlük az első pun háború Mylae mellett megvívott győztes hajócsatájára emlékeztetve (Kr. e. 260). A leghíresebb oszlop a *Rostrumon* állt egy archaikus felirattal ellátva, amit előbb Kr. e. 150 körül, majd Augustus alatt restauráltak.²⁴ Ebben az időszakban gyakori volt, hogy a római hadvezérek egy-egy híres görög műalkotást is hadizsákmányként elhurcoltak, és győzelmük jeléül felállítottak Rómában. Ez történt Lüszipposz monumentális Hercules-bronzszobrával is, amit Kr. e. 209-ben Tarentum elfoglalása után Fabius Maximus vitetett a Városba, ahol a *Forum Boariumon*, saját négylovas harcikocsis szobra mellett állíttatta fel. A szobor egyébiránt nem csak Fabius Maximus haditettére, hanem nemzetiségének, a *gens Fabiának* állítólagos Herculestől való származására is emlékeztette a szemlélőket.²⁵ De a monumentális festészet is megjelent Rómában. Idősebb Plinius erről így tudósít: „Úgy vélem, különösen akkor nőtt meg Rómában a festészet tekintélye, amikor M'. Valerius Maximus Messala elsőként helyezte el a Város alapításának 490. évében [Kr. e. 264] a Hostilius-féle Tanácsháza falára egy olyan képet arról a csatáról, amelyben legyőzte a karthágóiakat és Hieront Sziciliában. Ugyanezt tette L. Scipio is, aki egy festményt, amely az asiai győzelmét örökítette meg, a Capitoliumon helyezte el, amiért állítólag bátyja, Africanus megneheztelt rá, és nem alaptalanul, mert az ő fia ebben a csatában esett fogságba.”²⁶

Történelmi emlékezhelyek

A rómaiak *par excellence* történelmi emlékezhelyek kialakításával is igyekeztek múltjuk hőseit „jelenvalóvá” tenni a mindenkori szemlélők számára. Aeneasék hajója, amellyel a trójaiak Latiumba érkeztek, még a 6. században is ott horgonyzott a Tiberisen.²⁷ Kinek ne jutna eszébe erről a Plymouth kikötőjében horgonyzó Mayflower; vagy a Szentpétervárott, a Néva-folyón kiállított Aurora-cirkáló? De Rómában Romulus kunyhóját (*casa Romuli, tugurium Romuli*) is meg lehetett szemlélni a Palatinus délnyugati sarkában. Ezeket a vályogfalú zsúpfedeles kunyhókat az idők során számtalanszor restaurálták. Az emlékhelyet egyébként Augustus is nagy becsben tartotta, hiszen ennek közelében építette fel palotáját.²⁸ Itt volt megtalálható a *figus Ruminalis*, Romulus és Remus szent fügefája, ahol a hagyomány szerint fennakadt az a ko-

²⁴ Plin. NH XXXIV. 20; Quint. I. 7.12; CIL I 225; VI 1300 = 31591, vö. Serv. ad Georg. III. 29.

²⁵ ROLLER 2011; JÁRMI 2015, 43.

²⁶ Plin. NH XXXV. vii. 22. Gesztelyi Tamás ford.

²⁷ Prokopiosz, A háborúkról VIII. 22.9-16. - RUTLEDGE 2012. 132.

²⁸ Dion. Halic. I. 79; Cass. Dio LIII. 16.5. - BALLAND 1984.

sár, amelybe a kitett gyermekeket tették bele és leúszatták őket a Tiberisen.²⁹ A fügefafa mellett a csecsemőket szoptató anyafarkas szobra állt, és Kr. e. 296-ban Gnaeus és Quintus Ogulnius *aedilis curulisok* a csecsemő Romulus és Remus szobrait is elhelyezték itt – valószínűleg ezt láthatjuk viszont a Kr. e. 137-ben Sextus Pompeius által vert *denarius* ábrázolásán.³⁰ De a fentieknél profánabb és egyszerűbb emlékezhelyek is léteztek az antik Rómában. A vidéki magyar falvakat járva ki ne találkozott volna még „Rákóczi fájával” – amely alá a fejedelem lovát kötötte ki mikor arra jártában megpihent? Az „emlékezhelyeknek” ez a különös válfaja Rómában is létezett. Cicerónak *A törvényekről* írt könyvében, annak is a legelején olvassuk, hogy beszélgetőtársa, Atticus, arról faggatja a nagy szónokot, hogy vajon a *Marius* című költeményében megénekelt tölgyfa azonos-e azzal a valóságos tölgyfával, ami mellett éppen elésztálnak Arpinumban, vagy csupán a képzelet szüleménye? Cicerótól megtudjuk, hogy a helyiek „Marius fájának” nevezték az őszöreg tölgyet, amely így kerülhetett bele a Mariusról szóló költői művébe.³¹

A pénzverés

Végül a római emlékezetkultúra kapcsán a pénzverésről is röviden meg kell emlékeznünk.³² Mindenekelőtt arra az érdekes összefüggésre hívjuk fel a figyelmet, hogy *Moneta* (amelyből a *money* is származik) az *emlékeztetés* istennője, Mnémosz né római megfelelője volt.³³ Mint annyi más dolog, a köztársaságkori római pénzverés is a hellenisztikus államokkal történő érintkezés során alakult át. A Kr. e. 211-ben bevezetett ezüst *denariuson* mintegy 75 éven át csupán magát az államot propagálták: egyik oldalon a sisakos Roma-istennő, a másikon a Dioszkuroszok voltak láthatók ROMA felirattal. Ezután a római állam vezetői felismerték, hogy a pénzekben ábrázolt képek és feliratok üzeneteket is közvetíthetnek. Az arisztokraták saját családjaikat kezdték fényezni.³⁴ Ennek pregnáns példája, hogy T. Quinctius Flaminius a második makedón háború győztese, aki Kr. e. 197-ben saját arcképét tetette az aranyból vert pénzekre.

²⁹ Liv. I. 4; Varro LL V. 54; Plin. NH XV. 77; Plut. Rom. 4.1; Serv. ad Aen. VIII. 90; Fest. 332–333.

³⁰ Liv. X. 23.12; Dion. Halic. I. 79.8; Crawford 235/1a; RCTV 112. – HADZSITS 1936; EVANS 1991; HUNT 2012.

³¹ SZEKERES 2016.

³² NOREÑA 2011; HÖLSCHER 2014.

³³ A *Moneta* ugyanakkor figyelmeztetőt is jelent, a hagyomány szerint Kr. e. 390-ben a római fellegvárval támadó gallokra Iuno szent ludai figyelmeztették az őrséget, miközben a kutyák nem ugattak (I. a *Supplicia canum ünnepsége*). A *Moneta* szó egyéb jelentéseihez l. MEADOWS-WILLIAMS 2001; MIANO 2012.

³⁴ ALFÖLDI 1956; WISEMAN 1974; HÖLSCHER 1982; FLOWER 1996.

A győztes római hadvezér a makedón utódállamok pénzverését vette alapul, de a pénz jobboldalán Athéna portréja helyett Flaminius szakállas arcképét, bal oldalán pedig Niké szobra mellett saját nevét (T. QVINCTI) láthatjuk. Aranypénzt saját névvel és arcképpel majd 150 év múlva Iulius Caesar fog veretni Rómában. De a változás az ezüstpénzekben is feltűnt. Tiberius Veturius Kr. e. 137-ben a szokásos ábrázolás helyett egy Mars-portrét és egy eskü-jelenetet tett rá *denarius*aira. A hadisten a család egyik őse: Tiberius Veturius Philót idézte fel, aki Kr. e. 204-ben Mars isten papja (*flamen Martialis*) volt, míg az eskü-jelenet nemcsak a caudiumi szégyeniga utáni esküvésre (Kr. e. 321) utalhatott, amikor történetesen Tiberius Veturius őse volt a consul, hanem a Kr. e. 137-ben Numantiával kötött szerződésre is, amelyet az ugyancsak Veturiusszal rokonságban álló Tiberius Gracchus kötött meg. Az arisztokrata családok gyakran utaltak pénzeiken állítólagos isteni őseikre, mint pl. Sextus Iulius Caesar Kr. e. 129-ben Venusra; az általuk vagy közeli rokonaik által kivívott győzelmekre; esetleg azokra a középületekre, amelyeket ők építettek.

A köztársaságkori „emlékezetpolitika” egyik érdemes kutatója, Karl-Joachim Hölkeskamp írja: „a római köztársaság kulturális emlékezetében Kr. e. 150 körül Romulus és Brutus: az első diadalmenet és a fiatal köztársaság kezdeti küzdelmei épp annyira élők és közvetlenek voltak, mint Scipio Africanus és a második pun háború, vagy L. Aemilius Paullus és látványos diadalmenete Kr. e. 167-ben”.³⁵ Ezt a több évszázadon ketresztül egymásra rakódó emlékezet-reteget természetesen nem lehetett egycsapásra eltüntetni.

Caesar és a királyság

Amikor 44. január 6-án Caesar visszatért az Albai-hegyekben fekvő Bovillae-ből, ahol a latin játékokon (*feriae Latinae*) vett részt, az összecsdődült tömeg „királyként” (*rēx*) üdvözölte. Suetonius feljegyzése szerint a *dictator* szokásos szűkszavúságával csak ennyit válaszolt: „Caesar vagyok, nem király.”³⁶ A kommentárok szerint Caesar itt egy szójátékkal élt, a *Rēx* ugyanis nemcsak tisztséget jelentett, hanem egy ismert *cognomen* is volt, éppen olyan, mint a *Caesar*. Ha ez igaz, a *dictator* válaszát legpontosabban így lehetne fordítani: „Caesarnak hívnak, nem *Rēx*nek.”³⁷ Hogy az ott állók nevettek-e ezen a szó-

³⁵ HÖLKESKAMP 2010. 491.

³⁶ Caesarem se non regem esse, Suet. Div. Iul. 79.2. – DEUTSCH 1928.

³⁷ Az összehasonlítás nem alaptalan: Caesar dédapja ugyanis a Marcus Rex-ek családjából származott. – Mint azt Adolf Kiessling is megjegyezte, a rómaiak szerették a nevekből gyártott szóciccek: „Für Namenswitze hatten die Römer eine uns nicht begreifliche Vorliebe; man denke etwa

játékon, vagy egyáltalában értették-e, nem tudjuk, a köszöntés mindenestre félreérthetetlen volt: a köznép egy része Caesart igenis királynak látta!

De mit is keresett Caesar az Albai hegyek között? Közismert, hogy a *gens Iulia* az albai királyok leszármazottjának tartotta magát, s talán ezzel függhet össze, hogy Caesar Kr. e. 45-től az albai királyok vörös színű lábbelijét kezdte el hordani. Egyesek szemét az is szúrta, hogy a *dictator* állandóan a diadalmeneteken hordott bíborvörös togában járt, a népet szüntelen győzelmeire emlékeztetve.³⁸ Caesar emellett arra is gyakran utalt, hogy Romulus (illetve az istenné avatott Quirinus) *redivivus*nak tartja magát, például megengedte, hogy szobrát a királyok szobrai mellett állítsák fel.³⁹ Az is valószínűnek látszik, hogy Caesar szeretett elefántcsont vagy arany széken ülni, arany koszorúval a fején, amit a kortársak *etruszk* királyi jelvénynek tartottak.⁴⁰ A kutatás mindmáig nem tudott megegyezni abban a kérdésben, hogy Caesar valójában király (*rēx*) akart-e lenni. Elizabeth Rawson szerint „[Caesarnak] nem volt szüksége a *király* névre, mivel annak *lényegét* birtokolta: királyok leszármazottja volt, valamint *consul*, *imperator*, és mindenekelőtt *triumphator*, végül – egyesítve a köztársaság elején szétválasztott és időben korlátozott tisztségeket – örökös *dictator*”.⁴¹ Csakhogy az a bizonyos sapka (*pileus*) ott szerepel Brutus március idusára emlékeztető pénzén, vagyis a kortársak egy része (főként a római történelemhez is valamit konyító senatorok) számára Caesar mégiscsak a gyűlölt királyságot idézte fel!

Amikor Suetonius felsorolja Caesarnak a római állam rendbetételére hozott intézkedéseit (*ad ordinandum rei publicae statum*), a naptárreformmal kezdi.⁴² A diktatúrák sajátos emlékeztelőpolitikája nemcsak a teret, hanem az időt is kisa-játítja. És vajon létezett-e valaha sikeresebb naptárreform, mint Caesaré? Gondoljunk csak bele: az év hetedik (a latin eredetiben *Quintilis*, vagyis ötödik) hónapját mind a mai napig így hívjuk: július, Juli, July, Juillet. És miért éppen a *Quintilis*? Részben azért, mert Iulius Caesar ebben a hónapban született, és nem melleleg ezért is, mert ez a hónap Iuppiter oltalma alatt állt, továbbá Neptunus, Victoria és Apollo tiszteletére is áldozatokat és játékokat kellett be-

an Ciceros Spott mit dem Namen Verres und an die Witze, die er an die Namen des S. Clodius Phormio (pro Caec. 27), Chrysogonus (pro Rosc. Amer. 40), Bulbus und Gutta (pro Cluent. 70), S. Annalis (Quint. Inst. Or. VI. 86) und Rex (ad Att. I. 16. 10) knüpfte.”: KIESSLING 1906. I. 7. n. 35.

³⁸ Dio XLIII. 43.2. – WEINSTOCK 1971, 324.

³⁹ Cic. ad Att. XII. 45.2; XIII. 28.3; Dio, *ibid.*; vö. BURKERT 1962; EVANS 1990.

⁴⁰ Dio XLIV. 6.1-3. – L. KRAFT 1952. 7. Vö. CARSON 1956, aki egyebek mellett elutasítja ALFÖLDI ANDRÁS elméletét, miszerint a Caesar egyik pénzén ábrázolt görög stílusú diadém hellenisztikus királyi pretencióra utalna).

⁴¹ RAWSON 1975. 148. – Hasonlóan vélekedik CARSON is: „Caesart nem azért ölték meg, ami lehetett volna, hanem azért, ami volt”: CARSON 1957. 53.

⁴² FEENEY 2007.

mutatni. Újdonság volt, hogy a hónapot – amelyben már szerepeltek játékok Apollón tiszteletére – a „Caesar győzelmének” emlékére bemutatott tíznapos játékkal zárták (*ludi victoriae Caesaris*).⁴³ Caesar ezen felül a római történelem egészének időbeli keretét is sikeresen kijelölte: a polihisztor M. Terentius Varro az ő kérésére dolgozta ki a teljes római történelem kronológiáját. Egyebek mellett Róma Kr. e. 753-as alapítási dátuma is tőle származik.⁴⁴

A principátus emlékezetpolitikája

Ha Augustus nem akart Caesar sorsára jutni, nemcsak konkrét politikai ténykedését, hanem történelempolitikáját is némiképp át kellett alakítania. Iulius Caesar hivatalos utóda és örököse – akinek kezében az actiumi csata (Kr. e. 31) után minden hatalom összpontosult – azért sem számolhatta fel a republikánus történelmi múltat, mivel hivatalos propagandájában kezdettől fogva a „köztársaság helyreállításának” (*rei publicae constituendae*) programját hirdette meg. A szabad köztársaság történetének azokat a szereplőit se törölhette ki az emlékezetből, akik örökbefogadó atyjának, Caesarnak ellenfelei voltak, hiszen pl. Pompeius elévülhetetlen érdemeket szerzett a köztársaság történetében. Egyedül az utolsó polgárháború időszakát kellett valahogy retusálnia a rómaiak emlékezetében, már csak annak kegyetlensége, és a számos elkövetett jogsértés miatt is.⁴⁵

Természetesnek vehetjük, hogy első körben a caesargyilkos Brutus és Cassius mellett a polgárháborús ellenfelek (Lepidus, Sextus Pompeius és mindenekelőtt Marcus Antonius) is *damnatio memoriae*-ra ítéltettek. Az Antoniusok családjában tilos lett a Marcus *praenomen* viselése, a *gens* hivatalt viselt

⁴³ RAMSEY-LICHT 1997. 19–25. – A történészek között konszenzus van abban a kérdésben, hogy Caesar Kr. e. 46 szeptemberében alapította meg a Ludi Veneris Genetricis nevű ünnepet, a Venus Genetrix-templom felavatásának tiszteletére. A következő évben (Kr. e. 45) a játékokat áttették július 20-30 közé, hogy egybeessenek Caesar születésnapjával, és az ünnepet is átnevezték Ludi Victoriae Caesaris-nak. A névváltoztatásra bizonyíték C. Matius Cicerónak írt levele (Cic. Fam. XI. 28.6), Suetonius (Aug. 10.11) és a fasti (Degrassi 485-86), amelyben csak az utóbbi név fordul elő. Az időpont változtatására Cicero egyik levele a bizonyosság (Att. 13.44), amelyből az is kiderül, hogy Caesar szobrát Victoriáé mellett is felállították.

⁴⁴ Varro természetesen nem használhatta a „Kr. e.” kronológiai megjelölést, helyette a görög időszámítással élt: a 6. olimpiás 4. évét jelölte meg Róma alapításának évéül. A különböző ókori történetírók természetesen más-más időpontot adtak meg: Fabius Pictor szerint Kr. e. 747-ben, Cincius Alimentus szerint Kr. e. 728-ban alapították Rómát. Vö. CARANDINI 2011.

⁴⁵ Augustus emlékezetpolitikájáról l. GALINSKY 2005. – Tacitus szokott tömörségével így jellemezte a Kr. e. 42 és 31 közötti polgárháborús időszakot: non mos, non ius – amit magyarul talán ezzel az idiómával lehetne legjobban visszaadni: „nem ismertek se istent, se embert.”

tagjainak nevét kivették a közfeliratokról, Marcus Antonius születésnapját „baljóslatú napnak” (*dies vitiosus*) nyilvánították.⁴⁶ Az „emlékezet eltörlése” azonban nem volt, *nem lehetett* teljes. Ennek oka részben az, hogy Marcus Antonius (és Kleopatra) személyileg is összefonódott a *gens Iuliával*: az egyiptomi királynő Caesar nem hivatalos felesége volt, ezért például aranyozott szobrát meghagyták a *Venus Genetrix* templomban; Marcus Antonius pedig Augustus nővérének, Octaviának férje volt Kr. e. 40–36 között, akitől két lánya is született (Octavia maior és Octavia minor).⁴⁷ A másik ok inkább emlékezetpolitikai: Augustus nem engedhette meg, hogy megszakadjon annak a történelemnek folytonossága, amelynek betetőzéséül önmagát tekintette. Mi sem mutatja jobban, hogy Augustus mennyire hatalmában tartotta a római emlékezetet, mint hogy elrendelte: Marcus Antonius nevét állítsák helyre azokban a hivatalos naptárakban, amelyekből korábban a senatus rendeletére kitörölték (*Fasti Capitolini*, *Fasti Triumphales*).⁴⁸ Augustus nem új kezdetet hangsúlyozott, mint Caesar a köztársasági jogrendnek nyíltan ellentmondó „örökös dictator” (*dictator perpetuo*) címmel, hanem a folyamatosságot emelte ki: „egy olyan tisztséget sem fogadtam el, amelyet az ősök szokása ellenére ruháztak rám” – írja *Tetteinek* összefoglalásában.⁴⁹

Augustus mint exemplum

A római történetírók a múltat követendő, vagy épp elvetendő példák (*exempla*) gyűjteményének látták. Van azonban egy alapvető különbség a köztársaságkor végén és a principátus korai időszakában: a működő alkotók *exemplum*-hivatkozásai között: míg az előbbieknél adott kontextushoz igazodva, szabadon alkalmazták a múlt példáit, addig az utóbbiaknál csak szigorúan merev és kötött jelentéssel jelenhettek meg.⁵⁰ A történeti *exemplumok* „fossilizációjában” – hogy Jane D. Chaplin találó kifejezésével éljünk – minden bizonyosan a hősök augustusi kanonizációja játszott szerepet. Suetonius tudósítása szerint a princepszet nagyon izgatták az efféle történelmi példák:

Mind görög, mind latin szerzők tanulmányozásakor leginkább a közéletre vagy magánéletre alkalmazható példák és tanítások ragadták meg a figyel-

⁴⁶ Január 14-ének ezt a minősítését Claudius – aki Marcus Antonius unokája volt – eltörlölte.

⁴⁷ FLOWER 2006. 117.

⁴⁸ Vö. Tac. Ann. III. 18.1, Augustus Kr. e. 19/18-ban készített triumfális naptárában sohasem törölték ki Marcus Antonius nevét, l. FLOWER 2006. 117. 312. n. 4.

⁴⁹ RG I. 6. Borzsák István ford.

⁵⁰ CHAPLIN 2000. 170–171.; ROLLER 2018.

mét; ezeket szóról szóra lemásolta, s többnyire elküldte háza népének vagy egyes katonai alakulatok és tartományok vezetőinek, de akár Róma főtisztviselőinek is aszerint, hogy kinek-kinek miféle figyelmeztetés vált éppen hasznára. Néha egy egész könyvet felolvasott a senatusnak, és rendeletben ismertette a néppel, így például Q. Metellus beszédét *A népszaporodásról* és Rutiliusét *Az építkezések módjáról*; ezzel is csak meg akarta győzni az embereket, hogy a két ügy nem az ő fejében fordult meg először, hanem már őseiknek is szívében feküdt annak idején.⁵¹

Augustus *Tetteinek* összefoglalásában pedig nemcsak az ősök példáira hivatkozik, hanem önmagát is követendő *exemplum*má avatja: „Az én kezdeményezésemre hozott új törvényekkel az ősöknek sok, a mi korunkból már-már kivesző példáját elevenítettem fel és én magam is sok mindenben hagytam hátra követendő példát az utódok számára.”⁵²

A templomok felújítása

A köztársaságkori építkezések – különösen a templomok – emlékezetpolitikai jelentőségéről a korábbiakban már beszéltem. Augustus is felismerte, hogy *princeps*ként élnie kell ezzel a lehetőséggel: „Hatodik consulságom évében [Kr. e. 28] a senatus kezdeményezésére a városban az istenek nyolcvankét templomát építtettem újjá” – írta a *Res gestae*ben.⁵³ Augustus elhallgatja, hogy az „újjáépítés” (*refeci*) esetenként jelentős változtatással is járt: a makedón háború hősének, Caecilius Metellusnak tiszteletére emelt *Porticus Metelli* például Augustus nővérének nevét kapta (*Porticus Octaviae*); a Kr. e. 4. században épült Apollo-templomot, amelyet a polgárháborúban G. Sosius, Octavianus ellenfele kezdett felújítani, annyira újjáépítette, hogy saját nevét tüntette fel, és a szentély új alapítási dátumot is kapott: szeptember 23-át. Szempontunkból azonban a legérdekesebb a Marcellus-színház (*theatrum Marcelli*) felépítése. Erről azt írja a *Res gestae*: „az Apollo-templom melletti színházat nagyrészt magánosoktól vásárolt telken építtettem fel, hogy vőmnek, M. Marcellusnak a nevét viselje”.⁵⁴ A *princeps* ezúttal elhallgatja, hogy a Marcellus-színház felépítéséhez teljesen lebontottak egy korábban ott álló épületet: a Kegység templomát (*templum Pietatis*). A szentély felépítését Manius Acilius Glabrio, a Kr. e.

⁵¹ Suet. Aug. 89.2. Kis Ferencné ford.

⁵² „ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi”: RG 8.5. Borzsák István ford. – SPANAGEL 1999.

⁵³ RG IV. 20. A templomok újjáépítéséről I. ZANKER 1987. 147–153.

⁵⁴ RG IV. 21. Borzsák István ford. – L. NEWLIN 1983; ORLIN 2007.

191. év consula rendelte el, miután Thermopülénál ugyanabban az évben megverte III. (Nagy) Antiokhosz seregeit, arra kényszerítve a Szeleukida uralkodót, hogy csapataival elhagyja Görögországot. A Kegyességnek (*Pietas*) dedikált és hadizsákmányokból finanszírozott templomot hasonló nevű fia fejezte be tíz évvel később. „Ez azt jelentette – írja Karl Galinsky –, hogy a *Pietas* Róma emlékezzetékéjére egy nemesi család tette fel”.⁵⁵ Augustus, aki erénypajzsán fennen hirdette a *pietas erga deos patriamque* erényét, ezt nem engedhette meg.⁵⁶ *Pietas* túlságosan is fontos erény (és istenség) volt Augustus számára, hogy ráhagyja egy köztársasági hadvezérré és annak leszármazottaira, hogy ők emlékeztessék rá Róma népét.⁵⁷ A *Pietas* – mint az egyik legfontosabb ősi római erény – legfőbb megtestesítője maga Augustus lett, s ezt legjobban az általa épített *forum* szimbolikája fejezte ki.

Az augustusi „hősök tere”

Augustus *exemplum*-programjának – egyben történelem-értelmezésének – csúcspontját a Kr. e. 2-ben átadott *forum Augustum* és az ott elhelyezett „ősök galériája” jelentette.⁵⁸ A monumentális műalkotásnak ezt a szerepét domborítja ki Suetonius is:

A halhatatlan istenek után leginkább a hadvezérek emlékét tisztelte, akik a római nép hatalmát a legalacsonyabb fokról a legmagasabbra emelték. Ezért megtartva a régi feliratokat, mindegyiknek helyreállította a maga épületét, és szobraikat, diadalmeneten viselt díszruhájukban, az isteneknek ajánlva elhelyezte forumának két oszlopcsarnokában; azután kiáltványában közhírré tette: azt szeretné, ha a polgárok őt még életében, az eljövendő korok fejedelmeit pedig később ezekkel a hadvezérekkel mérnék össze.⁵⁹

A hatalmas (nagyjából egy futballpálya másfélszeresét kitevő) nyitott teret két oldalról oszlopcsarnokok zárták le, ahol a római történelem nagy alakjainak

⁵⁵ GALINSKY 2016. 21. – A *Pietas*-templom jelentőségéről l. Poulle 1997; Bloy 1998.

⁵⁶ Augustus olyan büszke volt a *clipeus virtutis*-ra, hogy külön megemlékezett róla tetteinek összefoglalásában: „aranypajzsot helyeztek el a Curia Iuliában, melyet a felirat szerint a senatustól és a római néptől vitézségemért, nagylelkűségemért, igazságosságomért és jámborságomért kaptam” (RG 34.4). Szerencsénkre a pajzs egy 96,5 cm átmérőjű, carrarai márványból készült teljes példánya Arles-ban előkerült (AE 1952, 165. Seston 1954). Az erénypajzsról bővebben l. Zanker 1987. 101–103.

⁵⁷ A *pietas* lényegéről és szerepéről az augustusi propagandában l. Galinsky 1996. 86–88.

⁵⁸ Zanker 1969; Geiger 2008.

⁵⁹ Suet. Aug. 31.5. Kis Ferencné ford. – Chioffi 1996, 1998.

(*summi viri*) szobrai és dicsérő feliratai (*elogia*) voltak láthatók. A nagy exedrák közepén két bronzszobor magasodott: a honalapító Aeneas és a városalapító Romulus szobrai, a tér közepén álló posztamensen pedig Augustus négyfogatos diadalszekéren volt látható.⁶⁰ Az Aeneas- és Romulus-szobor mindkét alakot cselekvés közben, mint a *pietas* és a *virtus* megtestesítőit mutatta be. Romulus a harcos király, amint a *spolia opimát* viszi, ami egy ellenséges parancsnok vagy király (jelen esetben Acron, a caeninus-törzs királya) megölése árán szerzett hadizsákmány; *pius* Aeneas pedig, amint apját, Anchisest és gyermekét, Ascaniust menti az égő Trójából; apja kezében egy doboz, városa házi istenségeinek szobraival (*penates*). Az Aeneas-szobor a később sokhelyütt fellelhető ikonográfiai motívum alapja lett, ahogyan a Romulus-szobor is első volt a maga nemében, és típussteremtővé vált, amint azt a Pompeiiben talált falfestmények, szobrok és gemmák is bizonyítják.

Ezen a ponton tegyünk egy kis vidám kitérőt. Minden politikai propaganda egyben a humornak is kiapadhatatlan forrása. Minél erőteljesebb az elnyomás, a köznép annál inkább rákapcsol, hogy az irónia, a szatíra, vagy akár a nyílt gúny eszközeivel nevetségessé tegye a rendszert. Így volt ez nemcsak Hitler, Sztálin és Rákosi idejében – olvassunk csak bele Katona Imre kitűnő viccgűjteményeibe⁶¹ –, de már a rómaiak idején is.⁶² Augustusnak egyébként – szemben a felsorolt diktátorokkal – kitűnő humora volt, ami némileg élhetőbbé tette rendszerét. Bizonyíték erre, hogy Pompeiiben még 1760-ban előkerült egy gúnykép a *forum Augustum* központi alakjairól. Az első képen a majomtestű, kutyafejű Aeneas vezeti fogva fríg pásztornak öltözött, ugyancsak majomtestű, kutyafejű fiát, vállán pedig hasonlóan ábrázolt apja ül. Elöl lecsüngő méretes hímtagjuk az Atellana-komédia szereplőinek világát idézi fel. Amennyire a fríztöredékből megállapíthatjuk, a *spolia opimát* cipelő Romulust ugyanígy ábrázolták, elől-hátul farokkal. A római humorról értekező John Clarke szerint ezekben a karikatúrákban egyértelmű Augustus-ellenes érzület nyilvánult meg a történelmi példák kötelezően alkalmazott, kanonizált formáival szemben.⁶³

⁶⁰ LA ROCCA 2001. 184.; HASELBERGER 2002. 130–131.; GEIGER 2008. 102–108. – Az összes szoborfülke számára vonatkozó eddigi becslés: 108 (Degrassi), 238 (Spannagel), 250 (Schön).

⁶¹ KATONA Imre: Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceaușescuról. Békéscsaba, 1989.; Uő: A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig. Budapest, 1994.

⁶² BEARD 2014.

⁶³ CLARKE 2007.

A principátus emlékezetpolitikájának negatív oldala

A principátus emlékezetpolitikájának negatív oldalát nemcsak a felemás módon alkalmazott „emlékezet-eltörlés” (*damnatio memoriae*) – vagyis a nem kívánatos nevek kivésése a nyilvános feliratokról –, hanem a totális emlékezet-megsemmisítés is jelentette. Octavianus igen hamar ellenőrzése alá vonta a kollektív emlékezetet: Kr. e. 36-ban elrendelte a polgárháborúra vonatkozó adatok elégetését és leállította az *acta senatus* közzétételét.⁶⁴ A *clementiájával* dicsekedő princeps előbb-utóbb azokkal a személyekkel is leszámolt, akik nyíltan szembehelyezkedtek vele.⁶⁵ A költő Ovidius Kr. u. 8-ban történt száműzetése olyannyira közismert tény, hogy itt felesleges részletesen ecsetelnünk. Azt már kevesebben tudják, hogy a Pompeianus érzelmű, majd a caesargyilkos Cassius baráti köréhez csatlakozó L. Titus Labienus – akit maró hangvételű pamfletjeiért kortársai *Rabienus*nak, vagyis „dühöngőnek” csúfoltak – írt egy „szélsőségesen” köztársaságpárti művet *Historiae* címen. Művét a senatus parancsára Kr. u. 12-ben máglyára vetették, a szerző pedig öngyilkosságba menekült.⁶⁶

De ez még csak a kezdet volt. Néhány évvel később, Tiberius uralkodása alatt már a hazaárulással tették egyenértékűvé a „szabad köztársaság” hőseinek magasztalását, amiért a szerzők életükkel és műveik megsemmisítésével fizettek:

Cornelius Cossus és Asinius Agrippa consulsága alatt Cremutius Cordus idézik a senatus elé, új és akkor először hallott vád alapján: hogy közreadott évkönyveiben magasztalta Marcus Brutust, Gaius Cassiust pedig az utolsó rómainak mondta.⁶⁷

Cremutius Cordus azzal védekezett, hogy Caesar és Augustus is hagyta, hogy az írók szabadon beszéljenek – Catullusnak Caesarra írt, nem épp hízelgő bökverseit ma is ismerjük –, sőt Antonius leveleit és Brutus beszédeit a könyvesboltokban is kapni lehetett, noha nem éppen kedves dolgokat állítottak Augustusról. „Vagy azok, akik hetven éve halottak, s akiknek még a győztestől is megkímélt képmásain vonásaikat szemlélhetjük, az íróknál nem őrizhetik meg emlékezetük egy részét?” – kérdezte vádlóitól Cremutius Cordus, amivel arra utalt, hogy Augustus egykori ellenfeleit sem zárta ki az „ősök galériájá-

⁶⁴ App. Bell. civ. V. 132.; Suet. Aug. 36.3.

⁶⁵ RAAFLAUB-SAMONS 1990.

⁶⁶ Sen. Controv. 10. praef. 4–8.

⁶⁷ Tac. Ann. IV. 34.3. Borzsák István ford. – WISSE 2013.

ból”, s ahogyan a képmások őrzik az emlékezetüket, ugyanúgy az írók is őrizhetnék *legalább egy részét* annak, amiket cselekedtek. Cremutius Cordus még a koncepció per lezárulása előtt önkezével vetett véget életének, s végül – írja Tacitus szokott szarkazmusával – „az atyák úgy határoztak, hogy könyveit az aedilisek égessék el, de megmaradtak elrejtve és később kiadva. Annál inkább mosolyognunk kell azok ostobaságán, akik úgy hiszik, pillanatnyi hatalmukkal kiolthatják az utánuk következő kor emlékezetét is”. Ez a mondat a mindenkori zsarnokságok emlékezetpolitikájának legfontosabb céljáról rántja le a leplet: „kioltani a következő kor emlékezetét” (*extingui sequentis aevi memoriam*).

A császári emlékezetpolitika nevében később kivégzett írók sorát még hosszasan folytathatnánk. Nero alatt a senator Thrasea Paetus, aki dicsérő könyvet írt az ifjabb Catóról, szintén öngyilkosságra kényszerült.⁶⁸ A köztársasági *libertas* elkötelezett híve, a sztoikus Helvidius Priscus először Nero alatt lett perbe fogva, majd miután nem üdvözölte Vespasianust császárként, előbb száműzték, majd 74/75-ben kivégezték – tudjuk meg Epiktétosz *Párbeszédeiből*.⁶⁹ Domitianus alatt odáig fajult a helyzet, hogy már nem csak Brutus vagy Cassius dicséretéért, hanem a Tiberius és Nero alatt kivégzett történetírók pozitív említéséért is halál járt:

Olvashattuk, hogy Arulenus Rusticusnak Thrasea Paetus, Herennius Seneciónak Helvidius Priscus magasztalása az életébe került, és ez a dühöngés nemcsak a szerzőkre, hanem könyveikre is kiterjedt: háromtagú bizottságnak tették kötelességévé, hogy e kiváló szellemek műveit a comitiumon és a forumon égessék el. Nyilván azt hitték, hogy az a tűz a római nép szavát, a senatus szabadságát, sőt még az emberi nem lelkiismeretét is elnémítja; kikergették ráadásul a filozófia tanítóit is és egyáltalán minden szép művészetet száműzték, hogy becsületes törekvés sehol ne állja útjukat. Valóban nagy bizonyosságát adtuk türelmünknek, és amiképpen a régi kor láthatta, meddig terjedhet a szabadság, mi is láthattuk, meddig a szolgaság: a besúgók miatt még beszélni, egymást meghallgatni sem lehetett. Hangunkkal együtt az emlékezést is elvesztettük volna, ha a feledés ugyanúgy rajtunk múlnék, mint a hallgatás.⁷⁰

⁶⁸ Tac. Ann. XVI. 21. – STRUNK 2010.

⁶⁹ Epikt. Diatr. I. 2. 19–21. – MILLAR 1965.

⁷⁰ Tac. Agr. 2.1. Borzsák István ford. – JONES 1973.

Kitekintés a császárság időszakára

A császárkor későbbi századaiban már nem számított lényeges kérdésnek a köztársaságkor emlékezete.⁷¹ Csak két alapponthoz kellett viszonyulni: az egyik Róma alapításának kanonizált története, a másik Augustus személye volt. A szenátus teljesen kicserélődött, s a korábbi arisztokrácia eltűnésével már „családilag” sem akadt olyan, aki érdekelt lett volna a szabad köztársaság nagy államférfiainak megidézésében. Míg Iulius Caesar és Augustus foruma a *dictator* és a *princeps* személyének állított emléket, addig a későbbi császárforumokon és győzelmi emlékműveken már többnyire konkrét hadi tetteket örökítettek meg. Vespasianus *Béketemploma* a zsidó háborúk befejezését hirdette; Titus első diadalívének *elogiuma* hirdette Jeruzsálem elfoglalását, a második diadalívén pedig mai napig is megtekinthető a jeruzsálemi Templom szent tárgyainak felvonultatása a 71-ben tartott *triumphuson*. És a sort hosszsan folytathatjuk: Traianus oszlopa a *Bellum Dacicum* eseményeit, a Marcus Aurelius-oszlop pedig a kvád-markomann háború történéseit ábrázolta, vagyis csupa olyan *közelmúltban* történt eseményt, amely „természetesen” minden korábbi uralkodó tetteit fölülmúlta.

Tanulmányom bevezetésében már utaltam arra, hogy Augustusnak varázslatos módon sikerült megváltoztatnia a szavak jelentését: mindenki érezte ugyan, hogy „ez” a köztársaság már nem „az” a köztársaság, de végül is megnyugtató volt azt olvasni a pénzek köriratain és a hivatalos feliratokon, hogy a „*köztársaság helyreállított*” (*res publica restituta est*). Elődeinek gyakorlatát folytatva Kr. u. 203-ban Septimius Severusnak – a parthusok felett aratott győzelmeinek emlékére – hatalmas fehér márvány diadalívet emeltetett a senatus. Az *arcus* feliratán az építmény felállításának hivatalos indoklását is olvashatjuk: „mert helyreállította a res publicát és kiterjesztette a római nép hatalmát”.⁷² Nyilvánvaló – mint arra Alain M. Gowing is felhívta a figyelmet –, hogy a *res publica* itt nem ugyanazt jelenti, mint Cicero, vagy akár Augustus korában. Septimius Severus korában a *senatus* már nem beszélhetett „szabad köztársaságról” (jó, ha néhányan emlékeztek arra: ilyen is volt egykor Róma történetében); de az *egyeduralom* rejtegetésére se volt szükség. A császár teljes körű és feltétlen hatalmát senki sem kérdőjelezhette meg. Vagyis, a politika és a társadalom radikális megváltozásával együtt a *res publica* kifejezés jelentése

⁷¹ GOWING 2005.

⁷² „ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum”: CIL VI 1033 = 31230 = 36881 = ILS 425. – DE BLOIS 2018. 233.

is átalakult: mintegy elveszítve egykori radikális tartalmát, egyszerűen „állammá” szelidült.

A „szabadság” (*libertas*) szóval kapcsolatban is ugyanezt a folyamatot figyelhetjük meg. A caesargyilkos Brutus pénzein *Libertas* istennő alakja és maga a szó is megjelenik, ami nyilvánvaló utalás arra, hogy Iulius Caesar rendszere rabszolgaságba döntötte a rómaiakat.⁷³ De vajon mit jelent a Kr. u. 68/69-es polgárháborús évben a Galba által vert pénzekben a „köz szabadsága” (*libertas publica*), vagy a Vitellius érméin megjelenő „helyreállított szabadság” (*libertas restituta*) kifejezés? Bizonyosak lehetünk abban, hogy sem a Nero halála után fellépő trónkövetelők, sem a köznép nem azt értették *libertason*, amit a Caesar ellen összeesküvő Brutus. Egy Nero uralkodását követően az emberek hálások voltak a „jó császárnak” és megköszönték neki a „szabadságot”, ami persze csak a brutális elnyomáshoz képest volt annak nevezhető. A latin szavak átalakulásának legszebb példája ifjabb Pliniusnak Traianus császárra írt dicsőítő beszédből származik: „Megparancsoltad: legyünk szabadok, hát azok leszünk!”⁷⁴ A legszörnyűbb az a dologban, hogy Pilinius már nem is érzékelte az ebben a mondatban rejlő logikai ellentmondást.

Rövidítések

- ALFÖLDI 1956 ALFÖLDI, András: The main aspects of political propaganda on the coinage of the Roman Republic. In: Carson, Robert Andrew Glandinning –Sutherland, Carol Humphrey Vivian (eds.): *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*. Oxford, 1956. 63–95.
- ASSMANN 2008 ASSMANN, Aleida: Transformations between history and memory. *Social Research* 75. (2008) 49–72.
- BALLAND 1984 BALLAND, Alain: The casa Romuli on the Palatine and the Capitolium. *Revue des études latines* 62. (1984) 57–80.

⁷³ Brutus egyébként már Caesar meggyilkolása előtt is hangsúlyozta, hogy ősei *Libertas* elkötelezett híveiként szorgalmasan öldösték a zsarnokokat. A triumvir monetális-ként általa veretett pénzek egyikén (RRC 433/1) megjelenik *Libertas* és L. Iunius Brutus consul, aki előtt két lictor és egy *accensus* lépdel. A hagyomány szerint L. Iunius Brutus üzte el trónjáról az utolsó királyt, a zsarnokká vedlett Tarquinius Superbust, és lett az első választott consul Rómában Kr. e. 509-ben. Brutus egy másik pénzén (RRC 433/2) a család egy másik jeles tagja: C. Servilius Ahala szerepel, aki Kr. e. 439-ben megölte Spurius Maeliust, mivel az vissza akarta állítani a királyságot. A pénzek datálása ugyanakkor nem egyértelmű: CRAWFORD (1974, 455–456) szerint Kr. e. 54-ben, Steven Cerutti véleménye alapján viszont Kr. e. 59-ben vagy 55-ben készültek (CERUTTI 1993).

⁷⁴ *iubes esse liberos; erimus, Plin. Paneg. 66.4. Hoffmann Zsuzsanna ford.*

- BEARD 1988 BEARD, Mary: Rituel, texte, temps: Les Parilia romains. In: A.-M. Blondeau, K. Schipper (eds.): *Essais sur le rituel*. Paris-Louvain, 1988. 15-29.
- BEARD 2014 BEARD, Mary: *Laughter in Ancient Rome: On Joking, Tickling, and Cracking Up*. Berkeley-Los Angeles, 2014.
- BLOY 1998 BLOY, Dylan: Greek War Booty at Luna and the Afterlife of Manius Acilius Glabrio. *Memoirs of the American Academy in Rome* 43-44. (1998) 49-61.
- BURKERT 1962 BURKERT, Walter: Caesar und Romulus/Quirinus. *Historia* 11. (1962) 356-376.
- BURTON 2008 BURTON, Paul J.: Livy's Preface and its Historical Context. *Scholia: Studies in Classical Antiquity* 17. (2008) 70-91.
- CARANDINI 2011 CARANDINI, Andrea: *Rome: Day One*. Princeton, 2011.
- CARSON 1956 CARSON, Robert Andrew Glindinning: Alföldi und Caesars Monarchie. *Gnomon* 28. (1956) 181-186.
- CARSON 1957 CARSON, Robert Andrew Glindinning: Caesar and the Monarchy. *Greece & Rome* 4. (1957) 46-53.
- CASTRITIUS 1982 CASTRITIUS, Helmut: Der römische Prinzipat als Republik. (Historische Studien 439.) Husum, 1982.
- CERUTTI 1993 CERUTTI, Steven: Brutus, Cyprus, and the Coinage of 55 BC. *American Journal of Numismatics* 5. (1993) 69-87.
- CHAPLIN 2000 CHAPLIN, Jane D.: *Livy's Exemplary History*. Oxford, 2000.
- CHIOFFI 1996 CHIOFFI, Laura: Gli Elogia Augustei del Foro Romano. Aspetti epigrafici e topografici. (Opuscula Epigraphica 7.) Rome, 1996.
- CHIOFFI 1998 CHIOFFI, Laura: Elogia Augustei, editi ed inediti, del Foro Romano. *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité* 100. (1998) 9-12.
- CLARKE 2007 CLARKE, John R.: *Looking at Laughter: Humor, Power, and Transgression in Roman Visual Culture, 100 BC-AD 250*. Berkeley-Los Angeles, 2007.
- CLASSEN 1988 CLASSEN, Carl J.: Tacitus - Historian Between Republic and Principate. *Mnemosyne* 41. (1988) 93-116.
- CRAWFORD 1974 CRAWFORD, Michael H.: *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- DE BLOIS 1988 DE BLOIS, Lukas: The Perception of Expansion in the Works of Sallust. *Latomus* 47. (1988) 604-619.
- DE BLOIS 2018 DE BLOIS, Lukas: *Image and Reality of Roman Imperial Power in the Third Century AD: The Impact of War*. London, 2018.
- DEUTSCH 1928 DEUTSCH, Monroe E.: "I am Caesar, Not Rex". *Classical Philology* 23. (1928) 394-398.
- EDWARDS 1996 EDWARDS, Catharine: *Writing Rome: Textual Approaches to the City*. Cambridge, 1996.
- EVANS 1990 EVANS, Jane de Rose: Statues of the Kings and Brutus on the Capitoline. *Opuscula Romana* 18. (1990) 99-105.
- EVANS 1991 EVANS, Jane de Rose: The Sacred Figs in Rome. *Latomus* 50. (1991) 798-808.

- FEENEY 2007 FEENEY, Denis: *Caesar's Calendar: Ancient Time and the Beginnings of History*. Berkeley–Los Angeles, 2007.
- FLOWER 1996 FLOWER, Harriet I.: *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford, 1996. 79–88.
- FLOWER 2006 FLOWER, Harriet I.: *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*. Chapel Hill, 2006.
- GALINSKY 1996 GALINSKY, K.: *Augustan Culture. An Interpretative Introduction*. Princeton, 1996.
- GALINSKY 2005 GALINSKY, Karl: Augustus and the Power of Tradition. In: Galinsky, Karl (Ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. New York, 2005. 13–32.
- GALINSKY 2016 GALINSKY, Karl: *Memory and Forgetting in the Age of Augustus. (The 2014 Todd Memorial Lecture)* Sydney, 2016.
- GEIGER 2008 GEIGER, Joseph: *The First Hall of Fame. A Study of the Statues in the forum Augustum. (Mnemosyne Supplements 295.)* Leiden–Boston, Brill, 2008.
- GOWING 2005 GOWING, Alain M.: *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture. (Roman Literature and Its Context)* Cambridge, 2005.
- GRAF 1992 GRAF, Fritz: *Römische Aitia und ihre Riten: das Beispiel von Saturnalia und Parilia. Museum Helveticum* 49. (1992) 13–25.
- GRAFTON 1986 GRAFTON, Anthony T. – SWERDLOW, Noel M.: The Horoscope of the Foundation of Rome. *Classical Philology* 81. (1986) 148–153.
- GRANDAZZI 1997 GRANDAZZI, Alexandre: *The Foundation of Rome: Myth and History*. Ithaca–London, 1997.
- GRANDAZZI 2015 GRANDAZZI, Alexandre: Augustus és a római királyok emlékezete. *Ókor* 14. (2015) 3–10.
- GRUEN 2005 GRUEN, Erich S.: Augustus and the Making of the Principate. In: Galinsky, Karl (Ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Augustus*. Cambridge, 2005. 33–52.
- HAMMOND 1963 HAMMOND, Mason: *Res olim dissociabiles: Principatus ac Libertas: Liberty Under the Early Roman Empire. Harvard Studies in Classical Philology* 67. (1963) 93–113.
- HADZSITS 1936 HADZSITS, George Depue: *The vera historia of the Palatine ficus Ruminalis. Classical Philology* 31. (1936) 305–319.
- HASELBERGER 2002 HASELBERGER, Lothar (Ed.): *Mapping Augustan Rome. (Journal of Roman Archaeology Supplement 50.)* Portsmouth, 2002.
- HÖLKEKAMP 2001 HÖLKEKAMP, Karl-J.: *Capitol, Comitium und Forum: Öffentliche Räume, sakrale Topographie und Erinnerungslandschaften der römischen Republik. In: Faller, Stefan (Ed.): Studien zu antiken Identitäten. Würzburg, 2001. 97–132.*
- HÖLKEKAMP 2010 HÖLKEKAMP, Karl-J.: *History and Collective Memory in the Middle Republic. In: Rosenstein, Nathan – Morstein-Marx, Robert (eds.): A Companion to the Roman Republic. Oxford, 2010. 478–495.*

- HÖLSCHER 1982 HÖLSCHER, Tonio: Die Bedeutung der Münzen für das Verständnis der politischen Repräsentationskunst der späten römischen Republik. In: Hackens, Tony – Weiller, Raymond (eds.): *Actes du 9ème Congrès International de Numismatique*. Louvain-la-Neuve: Association Internationale des Numismates Professionnels, 1982. 269–282.
- HÖLSCHER 2014 HÖLSCHER, Tonio: Historical Representations of the Roman Republic: the Repertory of Coinage in Comparison with other Art Media. In: Elkins, Nathan T. – Krmnicek, Stefan (eds.): ‘Art in the Round’. *New Approaches to Ancient Coin Iconography* (Tübinger Archäologische Forschungen 16.) Rahden, 2014. 23–37.
- HUNT 2012 HUNT, Ailsa: Keeping the Memory Alive: the Physical Continuity of the Ficus Ruminalis. In: Bommas, Martin – Harrisson, Juliette – Roy, Phoebe (eds.): *Memory and Urban Religion in the Ancient World*. London–New York, 2012. 111–129.
- JÁRMI 2015 JÁRMI Viktória: A halogató Fabius Maximus és a nemzeti emlékezet átalakulása Augustus korában. *Ókor* 14. (2015) 41–50.
- JONES 1973 JONES, Brian W.: Domitian’s Attitude to the Senate. *American Journal of Philology* 94. (1973) 79–91.
- K. HORVÁTH 1999 K. HORVÁTH Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* 15. (1999:3.) 132–141.
- KIESSLING 1906 KIESSLING, Adolf: *Q. Horatius Flaccus Satiren*. Berlin, 1906³.
- KRAFT 1952 KRAFT, Konrad: Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des Tyrannen. (Libelli 258.) Darmstadt, 1952.
- LA ROCCA 2001 LA ROCCA, Eugenio: La nuova immagine dei fori Imperiali. *Appunti di margine agli scavi. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 108. (2001) 171–213.
- LANGE 2009 LANGE, Carsten Hjort: *Res Publica Constituta: Actium, Apollo and the Accomplishment of the Triumviral Assignment*. (Impact of Empire 10.) Leiden, 2009. 18–25.
- LAROCHE 1982 LAROCHE, Roland A.: The Alban King-List in Dionysius I, 70–71. A Numerical Analysis. *Historia* 31. (1982) 112–120.
- LE GOFF 1996 LE GOFF, Jacques: *History and Memory*. Transl. by Steven Rendall. New Jersey, 1996.
- MEADOWS–WILLIAMS 2001 MEADOWS, Andrew – WILLIAMS, Jonathan: Moneta and the Monuments: Coinage and Politics in Republican Rome. *Journal of Roman Studies* 91. (2001) 27–49.
- MEYER 1919 MEYER, Eduard: *Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius: innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* Zweite Auflage. Stuttgart–Berlin, 1919.
- MIANO 2012 MIANO, Daniele: *Moneta*. Sacred Memory in Mid-Republican Rome. In: Bommas, Martin – Harrisson, Juliette – Roy, Phoebe (eds.): *Memory and Urban Religion in the Ancient World*. London–New York, 2012. 89–110.

- MILLAR 1965 MILLAR, Fergus: Epictetus and the Imperial Court. *Journal of Roman Studies* 55. (1965) 141-148.
- MOLES 1994 MOLES, John: Livy's Preface. *Cambridge Classical Journal* 39. (1994) 141-168.
- NEWLIN 1983 NEWLIN, Carol: Theater of Marcellus: The Architectural and Social History of a Building Through Two Thousand Years. Washington, D.C., 1983.
- NORA 2009 NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Szerkesztette K. Horváth Zsolt. Budapest, 2009.
- NOREÑA 2011 NOREÑA, Carlos F.: Coins and Communication. In M. Peachin (Ed.): *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*. Oxford, 2011. 248-268.
- ORLIN 2002 ORLIN, Eric M.: Temples, Religion, and Politics in the Roman Republic. Leiden, 2002.
- ORLIN 2007 ORLIN, Eric M.: Augustan Religion and the Reshaping of Roman Memory. *Arethusa* 40. (2007) 73-92.
- PERCIVAL 1980 PERCIVAL, John: Tacitus and the Principate. *Greece & Rome* 27. (1980:2.) 119-133.
- POULLE 1997 POULLE, Bruno: Sur la signification du temple de Pietas. *Dialogues d'histoire ancienne* 23. (1997:2.) 125-137.
- RAAFLAUB- SAMONS 1990 RAAFLAUB, Kurt A. - SAMONS, Loren J.: Opposition to Augustus. In Kurt A. Raaflaub, Mark Toher (eds.): *Between Republic and Empire: interpretations of Augustus and His Principate..* Berkeley-Los Angeles, 1990. 417-454.
- RAAFLAUB- TOHER 1993 RAAFLAUB, Kurt - TOHER, Mark (eds.): *Between Republic and Empire: Interpretations of Augustus and His Principate*. Berkeley-Los Angeles, 1993.
- RAMSEY- LICHT 1997 RAMSEY, John T. - LICHT, Arthur Lewis: *The Comet of 44 B.C. and Caesar's Funeral Games*. Atlanta, 1997.
- RAWSON 1975 RAWSON, Elizabeth: Caesar's Heritage: Hellenistic Kings and Their Roman Equals. *Journal of Roman Studies* 65. (1975) 148-159.
- ROLLER 2018 ROLLER, Matthew B.: *Models from the Past in Roman Culture. A World of Exempla*. Baltimore, 2018. 233-264.
- ROLLER 2011 ROLLER, Matthew B.: The Consul(ar) as Exemplum: Fabius Cunctator's Paradoxical Glory. In: Beck, Hans - Duplá, Antonio - Jehne, Martin -Pina Polo, Francisco (eds.): *Consuls and Res Publica: Holding High Office in the Roman Republic*. Cambridge, 2011. 182-210.
- RUTLEDGE 2012 RUTLEDGE, Steven: *Ancient Rome a Museum: Power and Identity, and the Culture of Collecting*. Oxford, 2012.
- RÜPKE 2011 RÜPKE, Jörg: *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*. Oxford-Malden, 2011.
- SESTON 1954 SESTON, William: Le Clipeus virtutis d'Arles et la composition des Res Gestae Divi Augusti. *Comtes Rendus des séances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres* 98. (1954) 286-297.

- SHOTTER 1978 SHOTTER, David C. A.: Principatus ac libertas. *Ancient Society* 9. (1978) 235–255.
- SPANNAGEL 1999 SPANNAGEL, Martin: Exemplaria Principis. Untersuchungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums. Heidelberg, 1999.
- STRUNK 2010 STRUNK, Thomas E.: Saving the Life of a Foolish Poet: Tacitus on Marcus Lepidus, Thræsea Paetus, and Political Action under the Principate. *Syllecta Classica* 21. (2010) 119–139.
- SYME 1939 SYME, Ronald: The Roman Revolution. Oxford, 1939.
- SZEKERES 2016 SZEKERES Csilla: Cicero és a történetírás törvényei. *Ókor* 15. (2016:3) 61–68.
- WALSH 1955 WALSH, Patrick Gerard: Livy's Preface and the Distortion of History. *American Journal of Philology* 76. (1955) 369–383.
- WALTER 2001 WALTER, Uwe: Die Botschaft des Mediums. Überlegungen zum Sinnpotential von Historiographie im Kontext der römischen Geschichtskultur zur Zeit der Republik. In: Melville, Gert (Ed.): Institutionalität und Symbolisierung. Verstetigungen kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart. Köln-Weimar, 2001. 241–279.
- WALTER 2004 WALTER, Uwe: Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom. Frankfurt am Main, 2004.
- WEINSTOCK 1971 WEINSTOCK, Stefan: Divus Julius. Oxford, 1971.
- WINTERLING 2005 WINTERLING, Aloys: Dyarchie in der römischen Kaiserzeit. Vorschlag zur Wiederaufnahme der Diskussion. In: Nippel, Wilfried – Seidensticker, Bernd (eds.): Theodor Mommsens langer Schatten. Das römische Staatsrecht als bleibende Herausforderung für die Forschung. (Spudasmata 107.) Hildesheim, 2005. 177–198.
- WISEMAN 1974 WISEMAN, Timothy Peter: Legendary Genealogies in Late-Republican Rome. *Greece & Rome* 21. (1974) 153–164.
- WISSE 2013 WISSE, Jakob: Remembering Cremutius Cordus: Tacitus on History, Tyranny and Memory. *Histos* 7. (2013) 299–361.
- ZANKER 1969 ZANKER, Paul: Forum Augustum, das Bildprogramm. (Monumenta Artis Antiquae 5.) Tübingen, 1969.
- ZANKER 1987 ZANKER, Paul: Augustus und die Macht der Bilder. München, 1987.

Bene Krisztián
.....

Hasznos ellenségek?

*Az első világháború alatti francia–magyar katonai
kapcsolatok egy különleges fejezete: a francia fegyveres
erők magyar tagjai¹*

Useful Enemies?

A Special Chapter in French–Hungarian Military Relations during
World War I: the Hungarian Members of the French Armed Forces

The French and Hungarian historians did not deal more seriously with the French–Hungarian military relations during the war during the last hundred years. The reasons of this disinterest are certainly the significant geographical distance and the distorting effect of the French role in post-war border changes in Hungary. Despite all of this, this study attempts to prove that during the First World War there was a wide and diverse military relationship between the two countries. Some of these relations are logically linked to the clashes on the battlefields, which were fought by French and Austrian–Hungarian troops in different theatres of war in Europe and the Middle East. At the same time, however, we must also remember the Hungarians who, for various reasons, were in the service of the French forces and fought to defend French interests. Their existence and activity are certainly the least well-known chapter of bilateral relations, so we try to present the most important features by publishing the results of the latest research. The description of all of these will hopefully prove credibly that the military relations between the two countries are a tiny but important part of the history of the First World War.

Key words: French–Hungarian relations, World War I, conflicts, collaboration.

¹ A jelen közlemény az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának keretében meghirdetett Bolyai+ Felsőoktatási Fiatal Oktatói, Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

Bevezetés

Noha a közelmúltban lezajlott centenáriuma kapcsán jelentős figyelem irányult az első világháború történetére, mégis vannak olyan aspektusai, amelyek ennek ellenére is gyakorlatilag teljesen ismeretlenek maradtak még a történelemben járatos és a korszak iránt érdeklődő közönség számára is. Többek között ilyen a háború alatti francia–magyar kapcsolatrendszer is, amellyel ezidáig összefoglalóan nem foglalkoztak egyik érintett országban sem. Ez annál is sajátosabb, mivel a konfliktust követő politikai rendezésben és Magyarország további sorsának alakulásában a francia fél komoly szerepet játszott. Ugyanakkor lehet, hogy pont ez a szerepvállalás és annak súlyos következményei vonták el a figyelmet a háború alatti kétoldalú viszonyrendszerrel.

Bizonyos szempontból ez érthető is, hiszen az egymástól viszonylag távol fekvő államok a harctereken ritkán csaptak össze közvetlenül, ugyanakkor még ezek az epizodikus jellegű harcok – amelyek elsősorban a Földközi-tenger medencéjében zajlottak – sem képezték ezidáig komolyabb vizsgálat tárgyát. Ugyanakkor francia csapatok Magyarországon is tevékenykedtek a fegyveres összecsapások lezárása után, mivel aktívan közreműködtek a fegyverszüneti feltételek betartatásában és az antantérdekek érvényesítésében. Ez a jelenlét különböző szempontok alapján már több helyütt is bemutatásra került,² de a francia katonai levéltárak anyagainak teljeskörű bevonásával történő vizsgálata még nem történt meg. Emellett legalább ilyen fontos annak a különleges katonai együttműködésnek a bemutatása és ezáltal bevezetése a történelmi diskurzusba, amelyre nem államközi kapcsolatok keretén belül került sor. A konfliktus során ugyanis közel 1400 osztrák–magyar állampolgár, köztük pedig magyar nemzetiségűek is, teljesített szolgálatot a francia fegyveres erők soraiban. Annak ellenére, hogy ez a tény nem volt ismeretlen egyik érintett ország történészei számára sem, a jelenség érdemi vizsgálatára korábban nem került – és a forrásanyag korábbi elhelyezkedésének okán nem is kerülhetett – sor. Tekintettel arra, hogy ezek a levéltári anyagok ma már többségükben elektronikus úton is kutathatók, a téma vizsgálata a korábbiaknál nagyságrendekkel pontosabb és relevánsabb eredményeket hozhat a kutatók számára. Ezek segítségével nem csupán pontosan számszerűsíthető a magyar érdekeltségű katonák részvétele a francia haderő soraiban, de a rendelkezésre álló adatoknak köszönhetően általános érvényű következtetések is levonhatók, szerencsés esetekben pedig egész katonai életpályák rekonstruálhatók.

² L. pl. ÁDÁM-ORMOS 1999.

Bízunk benne, hogy ennek a szerteágazó és sok szempontból ellentmondásos viszonyrendszernek a felvázolása, valamint a francia hadsereg magyar tagjainak bemutatása segítséget jelent a francia–magyar kapcsolatok egy fejezetének feltárásához, ami pedig hozzájárul ennek a sorsfordító időszaknak a jobb megismeréséhez.

Az első világháború alatti francia–magyar katonai kapcsolatok jellemzői

A konfliktus során a két ország – melyek közül Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként – között létrejött katonai kapcsolatok a szélesebb geopolitikai eseményekhez kapcsolódva alakultak ki. Következésképpen ezek a kapcsolatok alapvetően nem a két állam egymásra vonatkozó szándékainak eredményeként, hanem a korábban kialakult szövetségi rendszerekbe való beágyazottságuk következményeként jöttek létre. Ennek a viszonyrendszernek a kronológiája jól nyomon követhető. Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökösét és feleségét 1914. június 28-án gyilkolta meg Gavrilo Princip szerb diák Sarajevóban, ami azt eredményezte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia július 23-án ultimátumot küldött Szerbiának, melyben követelte a mérenyletben érintett személyek számonkérését, valamint a terrorszervezetek felszámolását. Miután a szerb kormány visszautasította ezt a követelést, a Monarchia július 28-án hadat üzent Szerbiának. Ezt az európai államok között fennálló segítségnyújtási garanciák logikája szerint rövid időn belül követték az egymással szembenálló politikai-katonai szövetségekbe tömörülő országok hadüzenetei is. Ennek keretében került sor augusztus 12-én Franciaország hadüzenetére az Osztrák–Magyar Monarchiának, vagyis ekkor kezdődött meg hivatalosan a két állam közti – illetve Franciaország és Magyarország viszonylatában is – fegyveres konfliktus.

Mindazonáltal mind a földrajzi és politikai adottságok, mind pedig a kor haditechnikai színvonala jelentős hatást gyakorolt a két szembenálló ország közti hadműveletek jellegére és lefolyására. Az egyik legfontosabb meghatározó tényezőként kell figyelembe venni, hogy a két állam nem rendelkezett közös szárazföldi vagy tengeri határral, sőt legközelebbi területeik is viszonylag nagy távolságban feküdtek egymástól, ennek következtében széleskörű és nagyszabású összecsapásokra nem került sor. Mindazonáltal a háború átfogó jellegénél és a szövetségesi logika alapján mégis szembekerültek egymással a két ország fegyveres erői, azonban az általános, teljes frontszakaszokat felölelő és hosszú időn keresztül zajló harcok helyett számos kisebb, akár epizodi-

kusnak is tekinthető konfrontációra került sor, a legtöbbször más nemzetiségű haderőkkel közösen. Ezek az összecsapások nem csupán jellegükben, de helyszínükben is nagy változatosságot mutatnak, mivel gyakorlatilag Nyugat-Európától Olaszországon és a Balkán-félszigeten át egészen Kis-Ázsiáig számos helyen került rájuk sor. Ebből a speciális helyzetből kifolyólag a két ország fegyveres erejének csupán viszonylag kis része vett részt ezekben a harcokban, egyes esetekben pedig csupán egy-egy fegyvernem (haditengerészet, tüzérség) volt érintett a küzdelmekben.

Következésképpen a háború alatti francia-magyar viszonyrendszer (a szembenállás és az együttműködés) áttekintéséhez számos, egymástól időben és térben gyakran távoleső epizódot kell megvizsgálnunk, amelyek segítségével egy ezidáig szinte teljesen ismeretlen és meglehetősen összetett képet vázolhatunk fel.

A közvetlen összecsapások

Az Osztrák-Magyar Monarchia és Franciaország haderejének különböző elemei közötti dokumentált összecsapásokra az esetek többségében az államok határaitól viszonylag messzebb található hadszíntereken és általában egymástól függetlenül került sor. Időrendben haladva elsőként említhetjük a nyugati hadszíntéren zajló hadműveleteket. A német támadás megindulása után a támadó hadsereg előrenyomulása során számos jól megerősített belga és francia erőddel találta szemben magát.³ Ezek leküzdéséhez osztrák-magyar nehéztüzérségi alakulatokat kért kölcsön szövetségésétől, amelyeket Bécs a 2. krakkói tüzérezred 5. és 6. századának, valamint a haidenschafti 8. vártüzérezred 1. és 2. századának formájában rendelkezésére is bocsátott. Ezek az alakulatok hatékonyan működtek közre Namur, Givet, Maubeuge és Antwerpen ostromában, majd 1915 tavaszáig – amikor átirányították őket az olasz hadszíntérré – tüzérségi támogatást nyújtva közreműködtek a Franciaország északi részén húzóódó frontvonalon zajló harcokban. 1918 nyarán ismét német kérésre érkeztek osztrák-magyar alakulatok a nyugati hadszíntérré, amelyeknek a központi hatalmak védelmi harcait kellett támogatniuk a fokozatosan egyre nagyobb túlerőbe kerülő antanterőkkel szemben. Ezekben a harcokban az osztrák-magyar közös haderő 1., 35. és 106. gyaloghadosztályai, valamint a magyar királyi honvédség 37. gyaloghadosztálya vett részt.⁴

³ GALÁNTAI 2000. 173–176.

⁴ BALLA 2018. 46–55.

Az Adriai-tengeren is már 1914-ben megindultak a tengeri hadműveletek, melyek során az osztrák–magyar és a francia hadiflotta számos alkalommal került egymással összetűzésbe. Ennek az összecsapássorozatnak az első szakasza az úgynevezett „francia háború” elnevezést kapta és a háború kitörésétől Olaszország 1915-ös hadba lépéséig tartott. Ennek során a francia flotta kisebb kötelékei több alkalommal is összecsaptak az osztrák–magyar hadihajókkal és komoly veszteségeket szenvedtek (a *Léon Gambetta* páncélos cirkáló elsüllyedt, a *Jean Bart* csatahajó a háború végéig harcképtelenné vált). Az ezt követő „olasz háború” során, amely a háború végéig tartott, az osztrák–magyar flotta az ellenség túlereje ellenére sikeresen megőrizte az Adriai-tenger feletti katonai ellenőrzést, miközben számos kisebb-nagyobb támadást indított az antanthatalmak által létrehozott otrantói tengerzár ellen. Utóbbiak közül a legismertebb az 1917. május 15-i otrantói csata volt, amelyben a Horthy Miklós vezetése alatt álló osztrák–magyar flottakötélék megsemmisítette a védművek egy részét és hosszabb időre biztosította a központi hatalmak hajóinak áthaladását.⁵

A Dardanellák ellen indított antanthadműveletek során mind francia, mind osztrák–magyar erők bevetésre kerültek. Törökország hadba lépése után 1915. március 18-án egy brit–francia flottakötélék által a parti védművek ellen megindított támadás szilárd ellenállásba ütközött: három hadihajó elsüllyedt, négy pedig súlyosan megrongálódott. Ezt követően brit, francia, nemzetközösségi és gyarmati csapatok közreműködésével április 25-én egy közel százezer fős expedíciós haderő szállt partra a Dardanellák északi és déli partján. Az antant partraszálló erői komoly nehézségekbe ütköztek és jelentős veszteségeik ellenére csak a parti sávban tudtak egy keskeny hídfőállást kialakítani.⁶ A terepet uraló magaslatokat nem sikerült elfoglalniuk, ugyanakkor a török ellentámadások sem értek célt, nem tudták a tengerbe szorítani a támadókat, így a nyugati hadszíntérhez hasonlóan itt is állóháború alakult ki. A hadművelet sikertelensége miatt döntés született az erők kivonásáról, amelyre 1915 decemberében, valamint 1916 januárjában került sor komolyabb veszteségek nélkül. A Dardanellák ostroma ugyanakkor súlyos vereséggel zárult az antant számára, amely mintegy 155 000 fő halottat, sebesültet és eltűntet veszített a sikertelen hadművelet során, míg a török védelem hozzávetőlegesen 220 000 főt. Francia részről kisebb kötelékek mellett a 17. gyarmati hadosztály és a 156. gyaloghadosztály harcolt összesen közel 80 ezer fős létszámmal.⁷ Eközben osztrák–magyar rész-

⁵ SZIJJ 2000. 507–508.

⁶ GALÁNTAI 2000. 255–259.

⁷ SCHIAVON 2016. 41–119.

ről a 9. számú 24 cm-es mozsárüteg és a 36. számú 15 cm-es tarackos üteg vett részt a harcokban.⁸

Nem szabad megfeledkeznünk a balkáni hadszíntérről sem. A világháború kirobbanását követően Albánia frissen trónra lépett uralkodója, Vilmos fejedelem elmenekült az országból, amely politikai anarchiába süllyedt. A különböző belső és külső erők között zajló kilátástalan küzdelem lezárása érdekében az antanthatalmak az 1915. április 26-án megkötött londoni egyezményben felosztották Albániát Szerbia, Montenegró, Olaszország és Görögország között, amelyek a nagyhatalmak támogatását élvezve el is foglalták a számukra juttatott albán területeket. Bulgária hadba lépése és a szerb hadsereg veresége után a Monarchia északi irányból érkező csapatai felszámolták a szerb-montenegrói ellenállást és elfoglalták Albánia nagy részét. Ugyanakkor a nyugati antanterők görögországi partra szállása után 1915/1916 folyamán fokozatosan kialakult egy, az egész Balkánt átszelő frontvonal, amelynek nyugati szárnyán az osztrák-magyar erők álltak szemben a Keleti Szövetséges Hadsereg alakulataival. A több évig tartó állóháború után az 1918 szeptemberében meginduló francia offenzíva áttörte a macedón frontot, ami maga után vonta Albánia feladását is, amelyet az osztrák-magyar csapatok 1918 október végére teljes egészében kiűrtettek, az országot pedig szerb-görög-francia erők vonták ellenőrzésük alá.⁹

Noha eredetileg a hármas szövetség tagja volt, Olaszország 1915 májusában az antanthatalmak oldalán lépett be a háborúba és támadást indított az Isonzónál az Osztrák-Magyar Monarchia ellen. Annak ellenére, hogy a Monarchia ezzel háromfrontos háborúra kényszerült, az új hadszíntérre irányított csapatainak mégis sikerült stabil védelmi állásokat kiépítenie és megállítania az olasz offenzívák sorát, 1917 októberében pedig német segítséggel Caporetto térségében nagyszabású, sikeres ellentámadást indítani, amely az egész olasz hadsereg morálját aláásta.¹⁰ Annak érdekében, hogy elkerüljék Olaszország esetleges kiválását a háborúból, már a központi erők offenzívája során döntés született arról, hogy brit és francia csapatokat irányítanak át az olasz hadszíntérre, amelyek bevetése megszilárdíthatja a meggyengült olasz vonalakat. Francia részről a 10. hadsereget irányították Olaszországba, amelyet 11 tüzérségi ezreddel erősítettek meg és jelentős szerepet játszott mind a védelmi harcokban, mind pedig az 1918 októberében meginduló olasz offenzívában, amely döntő antantgyőzelemmel zárult.¹¹

⁸ SARAL-SARAL 2012.

⁹ POPESCU 2016. 149–156.

¹⁰ GALÁNTAI 2000. 260–265., 385–387.

¹¹ ORMOS-MAJOROS 1998. 245–246.

A légi járművek és ehhez kapcsolódva a hadseregek kötelékében létrehozott légi egységek komoly fejlődésen estek át az első világháborút megelőző években és a konfliktus során egyaránt. Minden nagyhatalom jelentős összeget költött ezeknek az alakulatoknak a fejlesztésére, bár az Osztrák–Magyar Monarchia lehetőségeiből fakadóan a többi államnál jóval kevesebbet. Ennek ellenére légijerének minden hadszíntéren helyt kellett állnia az antant-erők számbeli és gyakran minőségi fölényben lévő légi egységeivel szemben. A szövetségi rendszerek logikájából és a francia ipar repülőipar fejlettségéből fakadóan a francia gépek felbukkantak az orosz, az olasz és a román hadsereg soraiban is, így ezek ellen folyamatosan kellett harcolnia az osztrák–magyar erőknél. Francia légi egységek pedig jelen voltak a balkáni hadszíntéren is, ugyanakkor a legjelentősebb összecsapásokra az olasz hadszíntéren került sor, ahol számos alkalommal harcoltak egymás ellen magyar és francia pilóták 1915 és 1918 között.¹²

Ahogy a fenti események is jól illusztrálják, a két ország közötti fegyveres összeütközések térben és időben nagyon változatosak, ugyanakkor egyértelműen epizodikus jellegűek voltak, amelyek értelemszerűen nem gyakoroltak jelentősebb hatást a háború menetére.

A francia megszálló hadsereg tevékenysége Magyarországon

Miközben közsímet tény, hogy az első világháború lezárásának egyik fejezete, a belgrádi fegyverszüneti egyezmény, a balkáni francia haderőhöz és annak vezetéséhez kötődik, jóval kevésbé ismert ennek seregek az idevezető útja, valamint az ezt követő tevékenysége, ezért a továbbiakban ennek rövid bemutatására teszünk kísérletet.

Annak ellenére, hogy Görögország nem kötelezte el magát egyik szembenálló tábor mellett sem, az antanthatalmak már 1915 végétől jelentős erőket álmásóztattak az ország területén, amelyeknek a több irányból megtámadott Szerbiának kellett volna segítséget nyújtaniuk. A központi hatalmak hadseregeinek gyors előretörése miatt erre csak részlegesen került sor (hozzávetőlegesen 140 000 szerb katonát tengeri úton kimentettek Korfu szigetére), ugyanakkor ez egy új hadszíntér kialakulását is maga után vonta, mivel az antantnak Szerbia veresége után jelentős erősítéseket kellett a Balkán-félszigetre irányítania, hogy fel tudják venni a harcot a bolgár, német, osztrák–magyar erőkkal.

¹² OLASZ 2017. 5–19.

Így jött létre a Szövetséges Keleti Hadsereg, amely 1916 tavaszától Görögország északi határán vette fel a harcot a központi haderőkkel.¹³

Mivel ezen a frontszakaszon nem sikerült jelentősebb katonai eredményt felmutatni, egy új ország friss erőinek bevonásával kívántak stratégiai sikert felmutatni, ezért az antantvezetők diplomáciai manőverekkel elérték, hogy Románia augusztus 27-én hadüzenet nélkül megtámadja az Osztrák–Magyar Monarchiát és benyomuljon Erdélybe. Ugyanakkor a hadművelet nem a tervek szerint alakult, mivel az osztrák–magyar és német csapatok rövid időn belül visszaszorították a román erőket, majd pedig több irányból megindított offenzívával elfoglalták Románia jelentős részét, amely kénytelen volt 1918 májusában megalázó feltételekkel békét kötni Bukarestben.¹⁴

A hadműveletek hátországának biztosítása érdekében az antanthatalmak diplomáciai és katonai nyomást fejtettek ki a görög politikai vezetésre, amelynek következtében 1917 júniusában I. Konstantin király lemondott a trónról fia, Sándor javára, és új görög kormány alakult Venizélosz vezetésével, amely már hivatalosan is hadat üzent a központi hatalmaknak. Ez a teljes görög haderő csatlakozását is jelentette a Keleti Hadsereghez, amely folyamatosan növelte létszámbeli fölényét a központi erőkkel szemben. Ennek következtében 1918 derekára 23 hadosztály kötelékében 574 000 brit, francia, szerb, görög, olasz, orosz, valamint nemzetközösségi és gyarmati katona állt rendelkezésre egy nagyszabású offenzíva megindításához, miközben velük szemben csupán 14 német, bolgár és osztrák–magyar hadosztály rendezkedett be védelemre. Ilyen előkészületek után került végül sor 1918. szeptember 15-én arra a nagyszabású antantoffenzívára, amelynek következtében Bulgária fegyverszünetet kért, az antanterők pedig anélkül törhettek előre a Balkán-félszigeten, hogy komolyabb ellenállásba ütköztek volna. A támadás annyira sikeres volt, hogy az antantcsapatok november elején már a magyar országhatárt is elérték. Mivel az 1918. november 3-án Padovában megkötött fegyverszüneti egyezmény nem tisztázta egyértelműen az önállóvá vált Magyarország helyzetét, Károlyi Mihály miniszterelnök vezetésével delegáció indult Belgrádba, hogy tárgyaljanak Franchet d'Espérey tábornokkal, a Keleti Hadsereg vezetőjével a fegyverszünetről, amelyet végül november 13-án írtak alá.¹⁵ Az egyezmény 18 pontjának értelmében a magyar csapatoknak ki kellett vonulniuk a demilitarizált keleti és déli területekről, amelyek a szövetséges erők megszállása alá kerültek, ugyanakkor utóbbiak fenntartották a jogot, hogy bármilyen stratégiaiag fon-

¹³ STRETENOVIC 2016. 102–104.

¹⁴ TRAIAN 2016. 158–164.

¹⁵ SCHIAVON 2016. 299–370.

tos pontot megszáljanak. A magyar haderőt le kellett szerelni, mindössze hat gyalogos- és két lovashadosztály maradhatott fegyverben, de ezek is csupán a belső rend fenntartása érdekében.¹⁶ Ezt követően pedig egy antantmissziót delegáltak Budapestre Fernand Vix vezérkari alezredes vezetésével, amelynek a konvenció feltételeinek betartását kellett ellenőriznie.¹⁷

Ugyanakkor ez az egyezmény nem garantálta a cseh és román területi igények érvényesülését, így utóbbiak részéről számos alkalommal megsértésre került, amelyet a kérdés kapcsán megosztott francia diplomácia – gyakran utólag – is támogatott. Ezeknek a támogató döntéseknek a közvetítésében Vix alezredes játszott szerepet – Vix-jegyzék(ek) –, ami gyakorlatilag kiváltotta a magyar kormány lemondását és a Tanácsköztársaság kikiáltását.¹⁸ Mivel utóbbi megszervezte az ország fegyveres önvédelmét a román és cseh előrenyomulás ellen, komoly összecsapásokra került sor, amelyekben azonban a francia haderő – melynek jelentős részét már átirányították az oroszországi intervencióban való részvétel céljából¹⁹ – érdemi szerepet nem vállalt, csupán Szegedet és Aradot tartotta megszállás alatt. A helyi francia katonai vezetők számoltak egy Budapest ellen irányuló nagyszabású összehangolt offenzívával, de ezt a francia politikai vezetés megtiltotta számukra. Ugyanakkor támogatást nyújtottak a magyar ellenforradalmi erőknek, amely lehetővé tette ezek megszervezését, felszerelését és bevonulását a Dunántúlra.²⁰

A Tanácsköztársaság bukása után a francia csapatok kivonulásra készültek, de végül „békefenntartóként” maradtak a román és szerb erők túlkapásainak kezelésére. A Huszár-kormány novemberi antantelismerése után fokozatosan kivonták a francia erőket az országból, így végül utolsó alakulataik 1920. február végén távoztak. Katonai jelenlétük összességében fontos volt a szomszédos államok túlzó követeléseinek ellensúlyozása és az ellenforradalmi kormány támogatása szempontjából.²¹

A francia fegyveres erők magyar tagjai

Az első világháború hadtörténelmét csupán felületesen ismerők által is közismert tény, hogy Franciaország és az ekkoriban az Osztrák–Magyar Monarchia

¹⁶ SZIJJ 2000. 67.

¹⁷ ORMOS 1984. 76–77.

¹⁸ KOLLEGA TARSOLY 1996. 305–309.

¹⁹ VADÁSZ 1969. 3.

²⁰ ORMOS 1998. 36., 58–59.

²¹ BERNACHOT 1970. 175–232.

részeként létező Magyarország egymással szembenálló politikai-katonai táborok tagjai voltak a konfliktus során. Az a tény ugyanakkor viszont teljesen ismeretlen, hogy akadtak olyan magyar nemzetiségű önkéntesek, akik a francia hadsereg kötelékében harcoltak a háború során. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy milyen módon kerülhetett sor arra, hogy egy ellenséges ország állampolgárai fegyveres szolgálatot teljesítsenek a francia fegyveres erők soraiban.

A más nemzetekből származó önkéntesek csatasorba állítása sok évszázados múltra tekint vissza Franciaországban. Fülöp Ágost francia uralkodó már a 12. században külföldi zsoldosokat fogadott fel az általa kevésbé használhatónak tartott hűbérúri seregek helyett. Ezt követően a százéves háború során a francia csapatok soraiban rendszeresen jelen voltak skót íjászok és genovai számszeríjászok, akik kiegészítették a lovagi hadviselésen alapuló királyi sereget. Ennek a toborzási hagyománynak a következő állomása a 15. században volt, amikor VII. Károly francia király saját skót gárdát állított fel. Ezt követően a legtöbb francia uralkodó rendszeresen fogadott szolgálatába külföldi zsoldosokat (köztük is legnagyobb számban svájciakat), akiket általában önálló egységekbe szerveztek. Ezek olyannyira eredményesnek bizonyultak a harcsteren, hogy a királyi ház saját testőrségének soraiba emelte őket, így svájci és skót gárdaalakulatok is közreműködtek az uralkodó védelmében. A 18. század végén már az állandó királyi haderő körülbelül egynegyedét külföldiekből álló egységek tették ki. Az adatok tanúsága szerint 24 gyalogsági és 14 lovassági ezred volt a hadsereg kötelékében, amelyeket kizárólag külföldiek (írek, németek, vallonok, dánok, svédek, olaszok stb.) alkottak. Az 1789-es forradalmat követően hatalomra került új vezetés a királyhoz való hűségük miatt túl veszélyesnek ítélte ezeket az alakulatokat, ezért feloszlatta őket.²²

Ugyanakkor már 1792-ben felmerült az igény újjászervezésükre, mivel bizonyítottan magas harcértékükre komoly szükség volt a harcmezőkön. Napóleon különösen nagymértékben támaszkodott az idegen nemzetiségű önkéntesekre, akik részére számos önálló alakulatot is szervezett 1802-től. Ezek soraiban Európa számos nemzetének fiait megtaláljuk: svájciakat, olaszokat, belgákat, íreket, németeket, magyarokat, cseheket, svédeket, oroszokat, osztrákokat, lengyeleket, spanyolokat, portugálokat. Számuk olyannyira jelentős volt, hogy az 1812-ben Oroszország elfoglalására induló Nagy Hadsereg (*Grande Armée*) több mint felét már ők adták. A császár bukása után ezeket a csapatokat leszerelték és tisztos végkielégítéssel hazaküldték, ugyanakkor azonnal gondoskodtak részleges pótlásukról is, amikor 1816-ban négy svájci gyalogezredet hoztak létre az ún. Királyi Idegenlégió kötelékén belül. Ez a

²² PORCH 1994. 21–22.

helyzet csak az 1830-as forradalom következtében változott, amikor a republikánus érzelmű polgári vezetés fel kívánta számolni a monarchista berendezkedés jelképeit, ezért az év folyamán ezt az alakulatot is feloszlatták.²³

Meglepő módon ez a helyzet csupán néhány hónapig tartott, mivel a francia állam hosszú távon nem tudott lemondani a külföldi erők alkalmazásáról, ezért 1831. március 9-én királyi rendelettel létrehozták a Francia Idegenlégiót. A rendelet szövege értelmében ennek az egységnek két fő jellegzetessége volt: legénységi és altiszti állományát teljes egészében, tiszti állományát pedig részben külföldiek alkották, harctéri alkalmazására pedig kizárólag Franciaország európai határain kívül (vagyis elsősorban a gyarmatokon) kerülhetett sor. Az új alakulat kezdetben hét zászlóaljából állt, amelyeket nemzetiségi hovatartozás alapján hoztak létre. Ennek megfelelően az 1., 2. és 3. zászlóaljban svájciak és németek szolgáltak, a negyedikben spanyolok és portugálok, az ötödikben olaszok, a hatodikban belgák és hollandok, a hetedikben pedig lengyelek. A 18 és 40 év közötti önkéntesek kezdetben három és ötéves időtartamú szerződéseket köthettek, amelyeket később közös megegyezéssel hosszabbítani lehetett.²⁴

Ezeknek a szabályoknak a betartásával a régi-új alakulat számos alkalommal tüntette ki magát a 19. század hadjárataiban és komolyan hozzájárult a francia gyarmatbirodalom kiépítéséhez.²⁵ Mindazonáltal az alakulat története folyamán három alkalommal is olyan politikai-katonai helyzet állt elő, amely szükségessé tette a hazai bevetésre vonatkozó előírás megszegését: a porosz-francia háborúban, az első és a második világháborúban.

Az 1870/1871-es porosz-francia háború 1870 augusztusi kirobbanása után nagyszámú külföldi önkéntes jelentkezett a francia hatóságoknál azzal a céllal, hogy francia oldalon harcoljon. Ezeket a harcolni kívánó személyeket az Idegenlégió kötelékébe irányították és elrendelték, hogy Franciaország területén szervezzenek meg belőlük egy önálló alakulatot, amely képes hozzájárulni a német csapatok ellen indított hadműveletek sikeréhez. Az új egység az Idegenlégió 1. ezredének 5. zászlóaljaként jött létre olyan külföldi önkéntesekből, akik kizárólag a háború időtartamára csatlakoztak a francia fegyveres erőkhöz. Ennek következtében nem csupán az alakulat jelentett korábban ismeretlen újítást, hanem az abban szolgálatot teljesítő önkéntesek jogviszonya is, hiszen korábban a jelentkezők határozott időtartamú szerződés keretében csatlakoztak az Idegenlégióhoz. A közel ötezer önkéntes közül végül 1400 fővel állították fel a nyolc századból álló zászlóaljat Tours városában. Az alakulat tagjai

²³ MONTAGNON 1999. 12–13.

²⁴ DOUMIC 1926. IX.

²⁵ L. BLOND 2008.

elsősorban spanyol, osztrák, lengyel, olasz, román, svájci, szerb és ír állampolgárok voltak, de mellettük számos belga is csatlakozni szeretett volna, akiknek jelentkezését azonban a stratégiaileg fontos helyen fekvő ország semlegességének megőrzése érdekében a francia hatóságok elutasították. A jelentkezők egy része megtarthatta saját országa hadseregében korábban szerzett tiszti rangját, ilyen volt például Karadzszordzsevicz herceg,²⁶ aki Pierre Kara néven jelentkezett az egységbe, később pedig I. Péter néven Szerbia királya lett. További hasonló alakulatok felállítását is tervbe vették, de ezek végül a háború váratlanul gyors lezárása miatt nem jöttek létre.²⁷

1870 szeptemberében az Észak-Afrikában állomásozó 1. idegenlégiós ezred parancsot kapott, hogy két zászlóalját irányítsa át Franciaországba, ahol együtt kerültek bevetésre a frissen felállított 5. zászlóaljjal. A német állampolgárságú légiósait a fekete kontinensen hagyó 1. és 2. zászlóalj 1490 fővel október 13-án csatlakozott az anyaországban állomásozó új egységhez, amely négy hetes kiképzés után harcba vetettek és eddigre már komoly harcokat vívott Orléans térségében az előretörő porosz csapatok ellen. Az így létrejött szám nélküli ideiglenes légiós menetezred a Loire-hadsereg kötelékébe nyert besorolást és pályafutását az október végén Metz térségében Bazain tábornok által elszenvedett megsemmisítő vereség miatt egy gyors visszavonulással kezdte, azonban ezt követően szerepet vállalt a november 9-én Coulmiers-nál aratott francia győzelemben (az egyetlenben a háború során), amely lehetővé tette Orléans visszafoglalását. November és december folyamán az ezred sikeres védelmi harcokat folytatott, azonban a harcok és a hideg időjárás miatt eközben létszámának több mint felét elveszítette. Ennek pótlására december közepén 2000 frissen besorozott francia – főként breton – állampolgárt rendeltek az alakulathoz, amely így visszanyerte korábbi létszámát, azonban harcértéke az eredetinek töredékére esett vissza az újoncok tapasztalatlansága miatt. 1871 januárjában a menetezredet vasúti úton Dijon-ba szállították, ahol védelmi állásokat foglalt el és feltartóztató harcokat vívott a porosz csapatokkal a hónap végéig.²⁸

Noha a két fél már január 26-án aláírta a fegyverszünetet, az új francia-német határvonalról még folytak a tárgyalások, ezért februárban a keleti országrészben állomásozó francia csapatok folyamatosan megerősített védelmi állások kiépítésén dolgoztak, amellyel csak az előzetes békeszerződés francia ratifikálása után hagytak fel március elején. A háború lezárultával március végén a háború időtartamára jelentkezett önkénteseket elbocsátották az Idegen-

²⁶ I. (Felszabadító) Péter (1844–1921) 1903 és 1918 között volt a Szerbiai Királyság, majd 1918 és 1921 között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság királya.

²⁷ MAHUAULT 2013. 20–22.

²⁸ BERGOT 1972. 99–110.

légió kötelékéből.²⁹ Annak ellenére, hogy a háborús vereség zűrzavaros viszonyai között az ezred nyilvántartását nem vezették előírászerűen a hadjárat folyamán, és ezért nem rendelkezünk pontos számadatokkal a harcok során elesettekről, a szolgálatból elbocsátottak száma sokat elárul a küzdelem hevesességéről. Az eredetileg 1400 főt számláló alakulatnak mindössze 415 tagja szerelt le 1871 tavaszán, ami azt jelenti, hogy a néhány hónapig tartó háború során a különleges önkéntesekből álló egység elveszítette létszámának hozzávetőlegesen 70%-át.³⁰

Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a fegyverszünet megkötése nem jelentette minden külföldi önkéntes számára a harcok lezárulását. Ugyanis a háború idejére csatlakozott önkéntesek elméleti leszerelése után – gyakorlatban maradhattak az egység állományában önkéntesek – a Dijon térségében állomásozó idegenlégiós ezredet március 29-én átirányították a fővárost ostromló francia erők kötelékébe, ahol a következő hónapok során részt vett a párizsi kommun felszámolásában. Az egység a május 21-én meginduló döntő támadásban is szerepet kapott, a 39. gyalogsági ezreddel közösen a Gare du Nord pályaudvart foglalta el, miközben 22 halottat és 128 sebesültet veszített. Ezt követően a breton katonákat a hadsereg saját állományába rendelte, az idegenlégiósokat pedig visszaküldték észak-afrikai állomáshelyükre, ezzel a háború időtartamára szolgálatba álló önkéntesek intézménye – legalábbis egy időre – megszűnt.³¹

Franciaország az I. világháború kirobbanása után kényszerült második alkalommal arra, hogy bevezesse a külföldi önkénteseknek szóló speciális katonai szolgálatot, amely már jól vizsgázott több mint negyven évvel korábban. 1914 nyarán számos, Franciaországban élő külföldieket tömörítő szervezet bátorította arra tagjait, hogy a háború kirobbanása esetén jelentkezzenek a francia hadsereg kötelékébe és harcoljanak befogató hazájuk védelmében. Ezek a közösségek lelkesen reagáltak ezekre a felhívásokra, mivel tagjaik igen nagy számban jelentkeztek az Idegenlégió soraiba a nyári hónapokban hagyományos ötéves szerződéssel. A jelentkezőkben rejlő potenciált érzékelve a francia kormány bejelentette, hogy a mozgósítás megindítása után húsz nappal a külföldi önkéntesek csatlakozhatnak az Idegenlégióhoz különleges, a háború időtartamára szóló szerződéssel.³² Ennek eredményeként augusztus 21-től igen nagy létszámban jelentek meg önkéntesek az Invalidusokban felállított toborzóirodában, akik közül összesen 42 883 főt találtak szolgálatra alkalmasnak a

²⁹ PORCH 1994. 215–216.

³⁰ MAHUAULT 2013. 51.

³¹ BLOND. 2008. 159–161.

³² BECKER 2007. 87–88.

háború végéig. Az önkéntesek több mint ötven nemzet soraiból kerültek ki, de érdemes megjegyezni, hogy az 1915. április 1-ig vezetett nyilvántartás szerint legnagyobb számban a Németországhoz csatolt elzász–lotaringiaiak voltak közöttük (6500 fő). Őket követték az olaszok (4900 fő), oroszok (3400 fő), svájciak (1500 fő) és belgák (1500 fő), tehát Európa számos országának képviselői döntöttek Franciaország ügyének támogatása mellett. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy amerikaiak, szíriaiak és más, Európán kívüli önkéntesek is százas nagyságrendben voltak jelen az önkéntesek között.³³

Ezzel el is jutunk a magyar önkéntesekhez és választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy magyar állampolgárok mekkora létszámban és milyen indíttatásból hozták meg azt a döntést, hogy egy hazájukkal szembenálló fegyveres erő soraiban teljesítenek szolgálatot. A rendelkezésünkre álló adatok sajnos nem tekinthetők hiánytalanoknak, mivel részletes összesítés nem készült azokról az osztrák–magyar állampolgárokról, akik önként jelentkeztek a francia hadsereg kötelékébe. Ugyanakkor pontos számukat ismerjük, 1369 fő írt alá szerződést valamelyik franciaországi toborzóirodában. Nemzetiségi összetételükre vonatkozóan azt emelik ki a források, hogy döntő többségben voltak közöttük a csehek,³⁴ ami logikusnak tűnik, hiszen ők kimaradtak a monarchia irányításából, ezért nyilvánvalóan kritikusak és – adott esetben – ellenségesek is voltak azzal szemben. Ugyanakkor ebből arra is következtethetünk, hogy az államalkotó két nemzet – az osztrák és a magyar – valószínűleg az ország lakosságán belüli számarányánál kisebb mértékben képviseltette magát az önkéntesek között. 1910-ben az Osztrák–Magyar Monarchia 51 millió 390 ezres összlakossággal rendelkezett, amelyből a birodalom osztrák felében is csupán 35,6% volt német,³⁵ ugyanakkor a magyar területek 18 millió 264 ezres lakosságának 54,4%-a volt magyar.³⁶ Tehát optimális esetben a jelentkezőknek legfeljebb 40%-a kerülhetett volna ki a két nagy nemzetiség soraiból, a Magyar Királyság területéről pedig a fenti számarányok tükrében még ennél is kisebb mutatóval kell számolnunk. Ezt módosította lefelé az erős cseh jelenlét, amiből arra következtethetünk, hogy a magyarországi önkéntesek száma a legbátrabb becsléssel sem haladhatta meg a néhány száz főt.

A francia katonai levéltár (*Service historique de la Défense*) erőfeszítéseinek köszönhetően ma már elérhetőek az első világháború során szolgálatot teljesítő, illetve elesett katonák adatai születési ország szerinti csoportosításban is. Ebben az összesítésben 263 magyarországi születésű katonát tartanak nyilván,

³³ COMOR 2013. 358.

³⁴ Uo. 358.

³⁵ ZÖLLNER 1998. 336–337.

³⁶ ROMSICS 2001. 47–49.

akik közül 51 fő életét vesztette a háború folyamán.³⁷ Az adatbázisok segítségével megismerhető a legtöbb magyar származású katona neve, születési helye és ideje, lakhelye (vagy a toborzóiroda elhelyezkedése, ahol jelentkezett), a haderőhöz való csatlakozásának éve, rangja, alakulata, illetve az elhunytak esetében elhalálozásuk helye és ideje. Az alábbiakban ezeknek az információknak a segítségével igyekszünk átfogó képet adni ennek az ezidáig szinte teljesen ismeretlen kontingensnek a tagjairól.

A katonai szolgálatot vállaló személyek nevének elemzése számos érdekes következtetés levonását teszi lehetővé. Mivel a korabeli Magyar Királyság soknemzetiségű ország volt, a nevek elméletileg segítséget adnak a nemzetiségi hovatartozás beazonosításához. Ezt némiképp nehezíti, hogy az estek többségében a magyaros vezetéknevekhez francia keresztnév társul (Biro André, Papp Louis stb.), ami feltételezhetően annak köszönhető, hogy az adatok felvételekor egyszerűbb volt ezeket a franciásított neveket megadni, mint a franciák számára bonyolultnak tűnő eredeti neveket. Ez alól csak azok a tipikusan magyar keresztnevűek képeznek kivételt, amelyek nem rendelkeznek francia megfelelővel (pl. Árpád, Béla, Géza, Kálmán vagy Zoltán). Mindezzel együtt is számos olyan névvel lehet találkozni, ami valószínűsíti a magyarsághoz való etnikai hovatartozást (pl. Nagy Albert, Szalai Lajos, Vertesi Jean (János) vagy Mihályi Béla), azonban az ilyen egyértelműen magyarnak tűnő nevek száma nem túl magas: alig 50 ilyen személy szerepel a listán. Ebben nyilván szerepet játszanak a hibásan írt nevek és franciásított keresztnevűek is, de mindezzel együtt látni kell, hogy egy soknemzetiségű államban, ahol a lakosság egy része az asszimiláció valamely fokán van, a névelemzés nem tud minden részletre kiterjedő magyarázattal szolgálni az etnikai hovatartozással kapcsolatban.

Természetesen szláv neveket is találunk a listán (pl. Stanislas Novotny vagy Spiro Pavkovic), azonban ezek aránya bőven 10% alatt marad. Ami ennél meglepőbb, hogy a németes hangzású nevekkel rendelkezők adják a magyarországi születésű önkéntesek közel felét. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a magyarországi németesség erős kettős német–magyar identitással rendelkezett, így ez arra is utalhat, hogy a szélesebb nemzetközi ismeretekkel és beágyazottsággal rendelkező – főleg város lakó – társadalmi csoport soraiból kerültek ki az önkéntesek. A németes hangzású nevek gyakran zsidó származású személyekhez kötődnek a tipikus zsidó keresztnevűek alapján, illetve zsidó családnévű katonák is előfordultak (pl. Kohn). Az összképet színesíti, hogy számos esetben teljes egészében franciának tűnő nevekkel találkozunk (Jacques Jules Louis Durand, Georges Fremont, Charles Adam Perrenoud stb.), ami első pillantásra meglehe-

³⁷ Utóbbiakra vonatkozóan l. BENE 2017.

tősen furcsának tűnik, hiszen Magyarországon nem beszélhetünk jelentősebb francia diaszpóráról, ami ezt a jelenséget érdemben magyarázná. A megoldást erre a rejtélyre az Idegenlégió gyakorlata szolgáltatja, amely lehetővé tette az önkéntesek számára, hogy jelentkezésükkor új személyazonosságot vegyenek fel.³⁸ Úgy tűnik, hogy ezzel a lehetőséggel számos magyar élt is és francia néven csatlakozott a francia hadsereghez. Mindezekből kifolyólag nagyon nehéz a magyar nemzetiségűek számarányára következtetni az önkéntesek között, hiszen a név nem feltétlenül esik egybe az identitással.

Fontos információkkal szolgál a születési helyekre vonatkozó adatsor is, amelyből kiderül, hogy a katonák több mint egyharmada (92 fő) Budapesten született, illetve mintegy kéttucatnyian a vidéki közepes és nagyvárosokban, tehát a jelentkezők közel fele városokban lakott. Sajnálatos módon a francia adminisztráció sok esetben képtelen volt pontosan rögzíteni a helységneveket, így számos név nem nyújt támpontot a születési helyek beazonosításához, ezért teljesen pontos földrajzi elemzés sem készíthető. Mindenesetre az megállapítható, hogy az önkéntesek többsége a mai Magyarország határain belül született, azon belül is főleg a Dunántúlon, illetve súllyal vannak jelen az Erdély területről származók is. Érdekes módon olyan személyek is akadnak, akik a történelmi Magyarország határain kívül születtek (pl. Prágában, illetve Szentpéterváron).

Az önkéntesek életkorát tekintve nagyon változatos kép bontakozik ki. Tekintettel arra, hogy a katonáskodásra legalkalmasabb életkor hozzávetőlegesen 18 és 30 éves kor között van, ennek alapján jogosan feltételezhetnénk, hogy a magyar önkéntesek többsége is ebbe a korcsoportba tartozik. A részletes elemzés ugyanakkor ettől meglehetősen eltérő képet mutat. A katonák közül 11 fő még nem töltötte be a 18. életévét a háború kitörésekor, 38 fő volt 18 és 25 év közötti, 76 fő 26 és 35 év közötti, 84 fő 36 és 50 közötti, 44 személy pedig már betöltötte az 50. életévét a konfliktus elején. Ennek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a magyar jelentkezők alapvetően nem a fiatalok, hanem inkább a középkorosztály soraiból kerültek ki. Ez alapján nem túlzás feltételezni, hogy többségükben olyanokról volt szó, akik már a saját egzisztencia megteremtése után döntöttek úgy, hogy fegyverrel a kézben szolgálják új hazájukat.

Ez el is vezet minket ahhoz a kérdéshez, hogy mi motiválta a magyarok jelentkezését a francia fegyveres erők kötelékébe. A hasonló döntést hozó más nemzetiségű önkéntesek visszaemlékezései alapján úgy tűnik, hogy a legtöbb esetben a Franciaország ügye iránti elkötelezettség, tehát egyfajta hazaszeretet dominált. Olyanok is akadtak, akiket a kalandvágy hajtott, hogy részt vehet a hosszú ideje első nagyobb európai konfliktusban, amely – az általános véle-

³⁸ COMOR 2013. 111–112.

kedés szerint – csupán néhány hónapig fog tartani, tehát nagyobb erőfeszítés nélkül dicsőséget hoz az abban résztvevőknek. Mindemellett azt is meg kell említeni, hogy a háború kitörésekor bizonyos üzemtípusokat bezártak, így sokan az utcára kerültek és megélhetésük fenntartása végett csatlakoztak a hadsereghez.³⁹ A pozitív érzelmeken kívül számba kell venni egy kényszerítő tényezőt is, nevezetesen azt, hogy a háború kitörése után az Osztrák–Magyar Monarchia Franciaország területén tartózkodó állampolgárait, mint ellenséges hatalom alattvalóit internálta és a fronttól távolabb eső területeken táborokba és erődökbe zárta el. Kuncz Aladár visszaemlékezései szerint a körülmények ezeken a gyűjtőhelyeken általában kifejezetten rosszak voltak, ezért sokan engedtek a francia hatóságok folyamatos nyomásának, amellyel a Francia Idegenlégióba való belépésre akarták rávenni őket.⁴⁰ Ennek alapján a franciaországi magyarok igen nehéz helyzetben voltak 1914 nyarától kezdve és katonai szolgálatauk mögött igen változatos motivációk húzódtak meg.

A magyar önkéntesek rangjára és alakulatára vonatkozó információk is számos érdekességet rejtnek magukban, noha ebben az esetben az adatsorok sok esetben hiányosak. Egyértelműen megállapítható, hogy a magyarok jelentős része (78 fő) rövid időt töltött a seregben halála előtt, mivel közlegényként szolgáltak, tehát nem volt idejük feljebb lépni a ranglétrán, ami általában rövid időn belül meg szokott történni háborús időkben. 25 fő kapott altiszt (örvezetői, őrmesteri, törzsőrmesteri) rangot, ami már némileg hosszabb szolgálati időt feltételez. Mellettük mindössze két személy szolgált tisztként: Eugène Henri Alexandre Charles Makay hadnagyi, Lajos Anatole Edmond De Sars pedig századosi rangban. Érdekes egybeesés, hogy bár előbbi jóval fiatalabb volt (1888-as születésű, míg De Sars 1866-os), nevük alapján mindketten nemesi származásúak voltak és rangjuk alapján a hivatásos katonatiszti pálya mellett kötelezték el magukat.

Ami az alakulatokat illeti, az egyik legfontosabb jellemző, hogy a magyarországi jelentkezők szinte kizárólag a szárazföldi haderő soraiban harcoltak. Mindössze két személy teljesített szolgálat a haditengerészetnél (a légierőnél egy sem), akikről ráadásul az alaposabb vizsgálódás kiderítette, hogy bár Magyarországon születtek, de francia szülőktől, majd pedig Franciaországban éltek, tehát más háttérrel rendelkeztek, mint a vizsgált csoport tagjainak többsége.⁴¹ Megállapítható, hogy 116 fő biztosan, 14 pedig valószínűleg – tehát gyakorlatilag az érintett személyek fele – az Idegenlégió soraiban teljesített szolgálatot,⁴² ezért érdemes alaposabban megismerkedni ennek történetével az első

³⁹ PORCH 1994. 399–400.

⁴⁰ L. KUNCZ 1995.

⁴¹ AP D4R1 578; AV 1R699 – 1915 – LRSY.

⁴² Az Idegenlégió magyar tagjaival kapcsolatban l. PALÓCZ 2019.

világháború éveiben. A külföldi önkéntesek leghatékonyabb bevetése érdekében a francia katonai parancsnokság úgy döntött, hogy újonnan létrehozott egységek kötelékébe irányítja őket. Ennek megfelelően a már rendelkezésre álló idegenlégiós ezredek személyi állományának és a korábban leszerelt tartalékos légiósok felhasználásával 1914 végéig négy menetezredet hoztak létre, amelyeket a frissen jelentkezett önkéntesekkel töltöttek fel teljes létszámra. Az ősz folyamán 8000 külföldi újoncot irányítottak ezekhez az egységekhez, amelyeket gyors kiképzés után be is vetettek a fronton a német csapatok ellen.⁴³

Elsőként az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredét állították fel 1914. augusztus 21-én négy zászlóaljjal,⁴⁴ amelyek legénységének többségét frissen jelentkezett külföldi önkéntesek alkották, akik egy része nem beszélt franciául. Ennek következtében átmenetileg szakítottak azzal a szabállyal, hogy az alakulat vezényleti nyelve kötelezően a francia legyen, és a katonákat nemzetiségenként osztották be az alegységekbe, hogy megkönnyítsék a kommunikációt.⁴⁵ A kiképzés gyorsan véget ért, a menetezredet már október 18-án szolgálatra alkalmasnak nyilvánították és az 5. hadsereg alárendeltségébe helyezték Champagne-ban.⁴⁶ A marokkói hadosztály parancsnoksága alá tartozó ezred 1915 áprilisáig kizárólag védelmi feladatokat látott el, május elején azonban a megerősített német vonalak elleni támadásra rendelték. Az egység kijelölt céljait elfoglalta, azonban egy nap alatt elveszítette létszámának több mint felét, ezért ideiglenesen visszavonták a frontvonal mögé. Június 16-án újabb támadásban vett részt az ezred, amely ezúttal létszámának egyharmadát emésztette fel különösebb eredmények nélkül, aminek következtében két zászlóalját fel kellett oszlatni. A nyár folyamán az alakulat erősítéseket kapott, ami lehetővé tette, hogy szeptember végén és október elején újabb offenzívákban vegyen részt, az itt elszenvedett veszteségek miatt azonban létszáma 2000 fő alá esett, ezért zászlóaljaiban már csak három-három századot tudott csatasorba állítani. Az ezredet helytállásáért kétszer is kiüntették, azonban kritikusan alacsony létszáma miatt november 11-én feloszlatták és személyi állományát összevonták egy másik idegenlégiós ezreddel, hogy együtt alkossanak egy számottevő harcértékkel rendelkező alakulatot.⁴⁷

Néhány nappal az első alakulat létrehozása után, 1914. augusztus 24-én állították fel az 1. idegenlégiós ezred 3. menetezredét, amelyet eleinte a „párizsi el-sáncolt tábor idegenlégiós menetezredének” is neveztek, mivel a kedvezőtlenül alakuló hadi helyzet miatt a fővárosban hozták létre annak védelmére, ráadásul

⁴³ DOUMIC 1926. 3.

⁴⁴ SHD GR 26 N 861/1.

⁴⁵ MAHUAULT 2013. 98.

⁴⁶ SHD GR 26 N 861/1.

⁴⁷ SHD GR 26 N 861/2.

soraiban szinte kizárólag párizsi lakóhelyű külföldiek szolgáltak.⁴⁸ Az ezred százaait az önkéntesek jelentkezésének ütemében alakították ki, így augusztusban az alakulatnak még csak négy százada volt, ami szeptemberben már 11-re növekedett, de novemberig kellett várni, hogy az előírás szerinti teljes, tizennégy századból álló ezred kialakuljon, azonban az alegységek még ekkor is létszámbiány-nal küszködtek, sok önkéntes kiképzése pedig még kívánivalót hagyott maga után. Ennek következtében a 3. menetezred csak november végén indulhatott a frontra, ahol kizárólag védelmi feladatokat látott el.⁴⁹ Ugyanakkor ezek a műveletek is komoly veszteségekkel jártak, ráadásul az antant országokból származó (főként belga és orosz) önkéntesek lehetőséget kaptak rá, hogy saját hadseregükben folytassák szolgálatukat, amivel a többségük élt is, így az ezred létszáma kritikusan alacsony szintre süllyedt.⁵⁰ Ebből kifolyólag 1915 februárjában először feloszlatták három zászlóaljából az egyiket, majd júliusban az egész ezredet, a megmaradt állományt pedig átírányították az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredéhez, amelynek saját veszteségei miatt nagy szüksége volt az utánpótlásra.⁵¹

Giuseppe (Peppino) Garibaldi, a híres forradalmár unokája is felajánlotta szolgálatait Franciaországnak egy francia oldalon harcoló olasz önkéntes alakulat megszervezésének formájában. A francia politikai vezetés némi habozás után végül 1914 szeptemberében fogadta el Garibaldi felajánlását és megbízta a kizárólag olasz önkéntesekből álló 1. idegenlégiós ezred 4. menetezredének felállításával és vezetésével.⁵² A négy zászlóaljából álló és szélesebb körben parancsnoka után csak Garibaldi-légió néven emlegetett alakulatot a kiképzés befejezése után december végén irányították a frontvonalba. Az ezredet azonnal támadásba vetették egy stratégiaiilag fontos pozíció visszafoglalása érdekében, amit az alakulat sikerrel végre is hajtott, amiért dicséretben részesült felettes hadosztály- és hadtestparancsnokától.⁵³ Január 5-én a front egy másik szakaszán vetették be az egységet, ahol újból sikerrel foglalta el az ellenséges állásokat, majd néhány nappal később aktívan közreműködött a szomszédos alakulatok ellen indított német támadások visszaverésében. Ezeknek a sikeres akcióknak azonban magas ára volt, a menetezred létszáma 1500 főre csökkent a harctéren elszenvedett veszteségek következtében, ezért visszavonták a háttérbe pihenőre és feltöltésre.⁵⁴ Mikor Olaszország hadba lépése után felkínálták a lehetőséget az önkénteseknek, hogy

⁴⁸ DOUMIC 1926. 46.

⁴⁹ SHD GR 26 N 861/6.

⁵⁰ COMOR 2007. 28.

⁵¹ SHD GR 26 N 861/6.

⁵² HEYRIÉS 2007. 194–198.

⁵³ SHD GR 26 N 861/14.

⁵⁴ SHD GR 26 N 861/15.

hazájuk hadseregében folytassák a harcot, a többség elfogadta az ajánlatot és hazatért,⁵⁵ ezért az alakulatot 1915 tavaszán feloszlatták.⁵⁶

A 2. idegenlégiós ezred 2. menetezredét szintén 1914 augusztusának végén állították fel, majd az újonnan jelentkezett önkéntesek kiképzése után decemberben a frontra irányították Chemin des Dames térségébe,⁵⁷ ahol védelmi feladatokat kellett ellátnia 1915 májusáig. A szövetséges államokból érkező önkéntesek hazatérése ennek az egységnek is leapasztotta a létszámát, ezért négy zászlóaljnak egyikét feloszlatták. A nyár folyamán Elzászba helyezték át az egységet a marokkói hadosztály alárendeltségébe, ahol együtt teljesített szolgálatot elsőként felállított testvéralakulatával, az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredével. Ugyanakkor a további veszteségek miatt még egy zászlóalját meg kellett szüntetnie, így ekkor már csupán az eredeti harcértéke felével rendelkezett. 1915 őszén az alakulat komoly harcokat vívott, amelyekért kitüntetésben részesült, ugyanakkor létszáma annyira alacsonnyá vált, hogy 1915. november 11-én feloszlatták, hogy összevonják a vele egy kötelékben szolgáló másik ezreddel és együtt alkossák az Idegenlégió menetezredét.⁵⁸ Ez egyben azt is jelentette, hogy az egyéves szolgálat alatt az 1914 őszén felállított négy ezred létszáma olyan mértékben lecsökkent a harctéri veszteségek és a távozások miatt, hogy az önkéntesek száma már csupán egyetlen ezred bevetését tette lehetővé.⁵⁹

Az újonnan felállított egység kötelékébe ekkor 71 tiszt és 3115 sorállományú katona tartozott, ennek alapján bevetésre alkalmasnak nyilvánították. Az ezred 1916 nyarán részt vett a somme-i csatában, ahol a számára kijelölt célpontokat elfoglalta, mindez azonban közel 1000 embere elvesztésével járt.⁶⁰ 1917 áprilisában Champagne-ban járult hozzá egy sikeres offenzívához, azonban ekkorra már csupán kezdeti létszámának felével rendelkezett, ami szükségessé tette az alakulat feltöltését és pihentetését. 1917 nyarán az idegenlégiósok Verdun térségében tüntették ki magukat, ahol három kilométer mélyen nyomultak be az ellenséges állások közé és 680 foglyot ejtettek.⁶¹ 1918 tavaszán az ezred tevékenyen részt vállalt a nagy német offenzívák megállításában, amelynek során állományának több mint felét elveszítette. Ennek ellenére a nyár és az ősz folyamán szerepet vállalt a francia hadsereg támadóakcióiban is és számos sikeres műveletet hajtott végre, noha ezek során újfent jelentős veszteségeket

⁵⁵ MONTAGNON 1999. 161–162.

⁵⁶ BLOND 2008. 256–257.

⁵⁷ SHD GR 26 N 862/1.

⁵⁸ SHD GR 26 N 862/2.

⁵⁹ DOUMIC 1926. 56.

⁶⁰ SHD GR 26 N 862/7.

⁶¹ SHD GR 26 N 862/8.

szenvedett el.⁶² A háború végére a menetezred kilenc kitüntetést kapott és ezzel a francia hadsereg legsikeresebb egységei között tartották számon.⁶³

A háború során az Idegenlégió egységei a franciaországi hadszíntér mellett jelen voltak Észak-Afrikában, a Balkán-félszigeten, sőt még Oroszországban is, ahová zászlóalj-erejű kötelékeket irányított a francia parancsnokság a hadműveletek támogatása érdekében.⁶⁴ A statisztikák szerint a jelentkezők közül a harcok folyamán 5170 fő veszett oda, 25 000 pedig megsebesült vagy eltűnt, ami azt jelenti, hogy az önkéntesek hozzávetőlegesen 70%-a került veszteséglistára.⁶⁵

Sok esetben különböző reguláris vagy gyarmati alakulatok soraiban találunk magyarokat, ami feltételezhetően annak tudható be, hogy valamilyen különleges kötődésük volt ezekhez, tehát korábban kötelező sorszolgálatukat ezek kötelékében töltötték vagy egy adott gyarmati területen éltek. Nagyon érdekes, hogy kilenc személy esetében is az 1. afrikai menetezred szerepel alakulatként (közülük egy fő az Idegenlégiónál és itt is szerepel).⁶⁶ Az afrikai kiállítási alakulat esetében valószínűtlen feltételezni, hogy a lakóhely miatt kerültek oda magyarok nagy számban, a magyarázat a levéltári iratok tanúsága szerint sokkal egyszerűbb. Ezt az egységet 1915 elején állították fel két zuávzászlóalj, valamint az 1. és 2. légiós ezred egy menetzászlóaljának közreműködésével, majd bevetették a Dardanelláknál végrehajtott partraszállás során.⁶⁷ Az ott elszenvedett vereség után a menetezred 1918 végéig a Balkán-félszigeten a központi hatalmak, majd 1919 elejétől Dél-Oroszországban a bolsevik erők ellen harcolt. Végül 1919 júniusában az alkalmi egységet feloszlatták, túlélőit más alakulatokhoz osztották be, mozgalmas és veszteségteljes története pedig lezárult.⁶⁸ Joggal feltételezhetjük, hogy a menetezred kötelékében szolgálók az idegenlégiós zászlóaljhoz tartoztak, tehát tovább gyarapítják a fent említett legnépesebb csoportot, nem pedig a zuávok sorait erősítették.

Mindezek mellett feltűnik a kivételek egy jelentős csoportja is, vagyis olyan magyaroké, akik nem légiós vagy gyarmati alakulat kötelékében szolgáltak, hanem reguláris gyalogsági ezredek soraiban. Összesen 49 olyan személy volt, aki ilyen egységben harcolt, amely elméletileg nem fogadott külföldieket, esetükben tehát joggal feltételezhetjük, hogy már francia állampolgársággal rendelkeztek és a háború kitörése után mozgósították őket új hazájuk védelmében.

⁶² SHD GR 26 N 862/9.

⁶³ BERGOT 1984. 98–100.

⁶⁴ ANONYME 1922. 3–4.

⁶⁵ MAHUAULT 2013. 205.

⁶⁶ MH MFPGM H.

⁶⁷ SHD GR 26 N 856/1.

⁶⁸ SHD GR 26 N 856/4.

A toborzóirodák elhelyezkedéséből kiderül, hogy a magyar állampolgárok közel 40%-a (103 fő) Párizsban jelentkezett a francia fegyveres erőkhöz, míg 57 fő Észak-Afrikában. Az utóbbi helyszínre két magyarázat is kínálkozik (mivel egy komolyabb észak-afrikai magyar diaszpóra fennállására vonatkozóan nem rendelkezünk információval): az egyik az, hogy az Idegenlégióba jelentkezett önkénteseket a kiképzés megkezdésének helyén, Afrikában vették lajstromba, a másik pedig az, hogy tovább szolgálókról volt szó, akik már második vagy harmadik szerződésüket írták alá a Légión észak-afrikai központjában. Természetesen az is elképzelhető, hogy mindkét magyarázat megállja a helyét, és a két jelenség együtt eredményez ilyen magas számot. A többi magyar jelentkezési helye nagyjából egységesen oszlott Franciaország területén és nem nyújt további támpontot.

Ha az eseteket esetében egy gyors pillantást vetünk az elhalálozás helyére és idejére, akkor általában a fent ismertetett hadműveletekhez illő időpontokat és helyeket látunk, vagyis a nyugati és balkáni hadszíntér különböző helyszíneit az 1914 és 1918 közötti időszakban. Ugyanakkor feltűnik a kivételek egy jelentős csoportja is: 20 magyar Észak-Afrikában (főleg Marokkóban) vesztette életét az 1. légiós ezred 1. menetezredének és a 2. légiós ezred 1. menetezredének kötelékében. Külön érdekesség, hogy még 1919-ben elhunytakat is találunk közöttük,⁶⁹ tehát nem az európai hadszíntér kronológiájához igazították az itt zajló rendfenntartó és pacifikáló hadműveleteket (amelyek egyébként hivatalosan 1934-ig tartottak).⁷⁰ Ebből kifolyólag nem tekinthető alaptalannak az a feltételezés, hogy az ellenséges országból származó önkéntesek jelentős részét szándékosan nem a főhadszíntéren vetették be, hanem a gyarmatokon, ahol kevesebb problémát okozhattak esetleges engedtlenségükkel.

Egyéni életutak a francia hadsereg kötelékében

A rendelkezésünkre álló területi korlátok nem teszik lehetővé az önkéntesek részletes bemutatását, ugyanakkor annak érdekében, hogy közelebbről is képet kapjunk róluk, az alábbiakban bemutatjuk három magyar állampolgár többé-kevésbé átlagosnak tekinthető katonai életútját a francia fegyveres erők kötelékében.

Lukacs Jean, azaz Lukács János 1879. január 27-én született a somogy megyei Megyeren (nagy valószínűséggel Koppánymegyer, ma Bábonymegyer)

⁶⁹ MH MFPGM H.

⁷⁰ CLAYTON 1994. 129-152.

Szekeres János és Katalin gyermeként. 1 méter 63 centiméteres magasságú, szőke hajú, kék szemű, ovális arcú, szerelő foglalkozású algériai lakos volt, aki Saida városában élt. 1906. április 2-án csatlakozott a Francia Idegenlégióhoz, amikor aláírta ötéves szerződését, majd a 2. légiós gyalogezredhez vezényelték másodosztályú közlegényként. 1909 decemberében elsőosztályú közlegény lett és szolgálati ideje alatt végig Észak-Afrikában teljesített szolgálatot – miközben 1910 novemberében megkapta a francia állampolgárságot –, majd szerződése letelte után 1911 áprilisában újabb hároméves szerződést írt alá. Ekkor a 22. gyarmati gyalogezredhez vezényelték először másodosztályú, majd augusztustól újból elsőosztályú közlegényként Madagaszkár szigetén. 1914 októberében Franciaországba vezényelték, ahol december 20-án hadifogságba esett. A háború végéig fogságban maradt, majd 1918. december 6-án szállították vissza Franciaországba, ahol folytatta katonai szolgálatát a 22. gyarmati gyalogezred kötelékében. 1921. október 20-án leszerelt és tartalékállományba került. 1928. november 10-én felmentették hadikötelezettségei alól.⁷¹

Robert Heiduschka, vagyis Heiduschka Róbert 1874. december 10-én született Budapesten Heiduschka Szidónia törvénytelen gyermekeként. A kereskedő szakmával rendelkező 1 méter 73 centiméteres magasságú, fekete hajú, kék szemű, ovális arcú férfi 1896. július 23-án jelentkezett az Idegenlégióba a belfort-i toborzóirodában (Észak-Franciaországban). Bár saidai lakosként tartották számon, a jelentkezési hely valószínűsíti, hogy a francia anyaországban élt. Szolgálatát a 2. légiós gyalogezred soraiban másodosztályú közlegényként, majd 1898 decemberében elsőosztályú közlegényként teljesítette. 1899 októberében francia állampolgárságot kapott. 1901-ben szolgálata letelte után újabb szerződést írt alá, amelynek eredményeként Francia Indokínába helyezték, ahol a 11. gyarmati gyalogezred soraiban szolgált. 1914 októberében Franciaországba vezényelték, ahol a 2. zuávezred soraiban vette ki részét a harcokból. 1916-ban hadnagyi rangban a balkáni hadszíntérre irányították át, ahol két évig Albániában, majd 1918-ban Szerbiában harcolt. A háború vége már Olaszországban találta, ahonnan a konfliktus lezárulta után Indokínába tért vissza, ahol 1931-es nyugdíjazásáig szolgált, majd itt is telepedett le. Szolgálata során számos alkalommal kitüntették, a Becsületrend lovagi fokozata mellett szerb és olasz kitüntetésekben is részesült.⁷²

Philippe Jacques Krisztian, azaz Krisztián Fülöp Jakab 1884. április 29-én született a hevei megyei Gyöngyösön. Nevét valószínűleg hiányosan rögzítették, mivel szülei Demetrics Jakab és Szabó Erzsébet voltak. Feltételezhetjük,

⁷¹ FR ANOM 2 RM 137.

⁷² FR ANOM 2 RM 75.

hogy első keresztnéve (Krisztián) francia szemmel szokatlan írásmódja miatt ezt vélték vezetéknevnek, valódi családnevét pedig ezért nem vették fel. Az 1 méter 72 centiméter magas, barna hajú, kék szemű, széles arcú üveges 1907. március 15-én jelentkezett az Idegenlégióba Moselle megyében. Az 1. légiós gyalogezredben kezdte meg katonai szolgálatát másodosztályú közlegényként, majd 1909 októberétől elsőosztályú közlegényként folytatta. 1910. szeptember 1-jén az 1. idegenlégiós ezredhez vezényelték, ahol az algériai és marokkói összecsapásokban nyújtott teljesítménye elismeréseképpen 1911 júniusában őrzetetői rangot kapott. Szolgálatá letelte után 1912-ben újabb szerződést írt alá, amelynek következtében májusban az 1. gyarmati tüzérezredhez irányították, majd 1913 májusában az 5., 1915 júliusában pedig a 3. gyarmati tüzérezred kötelékébe vezényelték. 1916 decemberében ebben az egységben is őrzetetői rangot kapott a nyugati hadszíntéren mutatott kiemelkedő teljesítményéért, amelyet számos alkalommal Hadikereszt kitüntetéssel ismertek el. A harcok során több alkalommal is megsebesült, utolsó alkalommal végzetesen, így 1918. július 23-án egy katonai kórházban életét veszítette.⁷³

Összefoglalás

Annak ellenére, hogy a Nagy Háború lezárulta óta több mint száz év telt el, és a világégés azóta számtalan kötet és tanulmány tárgyát képezte, még ma is akadnak olyan (rész)fejezetei ennek a meghatározó konfliktusnak, amelyek joggal tarthatnak igényt érdeklődésre. Ilyen epizód a háború alatti francia-magyar kapcsolatok története is, amellyel korábban tudományos igénnyel szinte egyáltalán nem foglalkozott a történettudomány.

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a francia levéltárakban őrzött iratanyag segítségével új szempontból világítsunk rá a háború alatti kétoldalú kapcsolatok bizonyos fejezeteire és közelebről is bemutassuk azokat a magyarországi kötődéssel rendelkező személyeket, akik a világháború során a francia fegyveres erők kötelékében teljesítettek szolgálatot. Remélhetőleg ennek a korábban ismeretlen jelenségnek a közreadása hozzájárul nem csupán a nemzetközi hadtörténelem és a kétoldalú kapcsolatok történetének jobb megismeréséhez, de elősegíti újabb kutatások megindulását is, amelyek eredményeképpen a szakmai és a nagyközönség is új információkkal gazdagodik a történelem eme kevésbé ismert epizódjával kapcsolatban.

⁷³ FR ANOM 2 RM 143.

Rövidítések

Levéltári források

AP D4R1 578	Archives de Paris, Recrutement militaire, D4R1 578.
AV 1R699	Archives départementales de la Vendée, Recrutement de l'Armée 1R699 - 1915 - LRSY.
FR ANOM 2 RM	Archives nationales d'outre-mer, Registres matricules militaires 75, 137, 143.
MH MFPGM H	Mémoire de l'Homme. Morts pour la France de la Première Guerre mondiale. Hongrie.
SHD GR 26 N 861/1.	Service historique de la Défense. 2 ^e régiment de marche du 1 ^{er} étranger: J.M.O. 1914. augusztus 12. - 1914. december 31.
SHD GR 26 N 861/2.	Service historique de la Défense. 2 ^e régiment de marche du 1 ^{er} étranger: J.M.O. 1915. január 1. - november 11.
SHD GR 26 N 861/6.	Service historique de la Défense. 3 ^e régiment de marche du 1 ^{er} étranger: J.M.O. 1914. augusztus 24. - 1915. július 13.
SHD GR 26 N 861/14.	Service historique de la Défense. 4 ^e régiment de marche du 1 ^{er} étranger, 2 ^e bataillon: J.M.O. 1914. november 7. - 1915. március 31.
SHD GR 26 N 861/15.	Service historique de la Défense. 4 ^e régiment de marche du 1 ^{er} étranger, 3 ^e bataillon: J.M.O. 1914. november 8. - 1915. március 31.
SHD GR 26 N 862/1.	Service historique de la Défense. 2 ^e régiment de marche du 2 ^e régiment étranger: J.M.O. 1914. augusztus 29. - december 31.
SHD GR 26 N 862/2.	Service historique de la Défense. 2 ^e régiment de marche du 2 ^e régiment étranger: J.M.O. 1915. január 1. - november 11.
SHD GR 26 N 862/7.	Service historique de la Défense. Régiment de marche de la Légion étrangère: J.M.O. 1915. november 11. - 1916. december 31.
SHD GR 26 N 862/8.	Service historique de la Défense. Régiment de marche de la Légion étrangère: J.M.O. 1917. január 31. - december 31.
SHD GR 26 N 862/9.	Service historique de la Défense. Régiment de marche de la Légion étrangère: J.M.O. 1917. november 1. - 1918. szeptember 5.
SHD GR 26 N 856/1.	Service historique de la Défense. 1 ^{er} régiment: J.M.O. 1915. február 28. - október 22.
SHD GR 26 N 856/4.	Service historique de la Défense. 1 ^{er} régiment: J.M.O. 1917. október 1. - 1919. június 9.

Feldolgozások

ÁDÁM-ORMOS 1999	ÁDÁM Magda - ORMOS Mária: Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről - 1918-1919. Budapest, 1999.
ANONYME 1922	ANONYME: Historique des unités de la Légion étrangère pendant la guerre 1914-1918. Oran, 1922.

- BALLA 2018 BALLA Tibor: Magyar katonák a Nagy Háború nyugati frontján. In: Tanulmányok Ódor Imre emlékére. Szerk. Gyánti István – Kult László, Pécs, 2018. 46–55.
- BECKER 2007 BECKER, Jean-Jacques: Les volontaires étrangers de l'armée française au début de la guerre de 1914. In: Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel. Red. HEYRIÈS, Hubert – Muracciole, Jean-François, Montpellier, 2007. 87–93.
- BENE 2017 BENE Krisztián: A francia hadsereg baranyai katonái az első világháborúban. In: A nagy háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Szerk. Bósz Attila, 2017. 30–52.
- BERGOT 1972 BERGOT, Erwan: La Légion. Paris, 1972.
- BERGOT 1984 BERGOT, Erwan: Régiment de marche de la Légion. Paris, 1984.
- BERNACHOT 1970 BERNACHOT, Jean: Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918. L'armée française d'Orient l'armée de Hongrie. Paris, 1970.
- BLOND 2008 BLOND, Georges: Histoire de la Légion étrangère. Paris, 2008.
- CLAYTON 1994 CLAYTON, Anthony: Histoire de l'armée française en Afrique 1830–1962. Paris, 1994.
- COMOR 2007 COMOR, André-Paul: Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. In: Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel. Red. Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François, Montpellier, 2007. 19–35.
- DOUMIC 1926 DOUMIC, René: Historique du régiment de marche de la Légion étrangère. 3e régiment étranger d'infanterie. Nancy-Paris-Strasbourg, 1926.
- GALÁNTAI 2000 GALÁNTAI József: Az I. világháború. Budapest, 2000.
- HEYRIÈS 2007 HEYRIÈS, Hubert: Le volontaire garibaldien en France d'une guerre à l'autre 1914–1915/1939–1940. In: Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel. Red. Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François, Montpellier, 2007. 193–210.
- KOLLEGA TARSOLY 1996 KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.): Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet és jogalkotás. Szekszárd, 1996.
- MAHUAULT 2013 MAHUAULT, Jean-Paul: Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45. Paris, 2013.
- MONTAGNON 1999 MONTAGNON, Pierre: La légion étrangère. De 1831 à nos jours. Paris, 1999.
- OLASZ 2017 OLASZ Lajos: A Császári és Királyi Légjáró Csapatok az I. világháborúban. *Belvedere Meridionale* 29. (2017:3) 5–19.
- ORMOS 1998 ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen, 1998.

- ORMOS-MAJOROS 1998 ORMOS Mária – MAJOROS István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 1998.
- ORMOS 1984 ORMOS Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, 1984.
- PALÓCZ 2019 PALÓCZ Márk: Magyarok a Francia Idegenlégió kötelékében az első világháborúban. OTDK dolgozat. Pécs, 2019. (kézirat)
- POPESCU 2016 POPESCU, Stefan: L’Albanie dans la Première Guerre mondiale. Dynamiques locales et occupations étrangères. In: Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Red. Le Naour, Jean-Yves, Marseille, 2016. 149–156.
- PORCH 1994 PORCH, Douglas: La Légion étrangère 1831–1962. Paris, 1994.
- SARAL-SARAL 2012 SARAL, İsmail Tosun – SARAL, Emre: Canakkale ve Sina-Filistin Cepheleri’nde Avusturya-Macaristan Ordusu Topcu Bataryalari. Ankara, 2012.
- SCHIAVON 2016 SCHIAVON, Max: Le Front d’Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915–1919. Paris, 2016.
- STRETENOVIC 2016 STRETENOVIC, Stanislav: Libérer la patrie ou unifier les Slaves du Sud? Les enjeux serbes du front de Salonique, In: Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Red. Le Naour, Jean-Yves, Marseille, 2016. 101–120.
- SZIJJ 2000 SZIJJ Jolán (főszerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs. Budapest, 2000.
- TRAIAN 2016 TRAIAN, Sandu: La Roumanie, l’allié à contrempe. (R)entrées et sortie(s) de guerre d’une petite puissance, In: Front d’Orient, 1914–1919. Les soldats oubliés. Red. Le Naour, Jean-Yves, Marseille, 2016. 157–170.
- VADÁSZ 1969 VADÁSZ Sándor: Vix és Károlyi. *Hadtörténelmi Közlemények* 16. (1969:2) 239–26

Mekis D. János
.....

Az önéletírás-kutatás újabb perspektívái

Az önéletrajz, az autofikció és Esterházy Péter művészete

New perspectives for Autobiography Research

The curriculum vitae, Autofiction and the Art of Péter Esterházy

Literary autobiographies are interesting pieces of readings. They give us an opportunity to take a closer look on the lives of the authors, and they reveal the secrets of their professional and personal lives. Besides this, they give the researcher important information on the contemporary cultural life and on the interconnections of the poetics related to the works of accomplished speakers. This is essential not only because of the different aspects of cultural history and aesthetics, but also because of the general issues of the theory of art. It is not an exaggeration to say that autobiographies allow us to examine the operation of literature. This present study introduces those factors that appeared in the field of the autobiography research during the last years: e. g. relations between biography and autobiography, the relationship of facts and fiction, the interconnection between picture and narration, problems related to male and female discourse, the issues of body, ageing, illness and coping as well as the challenges related to the narration of different traumas, the social status and cultural identity and finally the relation of collective and personal. It also deals with the questions related to the literary genre and traditions of testimonies, memoirs, diaries, essay, autobiographical novel and biofiction.

Key words: literary autobiography, autobiography research, autofiction, Péter Esterházy.

Mindenki szeret önéletrajzokat olvasni. Még az egyszerű, munkahelyi CV-k is érdekesek, még akkor is, ha kizárólag száraz adatokat tartalmaznak. De talán nincsenek is száraz adatok, ha emberekről van szó. Ha véletlenül kerül elélem ilyesmi, biztosan elolvasom. Szeretünk betekinteni mások életébe – persze a híres emberekébe a leginkább. Az írók pedig olyan híres emberek, akik a legszebben tudják megírni az élettörténetüket. Mindez magától értetődőnek tűnik – de az irodalomtudományban semmi sem magától értetődő.

Önéletrajzi hagyományok és dilemmák

A kilencvenes években éppenséggel az a nézet honosodott meg a magyarországi irodalomelméletben és -történetben, hogy az írói életrajzok voltaképpen fölöslegesek. Az életrajz: konstrukció, mely soha nem is lehet más, mint konstrukció; és mint ilyen, nem visz közelebb a személyiség megértéséhez. Mindez fokozottan érvényes az önéletrajzi megnyilatkozásokra, amelyek autoritatív ereje a szerző hatalmát képviseli. A szerzőnek azonban semmiképpen sem lehet ilyen befolyása az olvasóra.

Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a kérdés történetét, bebizonyosodik, hogy e tézisek nem is olyan légből kapottak. Az életművet a szerzői életrajzzal értelmező irodalmi autobiográfia őspéldája Johann Wolfgang Goethe *Költészet és valóság* című könyve.¹ Goethe a saját egyéniségét állítja az élettörténeti elbeszélés középpontjába, és rögtön a könyv elején kinyilvánítja: művének megírását az a szándék vezérli, hogy hozzásegítse olvasóit a rendkívül változatos, heterogén életműve jobb megértéséhez – ennek a kulcsa ugyanis épp a költő személyisége. Míg azonban a Jean-Jacques Rousseau-i *Vallomások*² egyéniségprogramja a különlegesként feltárt lélek rejtelseibe vezeti be az olvasót, addig a goethei projekt az irodalom folyamatával is összeshövődő életesemények irodalmi ábrázolását helyezi az előtérbe. Az oly változatos életmű egysége ugyanis Goethe felfogása szerint nem valamely eleve adott, autonóm, teremtő alkotóerőre vezethető vissza, hanem a személyiséget, így a költői tehetséget is formáló élettapasztalatok eredménye. A *Költészet és valóság* cím nem ellentétes, hanem egymással lényegi összhangban lévő fogalmakat állít egymás mellé.³

A kései modern korban ez a – továbbra is nagy hatású – könyv egyszerre az elkerülendő szemléletmód őspéldájává válik. Az új eszme szerint a szerző neve immáron nem állhat helyt – személyiségpreferens állításként – sem a műért, sem önmagáért. Következésképp nem rendelhető többé az e névvel indexált szépirodalmi művek fölé valamely, a történeti elbeszélés folyamata révén ön-igazoló, autoritatív-autobiografikus megnyilatkozás. Amint azt Paul Valéry, a nemzetközi modernség egyik legnagyobb tekintélye állította, egy irodalmi mű a megírása pillanatában elszakad a szerzőjétől, akinek onnantól kezdve nincsen több joga meghatározni a szöveg jelentését, mint bármely olvasónak.⁴

¹ Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit, 4 kötet, megj.: 1811, 1812, 1814, 1833; magyarul: GOETHE 1982.

² Les Confessions, 2 kötet, megj.: 1782, 1789; magyarul: ROUSSEAU 1962.

³ SEITZ 1996. 143–145.

⁴ VALÉRY 1985.

Bár a szerzőnek azért joga van kommentárokat fűzni a művéhez, tájékoztatva az olvasót az eredeti szándékairól, aki aztán eldönti, hogy elfogadja-e azokat, vagy sem. Ezt történetesen szintén Paul Valéry állította,⁵ akinek híres *Füzetei* egyébként a 20. század legfontosabb írói naplójegyzetei közé tartoznak.

Mi tagadás, e témáról szólván, minduntalan paradoxonok kísértének. Érdekes, hogy ez ma sokkal láthatóbb és nyilvánvalóbb, mint az – e szemléletet Magyarországon megkésve, de annál nagyobb elánnal bevezető, mozgalmas (és mozgalmi) – kilencvenes években. Ennek is megvan a történeti magyarázata.

Valéry 1930 körül fejtette ki, több írásában is, a vonatkozó nézeteit, ugyanabban az időszakban, amikor az amerikai *New Criticism* nagy hatású iskolája. Az *Új Kritika* a szöveg jelentését deklaráltan magában a szövegben kereste, s lemondott a szerző és kora tanulmányozásáról, elsősorban azért, hogy a szerzői szándék tételezésének hibáját elkerülhesse.⁶ Az irányzat a rendkívül alapos, szoros olvasást (*close reading*) szorgalmazta, a szövegek sajátosságait önmagukban próbálva megérteni.⁷ Az Új Kritikusok arra törekedtek, hogy az irodalmi műveket leválasszák a külső kontextusokról, mellőzve a társadalmi, történelmi, és mindenekelőtt a biográfiai magyarázatot.⁸ Az irányzat a negyvenes-ötvenes években kanonizálódott az angolszász akadémiai világban, és tulajdonképpen összeért az ötvenes években kifejlő új, világhódító interdiszciplináris hullámmal, a strukturalizmussal.

A nemzetközi szcénán, a strukturalizmuson nevelkedő hatvanas években, ezek az elképzelések nagyon is aktuálisnak tűntek, a formalista irodalomtudomány több évtizeddel korábbi tanaival együtt. A strukturalizmus projektuma a nyelvtől a népszokásokig, az irodalomtól a divatig, minden kulturális jelenséget a jelrendszerek általános tudományává fejlesztett nyelvészet felől próbált megérteni. A még ugyanebben az évtizedben felívelő, úgynevezett posztstrukturalizmus azonban kénytelen volt lemondani az univerzális magyarázati igényről. Ekkor a műalkotásokat és irodalmi szövegeket alkotó jelentő rendszerek immáron instabillnak mutatkoztak, ezzel párhuzamosan pedig felerősödött a befogadó, az értelmező szerepe.⁹ Az olvasó szabadsága kanonizálódott, a szerző pedig szimbolikusan jogfosztottá vált. Ezzel lényegében minden befolyásos irodalomelméleti irányzat egyetértett. Jelentős fáziskéséssel – de annál radikálisabban –, ez az intézményesített bizonytalanság határozta meg a rend-

⁵ VALÉRY 1985. Vö. CRONAN 2011.

⁶ BERMAN 1988. 46.; BÓKAY 2006.

⁷ A módszeret eredetileg költemények értelmezésére fejlesztették ki, de később a szépirodalom egészére alkalmazták.

⁸ BERMAN 1988. 30–31.

⁹ DERRIDA 1944.

szerváltás utáni hazai irodalomtudomány-szemléletet is. Valéry nálunk is az egyik leggyakrabban idézett tekintéllyé vált. És ha valaki ebben ellentmondást lát – hogy tudniillik miként lehet auktorokkal megtámogatni egy, a szerzői tekintélyt támadó elméletet –, akkor jó érzékkel tapint rá e tudományos gyakorlat belső ellentmondására.¹⁰

A posztstrukturalista irány hazai képviselői olykor egyenesen hatalomtechnikai manőverekkel kívánták győzelemre vinni a radikális pluralizmus és relativizmus eszméjét. Ma ez furcsának tűnhet, mégsem volt eleve indokolatlan. Látni kell ugyanis, hogy e mozgolódás egy olyan szakmai közegben következett be, ahol bizony sokan súlyosan visszaéltek az irodalmi művek életrajzi magyarázatával. Eladdig számos irodalomtörténész, kritikus, irodalmár háborítatlanul fenntartotta magának a jogot, hogy akár versek, akár prózai művek fordulatait, cselekményét, jellemeit – sőt metaforáit és hangvételét is –, a szerző életeseményeire vezessék vissza. Eközben kimondva-kimondatlanul maguknak vindikálták annak jogát is, hogy tévedhetetlenül megállapítsák, mi is történt az íróval valójában, egyszerismind azt is meghatározva, mit is jelent az irodalmi mű, amely ezen események hatására keletkezett. Innen nézvést a jelentés nem egyéb, mint a biográfiai mozzanatok művészi kifejeződése; ezekhez a mozzanatokhoz viszont, a maguk teljességében, éppen e művészi kifejezés révén jutunk hozzá. Jól érzékelhető a körbenforgó ellentmondás, ami akkor válik igazán zavaróvá, ha az értelmező manőverek mechanikusan, és a kontextusok preconcepciózus szemléletére alapozva végzik el az oda-vissza azonosítást. Az ilyen típusú professzionális-olvasói aktivitás részint leszűkíti a szöveg játékterét, másrészt uralma alá hajtja a szerző-diskurzust is. E kettős korlátozás végső soron egy harmadikkal is kiegészül: az olvasói aktivitás korlátozásával, ideologikus határok közé szorításával.

A megfeleltetések kontextusszűkítő mozzanata az irodalmi önéletrajzok esetében akár indokoltnak is tűnhet. Az *irodalmi* azonban hangsúlyos elem ebben a szöösszetételben. Nemcsak azt jelenti, hogy az ennek minősített szöveget olyasvalaki írta, aki hivatása szerint író, költő, irodalmár – hanem azt is, hogy ez az irodalmár nyilván ezúttal is művészi írást, irodalmi művet alkot. Az *írás* középponti jelentőségű ebben a gondolatkörben.

A posztstrukturalizmus általában is *szövegnek* tekint mindent. Ez nemcsak a Foucault nyomán általánosan elfogadottá vált diskurzus-fogalmat jelenti, hanem egy írás-elméletet, illetve a tényleges írásfolyamatot is (pl. Barthes-nál, Derridánál). Az *írás* fogalma Jacques Derrida gondolkodásában középponti szerepet játszik, olyan, a korábbiaktól eltérő értelemben, aminek konfiguráció-

¹⁰ A szerző-diskurzus problémáinak részletesebb vizsgálatát l. MEKIS 2015. 9–27.

ja szerint az írás leválik az eredetről, és nem irányul többé a transzcendentális jelölt felé. Derridánál a *játék* nemcsak a diskurzus mozgását, hanem az írás gyakorlatát is jellemzi. Saját írásgyakorlata megengedi a szöveg saját mozgását, az írásesemények megtörténéseire hagyatkozva.¹¹ Ennek *nyomán* az is világos, hogy a derridai írás-filozófia képes a szubjektum és a jelek ellentmondásoként leleplezett viszonyából előnyt kovácsolni. És az is, hogy mindez sokkal inkább összefüggésbe hozható a rousseau-i, mint a goethei paradigmával.

Milyen álláspontra kell mármost helyezkedniük a jelenkori autobiográfia-értelmezőknek? Erre nincsen egységes recept. A posztstrukturalizmus tanulságait nem lehet megkerülni, de a mai irodalmi diskurzus jóval megengedőbb a társadalmi és történelmi kontextusokkal kapcsolatban. A biográfiai szempont már Paul de Man *Az olvasás allegóriái* című könyvében is a számos problémájával együtt merül fel, a maga paradox ellentmondás-teljességében megmutatkozva.¹² De Man a figuratív nyelvet privilegizálja, és az eminens irodalmi szöveget, illetve annak befogadását, jelentésteremtő folyamatként interpretálja. A külső, empirikus világra irányuló referenciák azonban nincsenek kiiktatva, csak éppen a termékeny ambiguitás, a produktívan kétértelmű jelentés területét képviselik. Ennek a folyamatnak az origóján pedig szükségképpen a biográfiai szerző áll. De vajon mit is lehet kezdeni ezzel az egyébként vitathatatlan ténnyel? De Man másik ide vágó, nagy hatású szövege, *Az önéletrajz mint arcrongálás (Autobiography as De-Facement, 1979)* című esszé kategorikusan kijelenti, hogy „az önéletrajz (...) nem műfaj vagy beszédmód, hanem az olvasás vagy a megértés figurája [alakzata], ami bizonyos mértékig minden szövegben megjelenik”.¹³ De Man számára azonban a legnagyobb dilemma az autobiográfiaival kapcsolatban éppen az, hogy lehetséges-e a szövegbeszéd ön-állításának performatív létesülése, van-e „kijárat” a szövegből a megnyilatkozás és az olvasás kölcsönviszonya révén. De Man e vonatkozásban Philippe Lejeune-nel, a kérdéskör legismertebb és legnagyobb hatású kutatójával vitázik, aki a *Le pacte autobiographique (1975)* című munkájában bevezeti az önéletrajzi/önéletírói paktum (szerződés, megállapodás, egyezség) fogalmát. Lejeune szerint az önéletírások vizsgálata során abból a diskurzív alapviszonyból érdemes kiindulni, hogy a megnyilatkozás alanya mindig valamely tulajdonnévvel azonosítódik. Ez részint nyelvi, diskurzív meghatározottságot, részint azonban jogi-társadalmi konvenciókon alapuló meghatározottságot is jelent. Az irodalmi önéletrajzban szoros kapcsolatba kerül egymással a szerzői név, mely művek csoportját

¹¹ ORBÁN 1994.

¹² *Allegories of Reading, 1979*; magyarul: DE MAN 1999.

¹³ DE MAN 1997. 95.

kapcsolja össze, közös referenciaként; illetve a polgári, jogi értelemben vett, szerződésekbe foglalható valóság biográfiai szerzőfigurája, aki aláírásával felel a leírtak igazságtartalmáért.

Az önéletrírásnak nem az „én”, hanem a tulajdonnév a lényege. Az én mint rámutató jelölő, csupán a tulajdonnevet helyettesíti. De ezt praktikusán a „te” vagy az „ő” is megteheti. Az autobiográfiai diskurzus nemritkán átvált második személybe, sőt vannak mindvégig harmadik személyben írt autobiográfiák is, mint például Julius Caesartól a *Feljegyzések a gall háborúról és a polgárháborúról*, vagy Henry Adamstól a *The Education of Henry Adams*.¹⁴ Az ő-elbeszélés funkciója leggyakrabban éppen az önéletrírás szubjektív perspektívájától való eltávolodás, a hiteles külső tekintet, a történeti biográfia imitálásával. Ez azonban már átvezet a retorikai alakzatok, végső soron pedig a fikció területére. Hiszen az objektivitás utánzása voltaképpen irodalmi eljárás, s erre mai alkalmazói, tudatos poétikai fogásként, rá is játszanak.¹⁵ Az autobiográfia eredeti funkciója azonban Lejeune szerint éppen a kitalálásnak a jogilag felelős kijelentéstől való elkülönítése.

Könnyen lehet azonban, hogy a megkerülhetetlen retorika – és a nyomában járó fikcionalitás – óhatatlanul is felülírja a „paktumot”. Minthogy az irodalmi mű nyelvművészeti alkotás, a benne ábrázolt életesemények egyszersmind nyelvi események is, melyek az olvasás folyamatában, az esztétikai hatás és sokrétű tudati megértés során, sajátos kognitív vetülettel rendelkeznek. Mindez az autobiográfiákra is érvényes. Éppen az a folyamat játszódik le esetükben is, mint az irodalmi szövegeknél.¹⁶

A referencialitás nyelvi és hermeneutikai eseménye sem iktatható ki azonban e történetből. A hatásfolyamat része a biográfiai azonosítás identitásállító mozzanata.¹⁷ Megjegyzendő, hogy ez minden élettörténeti elbeszélés befogadásában meghatározó szerepet játszik, önéletrajz és életrajz e vonatkozásban nem különbözik lényegesen egymástól. Az irodalomtörténet szerint az életrajz külsődleges kontextus, melynek forrásait a szakembernek a lehető legnagyobb körültekintéssel, a szélesebb körű történelmi narratívákba ágyazva kell tanulmányozni. Az irodalmi mű nyelvi történéseit ez a kontextus mindazonáltal nem tudja teljeskörűen megmagyarázni – noha, hagyományosan, igen gyakran megpróbálja.

Az önéletrajzi regények esetében azonban mindezen szempontok találkoznak, és izgalmas paradoxonokat hoznak létre – az olvasó örömeire.

¹⁴ LEJEUNE 2002. 139–142.

¹⁵ LEJEUNE 2003.

¹⁶ SZÁVAI 1978; SZÁVAI 1988; MEKIS-Z. VARGA 2002; MEKIS 2002; DOBOS 2005; BÖHM 2009; GILBERT 2014.

¹⁷ MEKIS-Z. VARGA 2008.

Történelem, irónia, regény

Esterházy Péter *Termelési-regény* című, 1979-es könyve éppen ezzel a helyzettel játszik el. A cím többértelmű, egyszerre vonatkozik a főszövegben elbeszélte történetre, és az ahhoz fűzött jegyzetekre; mely utóbbiak egy harmadik személyű, auktorialis élet- és családtörténeti elbeszéléssé állnak össze. A szocialista nagyüzemben játszódó rész az ötvenes évek termelésiregény-modelljének célzatosan felelevenített, abszurd stílusú paródiája, melynek önmagától való esztétikai elidegenülése sem tudja azonban felülmúlni a kádári puha diktátúra iparának így bemutatott, és éppen így kihangsúlyozott elidegenülését: kóros diszfunkcionalitását,¹⁸ a minden termelési hatékonyságot elolvasztó, gyakorlati abszurditást. A többszintű iróniát alkalmazó regény második – jóval terjedelmesebb – része viszont a biográfiai hagyományt parodizálja. Az elbeszélő a Goethe életéről és a vele való beszélgetéseiről aprólékos feljegyzéseket készítő Johann Peter Eckermann¹⁹ nevében és modorában mutatja be a Mester, Esterházy Péter életét, megörökítve emlékezetes tetteit és mondásait, mégpedig azzal a megjelölt céllal, hogy a főszöveg egyes passzusainak keletkezési mozzanatait életrajzi alapon megmagyarázza. A regénybeli Esterházy Péternek az első megörökített emlékezetes cselekedete történetesen az, hogy (huszonéves, focizni vágyó fiatalemberként) éppen keresi a tornanadrágját. Kissé zavarba ejthet, hogy ahonnan a jegyzethivatkozás ide küldött minket, a regény nyitó mondata, így hangzik: „Nem találunk szavakat.”²⁰ „E.”, azaz Eckermann azonban mindent megmagyaráz:

Egy tavaszi „mosolygós kedd reggelen” Esterházy Péter hosszasan kereste a tornanadrágját, majd kissé ingerült hangon azt mondta: „Nem találom.” Mind Esterházy, mind Esterházy felesége számára világos volt, ezt úgy érti: „Hová a tőrőba tetted már megint?” „Vak vagy?” – válaszolt egy kérdéssel a kérdésre az asszony sallangmentesen. Másnap Esterházy így replikázott: „Szavakat vezet világtalan.” – Ebből az életszeletből párolta le a mester e nevezetes nyitómondatot, melyet reprezentatív voltáért még egyszer rögzíttek: Nem találunk szavakat. (Reményilem a mester nem ró meg merészségemért. Mert bizony már előfordult, hogy ő haragos arccal dült-fült, mintha bizony „belezném” a regényét, és főként, itt, „mindenki szeme láttára”. De én még ezt is vállalom: az ő indulatát irányomba.)

¹⁸ Bővebben: MEKIS 2002.

¹⁹ ECKERMANN 1973.

²⁰ A Termelési-regényből vett idézetek forrása: ESTERHÁZY 2011a.

Többszintes iróniáról beszéltünk, de talán helyesebb volna a történetmondás során egymásba fonódó ironikus hurkokról, és az ezek által mozgatott retorikai alakzatokról beszélnünk. Az idézett szöveg annyiban biztosan paródia, hogy gúny tárgyává teszi a nagy ember életéről tanúságot tevő, kortársi biográfus tudáspozícióját és beszédmódját. Ám a főszöveg is parodikus. A „nevezetes nyitómondat” az *I. (vagy Rövid) Fejezet* fikciója szerint a színre topanó, „önmagával meghasonlott” „vezérigazgató elvtárs” monológját vezeti be, a megszólalás grammatikai száma és személye pedig részint ennek szól, s utal egyúttal a fejedelmi többesre is, részint pedig – az életrajzi jegyzettől is megtámogatva – szerzői többesként fungál. A kollektív módusz azonban csakhamar körkép-szerű társadalomrajzzá emelkedik, lózungokkal, de taktikákkal is, egészen nyilvánvaló módon az intézményes-ideologikus kollektívizmus kritikájaként.

Megfontoltan elfordulunk az ablaktól: humánusak vagyunk, osztályharcosak vagyunk, öntudatosak vagyunk, a nap minden percében gondolunk a fogyasztók igényeire, a népgazdaság igényeire, a devizamérlegre és a KGST-re, a nemzetközi szocializmus problémáira és eredményeire, a hatékonyságot ösztönző törekvésekre és ezzel mintegy szemben a munkások érdekeire, és külön kell gondolnunk „a munkások érdekeire”, gondolunk a vállalati nyereségre és nem vagyunk nyereségcentrikusak, gondolunk a presztízszünkre, a hiúságunkra, önmegvalósítási törekvéseinkre, a szerepre, amit játszunk, amit kiválasztunk és ami minket kiválaszt, oh és gondolunk a területi pártvezetőségre, reájuk mindenképpen gondolunk, és gondolunk mindazon társadalmi rétegeknek, csoportoknak, szervezeteknek a hatására, melyekből származunk, melyeknek tagja vagyunk, melyekbe bejutni szeretnénk vagy melyeknek véleményét fontosnak tudni hinnünk érdemes (...).

Egészen világosan látszik, hogy itt egy sajátos világ *nyelvi* utánzásáról van szó, a szöveg ezt a személy fölötti, az egyes emberen erőt vevő, alkalmazkodásra késztető, sőt azt kikényszerítő nyelvet, a szocializmus nyelvét állítja elénk, sajátos idézetként,²¹ tulajdonképpen alig-alig – inkább csak hangsúlyai révén – parodizálva. Kis túlzással: a diskurzusforma mint dekontextualizált „talált tárgy”, önmagától válik nevetségessé.

Ezt ellensúlyozzák a regényben az egyének, az ideologikusan meghatározott kollektívumból kikülönülő individuumok, mint „természetes” személyek – többnyire kisemberek – megszólalásai. E megnyilatkozások az ideologiku-

²¹ A (jelölt vagy jelöletlen) idézet, vendégszöveg, utalás Esterházy egyik alapvető szövegszervező eljárása. Vö. WERNITZER 1994; KULCSÁR SZABÓ 1996.

san meghatározott „szocialista realizmussal”, azaz egy erőszakosan idealizáló *ideologizmussal* szemben, jelformáik pragmatikáját tekintve *de facto* realisták, azaz hitelesek, így az organikusan közösségit képviselik a preskriptív-fabrikálttal szemben. Az öncélú játéknak tűnő regényformában ezáltal váratlanul meghatározó szerephez jut az etikailag dimenzionált nyelvi mimézis, a tényleges közösségi nyelvhasználatok és észjárások irodalmi utánzása.²² Az *E. feljegyzéseiből* összeálló élet- és családtörténet innen indul ki, és ezt erősíti meg, szintén demokratikus módon. Mindezek mögött azonban ott áll a nyugati látókörű, szükségképpen exkluzív magaskultúra problémája, ami a kommunista ideológia környezetében az ellenséges osztályidegenséggel egyenlő. Bár a regény nem fukarkodik az öniróniával, az Esterházy-név mögött álló művelődéstörténeti bázis e kontextusban is nyilvánvalóan felértékelődik.

A szerző a későbbiekben is erre alapoz. Nem promóciós céllal – noha nem volt rossz cégér ez a név sem a szocializmusban, sem a kapitalizmusban – hanem kulturális értelemben. Kissé sarkítva: egész életművét arra teszi fel, hogy az általa birtokolt kulturális tőkéből mindenhova juttatva, képes legyen a magyar társadalom történeti sorsközösségében a demokratikus szószóló szerepének megfelelni.

Ismeretes, hogy a *termelés* baloldali fogalma az irodalomra is kiterjed. Walter Benjamin *Az alkotó mint termelő* című 1934-es, nagy hatású előadásában ebből kiindulva arra szólítja fel a polgári írókat, hogy szakítsanak osztálykötöttségeikkel, és állítsák munkáikat a proletárforradalom szolgálatába. Ezt olyan módon tartja megvalósíthatónak, ha az író – Aragon szavával – „elárulja önnön osztályát”, és – szovjet szóval – „társadalmiasítja a szellemi termelőeszközöket”. Benjamin szerint ehhez a „szellemi munkásoknak” „át kell funkcionálniuk” „a regényt, a drámát, a költeményt” a „tendencia”, azaz a helyes ideológiai irány jegyében.²³

Benjamin nagyszerű esszéíró volt, de nem állt módjában, hogy közelről győződjön meg róla, milyen körülmények között mondtak le valójában a sztálini Szovjetunióban a szellemi munkások az osztálykötöttségeikről, és mi-ként is működött a szellemi termelőeszközök tendenciózus átfunkcionálása. (Ő ugyanis nem a kommunizmus, hanem egy másik, még embertelenebb totális-elynyomó rendszer, a nemzetiszocializmus áldozatává vált.)

A létező kommunizmus/szocializmus kínosan diszfunkcionális világában, a hetvenes évek végére ez az ideológia oly mértékben megkopott, erodálódott,

²² Kulcsár Szabó Ernő – fölérendelt nyelvi pozíció nélküli – „szociolektális interpenetrációként” értelmezi a jelenséget. KULCSÁR SZABÓ 1996.

²³ BENJAMIN 1980. 778–779.

hogy a róla való megjelölten elvhű, következetes beszéd szinte óhatatlanul önmaga ellen fordult. Ez természetesen tág teret nyithatott egy – megfelelően bátor – író számára. A kommunista-szocializmusban keletkezett mű, Esterházy Péter *Termelési-regénye* a maga fiktív, szatirikus univerzumában átlátszó retorikával igenli, valójában azonban pellengérré állítja az irányított, kollektivisták termelési módot; önreflektív, parodikus epikai konstrukciójában pedig látványosan (ám szatirikusan) „átfunkcionálja” a „szellemi termelőeszközöket”. Ebben a műveletében színre viszi az osztálykötöttségek problémáját, s egyúttal azt is, miképp élt vissza a kommunizmus-szocializmus a proletárforradalom jelszavával.

Esterházy életművét sokáig az úgynevezett areferenciális posztmodern szövegirodalom²⁴ körében tartották számon, és ez a kilencvenes, kétezres évek nyelvén dicséretnek számított. Ma azonban, s különösen a mi, jelenlegi nézőpontunkból, felértékelődnek műveinek referenciális vonatkozásai: az, hogy miképpen kapcsolódik történelmi és társadalmi kontextusokhoz, nem-irodalmi információkhoz. Másként fogalmazva: az, ahogyan a regény a világhoz kapcsolódik. A *Harmonia caelestis* (2000) és a *Javított kiadás* (2002) egyaránt hangsúlyval említendő e vonalban.²⁵

A *Harmonia caelestis* két részből áll, melyek közül az első a „Számozott mondatok az Esterházy család életéből”, a második az „Egy Esterházy-család vallomásai” címet viseli. A két rész közötti hasadás egyértelmű, és két alapvetően különböző referencialitás-felfogást tükröz. Az első rész első „számozott mondata” talán a mű legtöbbet idézett részlete: „Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.”²⁶ Ez a proposíció sok mindenről tanúskodik. A cél nem is az igazság kiderítése, hanem – mondhatjuk így – a kultúra teljes földolgozása. A kultúráé, ami – úgy tetszik – így vagy úgy, de kapcsolatban áll az Esterházy-családdal (és ha nem, akkor is igen). A könyv kulcsszava, az „édesapám”, itt minden Esterházy-ös nevévé, pontosabban e név helyettesítőjévé válik. Sőt, meglehetősen szabadon, el is szakad az elbeszélés iránya a család történetétől. Vagyis a *beszéd* iránya, hiszen ezekből a töredékekből nem áll össze valódi történet. A szöveg a történelem narrativizálásának parodikus kritikájaként, s a fikció felmagasztalásaként áll előttünk. A prózafikció (*prose fiction*, elbeszélő irodalom) szabadságát ugyanakkor a történelem hatalma korlátozza; ennek felismeréséhez is a mű beszédaktusai vezetik el az olvasót. Mindezek nyomán egy sajátos, regénytelenített regénnyel lesz dolgunk, mely-

²⁴ A terminushoz l. NÉMETH 2013.

²⁵ Vö. DOBOS 2005; SZILÁGYI 2007.

²⁶ A *Harmonia caelestis*ből vett idézetek forrása: ESTERHÁZY 2011b.

nek szövegformáló elvei több tekintetben is a szerző *Bevezetés a szépirodalomba* (1986) című művét juttathatják eszünkbe.

A második részben viszont az Esterházyak történetével mint továbbhagyományozott, anekdotákban és családi legendákban élő, illetve dokumentumokból kikutatható alternatív történetkonglomerátummal találkozunk. A töredezettség, epizodikusság a személyes emlékezet konstitutív elve (akarata és irányíthatatlan, önkéntelen akaratlan-akarata) révén szükségképpen folytonossá válik. Alapszinten tehát szinguláris, megszerű *factum*okról és *factum*okról van szó, melyek egyszersmind *nyomok* is. Tehát index típusú jelek,²⁷ amelyek valahova mutatnak: így valamely eredet, esemény következményeiként, ebben az esetben, még inkább, érzelmi motivációval áthatott kisugárzásaiként viselkednek. Az olvasó, ezzel a motivációval áthatva, azonosulva, a történet megalkotásában érdekelt. Igen, szeretnénk végre megtudni az igazi Esterházy-sztorit.

Az epizódok középpontjában álló egyes jellemző mozzanatok vagy *képszerűek*, vagy *szállóigeszerűek*. A történetelemek e kettős ontológiája az emlékezet kettősségét modellálja.

Én is úgy járok, mint mindenki, aki családfát nézeget, rájövök, hogy milyen keveset tudok a felmenőkről. De hát mindig keveset tudunk róluk, csakis ennyit, keveset lehet tudni róluk, ez családtól, dokumentációtól független; mindig mindenkinek csak annyit sikerül kiderítenie, hogy nagyapánk szigorú és komoly, kecskeszakállas öregúr volt, erkölcsös, amit hét gyermeke bizonyít.

És még valamit figyelembe kell venni... hisz az nem úgy megy, hogy nyugodtan felidézzük a múltat, sétálgatunk benne, tárgyilagosan mérlegeljük. Nem, a jelen mindig agresszív... és csak azért merül alá az ősidők zavarosába, hogy csak azt halássza elő, amire szüksége van ahhoz, hogy még jobbra egészítse ki mostani formáját. Lehet, nem is annyira emlékezetembe idézem, mint inkább felfalom a múltamat, én – aki olyan vagyok, amilyen most vagyok – kisajátítom önmagam.

Létezni annyi, mint múltat fabrikálni magunknak. (Nagyapapa mondása.)

Az epizódokat generáló képek, mondások a narratíva következő szintjén egy anekdota-hálózatban találják meg a helyüket. Egyes szinguláris epizódok, vagy többször is visszatérő, bonyolultabb ismétléses alakzatok is képezhetnek anekdotát, olykor azonban csupán epizódok részleteiként fordulnak elő, a lassan-lassan megképződő történetfolyamatnak szerkezetileg akár ellentmondva.

²⁷ PEIRCE 1975.

Az anekdota Esterháznál itt is, másutt is, reflektált *architextuális*²⁸ azaz *műfaj-poétikai kódként vesz részt a történetalakításban*. A *Kis magyar pornográfia* (1984) című könyvben a szocializmus alternatív társadalmi – „alulnézeti”-kritikai – interpretációjában játszott főszerepet, gazdag (főként szóbeli eredetű) idézetháló-szövedéket alkotva.²⁹

A *Harmonia caelestis* második részében, a lassan összeszövődő történet anekdotikus emlékezetmodelljében a *személyes*, a *családi*, és a *történelmi* szempontok,³⁰ diskurzuselemek lépnek dialogikus kapcsolatba egymással. Míndez az első részre adott, strukturális értelemben vett válasznak tekintendő. Az első részben ugyanis e három szempont mindegyike ki van téve a külsődleges, elidegenített emlékezet hatalomtechnikáinak. A szépirodalom szabadsága azonban lehetőséget ad rá, hogy a nyelvben megformált emlékezet újrendezze az írott archívumot.³¹ Az első részben az egyes „számozott mondatokba” (többnyire valójában több mondatból álló egységekbe, anekdotákba-epizódokba) ékelődnek alkalmanként oda nem illő, anakronisztikus, stílustörő részletek, esetleg csupán egy-egy kifejezés erejéig. Ezek az ironikus elidegenítő-effektusok már meg-megbontják a történelmi emlékezet hatalmi diskurzusát, legtöbbször azonban csak egy óvatosan alkalmazott, rabelais-i típusú, szatirikus nyelvi manőver erejéig. A szatíra nem jelent teljes tagadást, ugyanis itt az irónia meglehetősen bonyolult alakzata érvényesül. A folytonosság megképződése újra és újra lehetetlennek bizonyul, a kohéziót megtörő nyelvi elemek töredezett mintázatot hoznak létre. Ezek között a nevet helyettesítő-átíró „édesapám” megnevezés szándékoltan túlzó, gyakran gunyoros, és szándékoltan de-referenciális használata vezető szerepet játszik. Ez pedig azt jelenti, hogy a regény mint család-történet eredetjelölő, a leszármazás szimbolikáját hordozó kulcsszava éppen az epikai folytonosság lehetőségét aknázza alá minduntalan.

Autofikció és antifikció

A második részben is találunk elidegenítő alakzatokat, azonban a vallomás-effektus ezt minduntalan felülírja. Az „Egy Esterházy-család vallomásai” cím Márai Sándor nagy hatású művére, az *Egy polgár vallomásaira* utal. Szintén Máraitól, e könyvből származik a mottó: „E regényes életrajz szereplői költött

²⁸ GENETTE 1992.

²⁹ WERNITZER 1994.

³⁰ DRAAISMA 2015. 183.

³¹ SZIRÁK 2003. 147.

alakok: csak e könyv oldalain van illetőségük és személyiségük, a valóságban nem élnek és nem is éltek soha.” Meglehetősen radikális mondat ez egy ön-életrajz esetében. Márainál irodalomontológiai, illetve filológiai szempontokat figyelembe véve, többféle olvasata lehet. Lehet a valóság referenciális leképezhetetlenségének, s csupán metaforikus ábrázolhatóságának megnyilvánítása,³² de talán csak praktikus, jogi okai vannak.³³

Esterházy abban is Márait követi, hogy – kettős kódolással – egyfelől a történelmi események elbeszélésének, tágabban pedig bármiféle eseménytörténet elbeszélésének a nyelviségét hangsúlyozza, stilizáló technikájával; másfelől pedig az irodalmi, sőt irodalmias elbeszélésben a vallomás, az őszinteség lehetőségét keresi.

Abban a pillanatban, midőn Tóth Menyus belépett a Roisin-szalomba, és jelentette a kommunisták érkezését, rúgott édesapám egy hatalmasat a nagymama hasába. Semmi pánik: belülről.

Anya hasának ded általi rugdosása belülről: legitim giccs: hason – sőt: pockon! – elmozdulnak a kártyák, kifinomultabb változatban: leesik a győztes lap, az apakéz meghatottan együtt dobban, nincs az az olcsó anekdota, amely ne lenne használható. Kívülről: a negyedik parancsolat (a tízből a negyedik) értelmében helytelenítendő.

Én személy szerint is ellene vagyok. Igaz, életemben alig ütöttem meg embert. Egy kezemen meg tudnám számolni. Alig kéne hozzá több ujj a megszokottnak mondható ötnél... S ha még azokat is hozzáveszem, akiket csak megütni szerettem volna, de nem csupán úgy álmodozva, hogy lekeverek egy csárdást a Nagyhuszárnak vagy bepancsolok egyet a Brezsnjevnek, hanem mikor már benne a tehetetlen megalázottságban, ahonnét csupán egy út látszik kitörni, mikor már az izmok görcsösen feszülnek – akkor sem jön ki sokkal nagyobb szám. És – persze – soha még csak közelében se voltam, hogy anyámat vagy apámat megüssem. Illetve édesapámat egyszer. De az már régen volt. És egyébként is nagyon be volt állítva, úgyhogy úgy vehető, mintha nem is ő lett volna. Nem vehető úgy. Amikor elcsattant a pofon – de nem is pofon volt, rosszabb, rugdosódás, külvárosi lefejelés stb. –, tisztán, kimerevítve, akár egy filmben, egymásra néztünk: nincs mese, az ő volt és az én voltam. Megtévesztett, hogy igazam van. Volt.

³² MEKIS 2002.

³³ Márai ellen a könyvben ábrázolt egyik személy pert indított, kártérítést követelve. A szerző végül jelentősen átdolgozta, újraszilizálta művét, s a konkrét vonatkozásait lehetőleg felismerhetetlenné tette. Ez a kiadás vált közzismertté. Az eredeti szövegváltozat újraközlése: MÁRAI 2013.

Az elbeszélés jól érzékelhetően önreflektív. Igazmondás és hazugság fogalmai az idézett rész elején irányadó, anekdotikus modellben, bizonyos mértékig eleve felfüggesztődnek, hiszen az adomázásnak elemi műfaji követelménye a történetek kikerekítése. A sztorizó-történetmondó és hallgatósága, kimondva-kimondatlanul (és hallgatólagosan), elfogadják a valóság torzítását, az elbeszélés sikere érdekében. De a probléma még ennél is összetettebb. Az adoma pragmatikai tudattalanjában ugyanis eleve ott szerepelnek az alternatív történetek: az egyik vagy másik fél komikus vagy ironikus pozicionálását az elbeszélés performatív aktusként (nyelvi cselekvésként) hajtja végre, és ebben a játékban – vagy játszmában – *nolens-volens*, minden érintett, jelen- és távollévő fél egyaránt részt vesz. E pragmatikai szempontnak van egy ismeretelméleti vetülete is: előfordulhat, hogy a viszonylagosság nemcsak az érdekből fakadó aránytalanság fedőneve – amit egy virtuális méltányossági ítélőszék, adandó alkalommal, képes lenne megnyugtatóan helyrebillenteni –, hanem az egyes nézőpontokat képviselő személyek léttapasztalatainak alapvető különbségén alapul.

A fenti idézetben, második lépésként, az anekdotikus történetmondás önreflektív kritikáját is megkapjuk, a történetmondó a saját elbeszélésén ironizál. Harmadik lépésben viszont önmagát helyezi a középpontba: a családtrónt narrátorából szereplő lesz, aki váratlanul a legbensőbb vallomás szituációjába keveredik. Az intimitást felnyitó, konfesszionális beszédmódot ironikus mozzanatok térítik el, ugyanakkor a retorikai alakítás egyenes következménye, hogy ezen túllépve, az olvasó mégiscsak elfogadja a szöveg állításait.

Az apa a regényben kissé idealizált figuraként van jelen, ám az olvasó az itt megnyíló mimetikus (valóságutánzó) ablakon, vagy inkább résen át, megpillanthatja a „valódi” alakját. Ugyanez a rés betekintést enged az auktoriális elbeszélő – a „szerzőként” érzékelt narrátor – titkaiba is. A szövegalkítás finom retorikai megoldásai azonban azt is érzékeltetik, hogy ezek a titkok is ki vannak szolgáltatva a nyelvnek: a szó identitáslétesítő erejének, s a megnevezés buktatóinak. A regény nemcsak a történelem, a *kimondás* drámáját is színre viszi.

A különböző nézőpontokból és horizontokból szemlélt és elbeszélte életemények relativitása nemcsak filozófiai, hanem pszichológiai probléma is; és nemcsak adomázás és élettörténet viszonylatában, hanem a legkomolyabb tanúságtételek kapcsán is felvethető. A vallomások gyakran akaratlanul hamisak lehetnek. Nem könnyű egy ilyen kellemetlen állítást elfogadni. Ismeretes Elizabeth Loftus amerikai pszichológus esete, aki az emlékezet torzulásait vizsgálta tudományos kísérleteiben, és arra jutott, hogy a bíróságoknak nem szabad reflektálatlanul, feltétlen igazságként elfogadniuk a szemtanúk jóhiszemű állításait, ugyanis az emlékezetet számtalan tényező torzíthatja, hamis irányba befolyásolhatja. Loftust komoly támadások érték, mielőtt a szakmai közvélemény

elfogadta volna eredményeit. Ivan Izquierdo neurobiológus rámutat, hogy téves emlékek – felejtés, és akaratlan konfabuláció egységeként – az emlékezés minden formájában felbukhatnak. A hibás emlékezet modellje az önéletírásokban is érvényesül. Fikció és önéletrajz elválaszthatatlanságának szép példája Gabriel García Márquez téves adatokban gazdag irodalmi önéletrajza, mely Izquierdo szerint éppen azért nagyszerű olvasmány, mert ahelyett, hogy fölrendelt pozícióból, külső források bevonásával, „az író tényleges életét” próbálná rekonstruálni, ráhagyatkozik az esendő, személyes emlékezetre.³⁴

Hogy a történeti valóság emlékezeti képe az autobiografikus regényben érdekesebb az okadatoltan enumerálható eseményeknél, mind Márai, mind Esterházy esetében nyilvánvaló. Mindketten irodalmi tudatossággal fogadják el az emlékezet sérülékeny voltát, mely poétikájuknak egyik konstituens elemévé válik. Mindketten vallomásos önéletírást alkotnak, de regényformában; azaz műveikben felhasználják az európai prózaepikai hagyomány szerkezeti, poétikai vívmányait. A stilizálást mindkettőjük esetében eleve el kell fogadnia az olvasónak.

Philippe Lejeune idézett alapművében az ilyen esetek értelmezéséhez a következő kategóriák állnak rendelkezésünkre: 1) regényírói paktum (franciául: *pacte romanesque*; angolul: *fictional pact*), 2) hiányzó (*absent*) paktum, 3) önéletírói paktum (*pacte autobiographique, autobiographical pact*).³⁵ A *Harmonia caelestis* esetében a fikciós kód, de már azt megelőzően is, az idézett paratextus (kísérőszöveg; ez esetben a mottó) „valóságelhárító” aktsa, kizárja az autobiográfiai paktum létrejöttét. A regényírói paktumot a könyv mindkét része felajánlja, a második rész azonban az olvasóval létrejött megállapodást helyenként felfüggeszti, amikor a (barthes-i értelemben vett) realitás-effektus működésbe lép. Vagy, másként értelmezve: amikor az egzisztenciális referencialitás működésbe lép – azaz a szerzői életút párhuzamos diskurzusának megfelelő helyeire mutatnak az elbeszélés eseményei. Mindezek nyomán arra a következtetésre is juthatunk, hogy a szöveg sem az autobiográfiai, sem a regényírói paktum mellett nem kötelezi el magát, hanem egy köztes mezőben, talán éppen a paktum hiányának terében helyezkedik el.

Az ilyen típusú szöveget a – Lejeune elméletét továbbfejlesztő műfajtipológiában³⁶ nagy karrierre jutott – *autofikciónak* is nevezhetjük.³⁷ A kifejezés – Serge Doubrovsky találmánya (1977) – mostanában széles körben elterjedt, a napi irodalomkritikában is. Gyakran emlegetik például Karl Uve Knausgard

³⁴ IZQUIERDO 2015. 40–41.

³⁵ LEJEUNE 2002. 143. skk. Vö. LEJEUNE 1975. 28.; LEJEUNE 1989. 15.

³⁶ Vö. SMITH-WATSON 2001.

³⁷ DIX 2018.

Harcum (Min Kamp) című regénysorozata kapcsán, amely eredeti célkitűzése szerint a legteljesebb őszinteséggel kívánta feltárni a szerző-főszereplő életeseményeit, minduntalan kiderült azonban, hogy ez etikai és retorikai nehézségekbe ütközik. Az *autofikció* terminus *pendant*-ja a *biofikció* (vagy *biographical fiction*, életrajzi fikció): az ide tartozó művek más személyek életrajzát stilizálják, regényesítik.³⁸

Az autofikció és a biofikció egyaránt a valóság művészi újraalkotásának alapvető kérdésével szembesíti az értelmezőt. Esterházy maga gyakran él a valóságállítástól, váratlan töréssel visszavonuló paktum-törés irodalmi eszközeivel. *A szív segédigéi* (1985) az anya elvesztése miatti fájdalom regénye. A legszemélyesebb érzelmek feltárását különleges tipográfiai megoldás teszi még erőteljesebbé: a szöveg meghatározott részeit gyászkeret emeli ki. Az egyes szám első személyű, önéletrajzi típusú elbeszélésben, a történet szintjén is, az énközlések és családi mi-közlések konfesszionális szintjén is, számos intimitással találkozunk.

Mintha nekem külön titkom lett volna anyánnkal, a kórház elé előbb érkeztem, mint az öcsém és a húgunk. Pedig talán nem is engem szeretett a legjobban, inkább épp öcsémet, bár meglehet *pusztán* azért, mert tudta, hogy erre neki van a legnagyobb szüksége – cserébe ő szerette leghevesebben anyánkat. Elsőszülött vagyok, hogyne érkeztem volna *előbb*... Ez a definíció.

Húgunk közülünk a legszebb, azt hiszem; megvan benne apánk törékensége és anyánk forrósága.³⁹

Vajon milyen olvasót implikál – feltételez, illetve konstruál meg – ez a szöveg? Ez nézőpont kérdése. Lehet *voyeur*, azaz „kéretlen olvasó”, mint a „talált szövegek” esetében.⁴⁰ De lehet beavatott bizalmas is, aki megfelelő felhatalmazással tekinthet be az események lelki háttérébe. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez nem egyéb, mint a szöveg által gerjesztett, szövegeket bevonó, és szövegekhez visszatérő folyamat. A biográfiai szerző életrajzának ismerői ugyanis pontosan tudják, hogy Esterházy Mátyásnak csak fiai születtek, Esterházy Péternek sohasem volt húga. A legbensőbb, személyes és családi titkokat feltáró történetmondás, mint a kinyilvánított, látszólag már verifikált igazságállítások halmaza, a „húgunk” nevű szereplő színre léptetésével látványosan megtöri az autobio-

³⁸ LACKEY 2017.

³⁹ ESTERHÁZY 2010.

⁴⁰ Z. VARGA 2014.

gráfiai paktumot, és a regényírói paktum megkötésére tesz javaslatot. Mindezt a mű alcíme – mint kódjelző paratextus – is megerősíti: amit olvasunk, nem egyéb, mint „Bevezetés a szépirodalomba”. (Ez a sorozatcím több Esterházy-művet kötött össze a nyolcvanas évek első felében, melyek azután, más szövegekkel kiegészítve, a *Bevezetés a szépirodalomba* című 1986-os, korszakos jelentőségüként számon tartott kötetkompozícióban találták meg végső helyüket.)

Esterházy játékos gesztusának közvetlen textuális környezete életművének az a korszaka, amelyben más, jellegzetesen posztmodern (és emellett neoavantgárd) szövegesemények is próbálgatták az ismeretelméleti határokat. *A szív segédigéit* tekintve, vajon megsemmisíti-e ez az elbeszélői fogás a gyász etikai értelemben vett igazságát? Nyilvánvalóan: nem. Esterházy regénye az anya elvesztése miatti fájdalom rendkívül összetett, különlegesen érzékeny kifejezése. A valódi olvasó nyugodtan azonosulhat a szöveg által meghívott olvasó szerepével, e tekintetben nem kell csalódnia.

Az autofikció az önéletrajz különleges esetének is tekinthető, hasonlóan például a memoár és a kulcsregény közötti viszonyhoz, vagy – másfelől – a kollektív emlékezetet színre vivő tanúságtétel műfajához.⁴¹ Számos olyan eset ismeretes, amikor autobiográfiák (és a vele ma már egy kategóriába tartozó memoárok)⁴² tényközlési stratégiáját túlzások, személyes elfogultságok, mi-egyebek miatt, jogi és etikai szempontból nyilvános bírálatok érték. Az etikai megközelítés a legfontosabbak egyike az emlékező irodalom területén.⁴³ Ma, a posztmodern hullám elültével, fikciós és tényirodalom intézményesen is egyre inkább elkülönül egymástól. Tény és kitalálás viszonya azonban továbbra sem egyszerű probléma. Ma is éppolyan aktuális, mint már Arisztotelész *Poétikájá-*nak idején is volt, s várhatóan az marad a jövőben is.

Esterházy Péter 2002-ben különleges könyvet jelentetett meg, mely – alcíme szerint – „Melléklet a *Harmonia caelestishez*”. A *Javított kiadás* valóban a két évvel korábbi könyv függelékének is tekinthető, de nyilvánvalóan sokkal több annál.⁴⁴ Bizonyos mértékig a *Termelési-regény* melléklete is, és még számos más Esterházy-szövege, amelyben az apa alakja – mint a család erkölcsi értelemben vett középpontja – fontos, és kulturális értelemben véve jelképes szerepet játszik. De az is lehet, hogy a kötet egyáltalában nem melléklet semmihez, hanem önálló mű, mégpedig nagyon is jelentékeny a maga nemében, egészen új kísérletként Esterházy Péter pályáján. A *Javított kiadás* ugyanis a tanúságtétel performatív aktusával próbálkozik: bejelenti a saját, visszavon-

⁴¹ COUSER 2012. 79–107.

⁴² WANG 2013. 181.

⁴³ COUSER 2012. Uo.; KISANTAL 2018.

⁴⁴ THOMKA 2003.

hatatlan igazságállítási stratégiáját, személyes javaslatot tesz a faktuális kód mentén való olvasásra, s teljes komolysággal felajánlja az autobiográfiai paktumot. Ezt pedig – valódi, duplacsavaros-esterházys önreflektivitással – oly módon teszi, hogy a szövegének tudatosságát helyenként a műhelydokumentum szintjére emeli. „Ez a probléma, ahogy eddig még soha, itt állandóan visszatér: alkalmazkodnom kell a valósághoz. Eddig a szavakhoz kellett.”⁴⁵ Az elbeszélés szerint a szerző éppen a 14 évig készülő nagyregénye, a *Harmonia caelestis* befejezése után kap lehetőséget rá, hogy betekintsen a Történelmi Hivatalban őrzött, a családját érintő, egykori titkosszolgálati szövegekbe. Néhány, ügynöki jelentéseket tartalmazó aktát úgy kap kézhez, hogy előre figyelmeztetik: kellemtelen olvasmány lesz a számára. És valóban.

Nem krimi ez, hogy ügyelnem kellene vagy lehetne, hogy csak a végén derüljön ki, ha van, ki a gyilkos (miközben nincs, amit szívesebben tennék, mint húzni ezt a pillanatot): a dossziét kinyitván, azonnal fölismertem édesapám kézírását.

Az alábbiakban közreadom az ügynöki jelentéseket, azt, amit kimásoltam belőlük, valamint a közben keletkezett jegyzeteimet. Nem akarok (akartam) nagyon szerkesztgetni, miközben tudom, formát kell adnom ennek is.

Figyeltem magam, akár egy állatot, hogy vajon ebben a helyzetben miként fogok viselkedni, mire mit teszek, mi mit tesz velem.

A könyv önéletrajzi-konfesszionális elbeszélésének súlyát a szerkezet tovább erősíti: a bevezetés – mint kerettörténet – után ugyanis naplójegyzeteket olvassunk. Az önreflektivitás részint továbbra is alkotástechnikai és irodalomontológiai jellegű marad, de egyre inkább eltolódik a lelki önmegfigyelés irányába. „Mikor anyám meghalt, akkor voltam ilyen sunyin kába.” Egyre gyakrabban pedig közvetlen érzelmközlésekkel találkozunk. „Amit még sose: félek. Életfélelem. A félelem egész garmadája van bennem.” Az apa ügynöki jelentései az ismerőseiről, a barátairól, sőt a családtagjairól, számos információt átírnak, gyakorlatilag mindent megváltoztatnak, amit az író a múltból tudott. Esterháznak az egész, személyes emlékezetét át kell értékelnie az archívum tükrében. Ugyanakkor, amint arra Douwe Draaisma rámutat, a betű szerint identikus archívum sem teljesen változatlan, hiszen ki van szolgáltatva a mindenkori újraértelmezéseknek. A politikai archívum tényfeltáró sokkja hasonlít más, sokkal banálisabb személyes csalódásokhoz, amelyekben egyszerre működik emléke-

⁴⁵ A *Javított kiadásból* vett idézetek forrása: ESTERHÁZY 2011c.

zet és felejtés dinamikája.⁴⁶ A napló mint antifikció⁴⁷ maga is alapvető, archivált dokumentumként szolgál az ezt a változástörténetet kutató olvasáshoz.

Esterházy életművében van egy még felkavaróbb határátlépési kísérlet, aminek nyelvi performativitását maga a végső, kikerülhetetlenül nem-irodalmi határátlépés teszi szemlélatomást hitelessé. A szöveg folyamatosan küzd az önreflektív hang, az irodalmi alakítás fensőbbiségéért, a retorikai alakítást azonban a halálveszedelem egzisztenciális súlya, még alapvetőbben pedig az író halálának ténye, megfosztja a lezáró értelemadás győzelmi esélyétől.⁴⁸ „Rák, ez a jó kezdőszó, noha nem rögtön hangzott el, nem hamar, bár azt nem gondolnám, hogy kerülték az orvosok a szót. Sőt, én voltam, aki derűsen rákérdeztem.”⁴⁹

Irodalom és állapot-dokumentum viszonya különleges, több értelemben is határhelyzeti probléma. A betegségrajz összefügg az intim naplóval és a „talált szöveggel”, az utóbbi révén pedig felmerül a „kéretlen olvasónak” kiszolgáltatott szövegek egyszerre etikai és hermeneutikai dilemmája.⁵⁰ A dokumentum nem önfeltáró szöveg, még a betegség és halál esetében sem. Naplózása, lejegyzése az egzisztenciális eseményeket és határhelyzeteket stilizáló, a fenyegetettség reflexióját poétikai stratégiává emelő fikciós művek felől válik olvashatóvá. A *Hasnyálmirigynapló* szövege, a *Javított kiadáshoz* hasonlóan, az élettrauma mint biografikus törés hangsúlyozása révén, látszólag kilép a fikciós térből, és az élettörténeti, fizikai és lelki események sorozatát *non-fiction* stratégiával beszéli el. Másfelől azonban mindkét mű rögtön visszatér a fikciós szövegalkatás irodalmi módusához. Ezt pedig elsősorban az Esterházy-életművel való intertextuális, nyelvtudatos kapcsolat jelzi és biztosítja. A tágabb szöveguniverzum felé megnyíló Esterházy-klasszikusok kétségkívül „bevezetést” nyújtanak a „szépirodalomba”, ugyanis az olvasó éppen az így elsajátított kompetenciákat, észlelésmódokat alkalmazza a későbbi művek befogadása során. Mindez pedig megkönnyíti a poétikailag felkészült olvasót kívánó *Hasnyálmirigynapló* befogadását is.

Nem lehet azonban eltekinteni attól, hogy a halálos betegség naplója valóban a végső, lezáró szöveg az Esterházy-életműben. (Irodalmi körökben szál-lingóznak a hírek a folytatásról: ugyanis maradtak még kiadatlan feljegyzések a hagyatékban; ez azonban várhatóan csupán appendixként fungál majd a mostani verzióhoz.) Így különös jelentőséget kap annak drámája, hogy a naplóról folyamatos küzdelmet vív az identitás *irodalmi valóságának* megtartásáért, és

⁴⁶ DRAAISMA 2015. 179–192.

⁴⁷ LEJEUNE 2008.

⁴⁸ Z. VARGA 2016.

⁴⁹ ESTERHÁZY 2017.

⁵⁰ Z. VARGA 2014.

éppen ez az, ami a betegség és a fájdalom súlya alatt folyamatosan romlik, önrendelkezésének csorbulásával párhuzamosan. A szöveg egyre vázlatosabbá és töredezettebbé válik, a lassulás, majd a kikerülhetetlen csend felé haladva.⁵¹

Mégsem szeretném éppen ezzel a csenddel befejezni az önéletírás-kutatásról szóló beszámolómat. Az önéletrajzi szöveg lelki vetülete a legszélsebésebb, legtraumatikusabb helyzetekben értékelődik fel a leginkább. A narrativizálásnak, azaz az életesemények személyes elbeszélésének pszichológiai értelemben mérhető, személyes haszna van.⁵² Aligha kétséges: Esterháznak sokat segített a betegségével való megküzdésben, hogy naplót vezetett a vele történekről. Az írás: terápia. Ehhez még csak annyit tennék hozzá, hogy az olvasás is az. Jó szívvel ajánlom hát Esterházy Péter műveit minden kedves olvasónak.

Rövidítések

BARTAL 2018	BARTAL Mária: A betegség reprezentációi Esterházy Péter Hasnyálmirigynapló és A bűnös című kötetében. <i>Irodalomtörténet</i> 49. (2018): 2. 182–195.
BENJAMIN 1980	BENJAMIN, Walter: Az alkotó mint termelő [1934]. Ford.: Pór Péter. In: BENJAMIN, Walter: <i>Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok</i> . Budapest, 1980. 757–780.
BERMAN 1988	BERMAN, Art: From the New Criticism to Deconstruction. The Reception of Structuralism and Post-Structuralism. Urbana. Chicago, 1988.
BÓKAY 2006	BÓKAY Antal: Az Amerikai Új Kritika. In: Uő: Bevezetés az irodalomtudományba. Budapest, 2006. (Elérhető: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_az_irodalomtudomanyba/ch05s02.html)
BŐHM 2009	BŐHM Gábor: Önéletírás, emlékezet, elbeszélés. Az emlékező próza hermeneutikai aspektusai az önéletírás-kutatás újabb eredményei tükrében. Jyväskylä, 2009.
COUSER 2012	COUSER, Thomas G.: <i>Memoir. An Introduction</i> . New York, 2012.
CRONAN 2011	CRONAN, Todd: Paul Valéry's Blood Meridian, Or How the Reader became a Writer. <i>Nonsite.org</i> , Issue #1 (Spring 2011) (Elérhető: https://nonsite.org/article/paul-valery-from-author-to-audience#foot_49-732 .)
DE MAN 1997	DE MAN, Paul: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György, <i>Pompeji</i> 1. (1997): 2–3, 93–107.

⁵¹ BARTAL 2018.

⁵² PETRES CSIZMADIA 2016.

- DE MAN 1999 DE MAN, Paul: Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben. Ford. Fogarasi György, Szeged, 1999.
- DERRIDA 1994 DERRIDA, Jacques: A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában. Ford. Gyimesi Tímea. *Helikon* 40. (1994):1-2. 21-35.
- DIX 2018 DIX, Hyvel (ed.): *Autofiction in English*. Cham, 2018.
- DOBOS 2005 DOBOS István: Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban. Budapest, 2005.
- DRAAISMA 2015 DRAAISMA, Douwe: *Forgetting. Myths, Perils and Compensations*. Transl. Liz Waters, New Haven - London, 2015.
- ECKERMANN 1973 ECKERMANN, Johann Peter: *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györfly Miklós. Budapest, 1973.
- ESTERHÁZY 2010 ESTERHÁZY Péter: *A szív segédigéi*. Budapest, 2010. (Elérhető: https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-A_sziv_segedigei-471)
- ESTERHÁZY 2011a ESTERHÁZY Péter: *Termelési-regény*. Budapest, 2011. (Elérhető: https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-Termelési-regeny-430)
- ESTERHÁZY 2011b ESTERHÁZY Péter: *Harmonia caelestis*. Budapest, 2011. (Elérhető: https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-Harmonia_c_lestis-601)
- ESTERHÁZY 2011c ESTERHÁZY Péter: *Javított kiadás*. Budapest, 2011. (Elérhető: https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-Javitott_kiadas-492)
- ESTERHÁZY 2017 ESTERHÁZY Péter: *Hasnyálmirigynapló*. Budapest, 2017. (Elérhető: https://reader.dia.hu/document/Esterhazy_Peter-Hasnyalmirigynaplo-16491)
- GENETTE 1992 GENETTE, Gérard: *The Architext. An Introduction*. Transl. Jane E, Lewin. Berkeley - Los Angeles - Oxford, 1992.
- GILBERT 2014 GILBERT Edit: *Az együttézés irodalmi és vonzatai*. Budapest, 2014.
- GOETHE 1982 GOETHE, Johann Wolfgang: *Költészet és valóság*. Ford. Szöllősy Klára. Budapest, 1982.
- IZQUIERDO 2015 IZQUIERDO, Ivan: *The Art of Forgetting*. Cham etc., 2015.
- KISANTAL 2018 KISANTAL Tamás: *Az emlékiratoktól a botrányokig. A holokauszt és a művészetek*. In: *A holokauszt témája az irodalomban*. Szerk. Kisantal Tamás - Mekis D. János. Pécs, 2018. 36-50.
- KULCSÁR SZABÓ 1996 KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Esterházy Péter*. Pozsony, 1996.
- LACKEY 2017 LACKEY, Michael: *Introduction to Focus. Biofiction - Its Origins, Natures, and Evolutions*. *American Book Review* 39. (2017):1. 3-4.
- LEJEUNE 1975 LEJEUNE, Philippe: *Le pacte autobiographique*. Paris, 1975.
- LEJEUNE 1989 LEJEUNE, Philippe: *On Autobiography*. Transl. Katherine Leary. Minneapolis, 1989.

- LEJEUNE 2002 LEJEUNE, Philippe: Az önéletírói paktum. Ford. Varga Róbert. *Fosszília*, 3. (2002): 132-158.
- LEJEUNE 2003 LEJEUNE, Philippe: Önéletírás, élettörténet, napló. Ford. Bárdos Zsuzsanna et alii. Budapest, 2003.
- LEJEUNE 2008 Lejeune, Philippe: A napló mint antifiktív. Ford. Z. Varga Zoltán. In: Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai. Szerk. Mekis D. János - Varga Zoltán. Budapest, 2008. 13-24.
- MÁRAI 2013 MÁRAI Sándor: Egy polgár vallomásai. Budapest, 2013.
- MEKIS 2002 MEKIS D. János: Az önéletrajz mintázatai. Budapest, 2002.
- MEKIS 2015 MEKIS D. János: Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány. Budapest, 2015. (Elérhető: <http://mek.oszk.hu/16600/16654/16654.pdf>)
- MEKIS-Z. VARGA 2002 Autobiográfia-kutatás. Szerk. MEKIS D. János - Z. VARGA Zoltán. *Helikon* 48. (2002): 3.
- MEKIS-Z. VARGA 2008 Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai. Szerk. MEKIS D. János - Z. VARGA Zoltán. Budapest, 2008.
- NÉMETH 2013 NÉMETH Zoltán: A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája. Pozsony, 2013.
- ORBÁN 1994 ORBÁN Jolán: Derrida írás-fordulata. Pécs, 1994.
- PEIRCE 1975 PEIRCE, Charles S.: A jelek felosztása. In: A jel tudománya. Szerk. Horányi Özséb - Szépe György. Budapest, 1975. 20-41.
- PETRES CSIZMADIA 2016 PETRES CSIZMADIA Gabriella: Egy szakkörön, személyesen. Önkonstrukció és énefejlesztés önéletrajzi szövegek segítségével. *Helikon* 62. (2016): 288-295.
- ROUSSEAU 1962 ROUSSEAU, Jean-Jacques: Vallomások. Ford. Benedek Marcell-Benedek István. Budapest, 1962.
- SEITZ 1996 SEITZ, Erwin: Talent und Geschichte. Goethe in seiner Autobiographie. Stuttgart - Weimar, 1996.
- SMITH-WATSON 2001 SMITH, Sidonie - Julia WATSON: Reading Autobiography. A Guide for Interpreting Life Narratives. Minneapolis - London, 2001.
- SZÁVAI 1978 SZÁVAI János: Az önéletírás. Budapest, 1978.
- SZÁVAI 1988 SZÁVAI János: Magyar emlékirók. Budapest, 1988.
- SZILÁGYI 2007 SZILÁGYI Zsófia: 1977, Az önéletrajzi regény módozatai. In: A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály - Veres András. Budapest, 2007. 718-729.
- SZIRÁK 2003 SZIRÁK Péter: Nyelv által lesz. In: Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről. Szerk. Böhm Gábor. Budapest, 2003. 135-148.
- THOMKA 2003 THOMKA Beáta: Újraélt, újraírt önértés. In: Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről. Szerk. Böhm Gábor. Budapest, 2003. 201-213.
- VALÉRY 1985 VALÉRY, Paul: The Art of Poetry. Transl. Denise Folliot. Princeton, 1985.
- Z. VARGA 2014 Z. VARGA Zoltán: Önéletrajzi töredék, talált szöveg. Budapest, 2014.

- Z. VARGA 2016 Z. VARGA Zoltán: Időszivárgás és ólomszív. Esterházy Péter: Hasnyálmirigynapló. *Jelenkor* 59. (2016): 951-957.
- WANG 2013 WANG, Qi: *The Autobiographical Self in Time and Culture*. New York, 2013.
- WERNITZER 1994 WERNITZER Julianna: *Idézet-világ. Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*. Pécs-Budapest, 1994.

Láng András
.....

A machiavellista manipulátor

Egy fejlődési pszichopatológiai megközelítés

The Machiavellian Manipulator – A Developmental Psychopathology Approach

Based on the work of the Italian Renaissance philosopher, Niccolò Machiavelli, a personality constellation composed of interpersonal manipulation, cynical world view, and utilitarian morality emerged in social psychology in the 1970s. Some decades later, the term Machiavellian was used in an evolutionary context as part of Machiavellian intelligence. That described the capacity of apes to deceive others in order to achieve benefits. Presumably this latter line of research – and the strengthening of an evolutionary approach in psychology – made some researcher to assume that Machiavellian deceit could be traced back to the superior functioning of Theory of Mind (ToM). According to this line of reasoning, highly Machiavellian individuals outperform their less Machiavellian peers in understanding the beliefs and intentions of others. At the same time, there is a paucity in the literature regarding the individual developmental origins of Machiavellianism. This few researches showed the Machiavellianism was associated with both emotional neglect and some features of borderline personality functioning. Preceding studies reported that both emotional neglect and borderline personality functioning are associated with deficits in ToM. In this paper, I will try to answer the following questions. What is manipulation? Is it possible to be manipulative without having the faintest idea about what is going on in others' minds? In an attempt to answer these questions, I will use some of the many methodologically diverse Machiavellianism studies done in the Faculty of Humanities at University of Pécs.

Key words: Machiavellianism, manipulation, Theory of Mind, emotional neglect, developmental psychopathology.

Jelen tanulmány a machiavellizmus terén végzett – elsősorban fejlődéslélektani – kutatásokat összegezi, és ezen összegzés mentén arra keresi a választ, hogy vajon a machiavellista személyek milyen mértékben képesek mások belső állapotainak olvasására, mennyire szükséges az elmeolvasás képessége ah-

hoz, hogy másokat sikeresen manipulálhassanak. Ezekre a kérdésekre keresve a választ egy hosszú és kacsringós utat teszünk meg. Utazásunk a reneszánsz Firenzében indul, majd a pszichológia irányába fordulunk, ahol a személyiséglélektan, a fejlődéslélektan, az evolúciós, a klinikai pszichológia és a kognitív idegtudományok érintésével eljutunk a fejlődési pszichopatológia integratív tudományához, ahol lehetőség szerint megleljük a válaszokat kérdéseinkre. Bár az is elképzelhető, hogy a válaszok fellelése túlságosan nagyratörő cél. Azt azonban biztosan ígérhetem, hogy a tanulmány végére újra tudjuk fogalmazni kérdéseinket, más látószögből tudunk hozzájuk közelíteni. Így a tanulmány egyfajta tudományos krédóvá is válik – számomra az új kérdésekhez való megérkezés jelenti a tudomány művelését.

Hogy kerül a csizma az asztalra, avagy Machiavelli a pszichológiában

Niccolò Machiavelli (1469–1527) filozófus, reneszánsz politikai gondolkodó jelentősen átalakította a hatalomgyakorlással kapcsolatos elképzeléseket.¹ Az uralkodó a Machiavellit megelőző időszakban az Isteni hatalom letéteményeseként – legalábbis elvben – az erkölcs megtestesítője volt. (Tudjuk, hogy a valóságban ez már Machiavelli előtt sem így történt!) Machiavelli hatalomtechnikai írásában² ezzel szemben a hatalomgyakorlás középpontjába nem az erkölcsös viselkedést, hanem magát a hatalom megtartását állította. A hatalom megtartása érdekében akár a megtevesztés, vagy egyéb erkölcstelen viselkedés is megengedett. Ennek mélyén az a megfontolás rejlik, hogy az emberek eleve rosszak, gonoszak, alantasak. Tehát az uralkodó csupán erre a vélt emberi gyengeségre reagál, amikor például alattvalóinak tett ígéretét nem tartja meg.

Az 1970-es években a szociál- és személyiségpszichológia berkein belül a fent ismertetett eszmei beállítódásra egyre inkább úgy kezdtek tekinteni, mint ami bizonyos embereket jobban, másokat kevésbé jellemez, tehát alkalmas az egyéni különbségek egy sajátos dimenziójának a megragadására³. Ezt a személyiségdimenziót machiavellizmusnak, azokat a személyeket, akikre ez a beállítódás kifejezett formában jellemző machiavellistáknak nevezték el. Christie és Geis szerint a machiavellizmus három fő komponensből tevődik össze. A manipulatív személyközi stratégiák a célok elérése érdekében történő hí-

¹ KAPOSÍ 2007.

² MACHIVELLI 1978. 1993.

³ CHRISTIE-GEIS 1970.

zelgést, színlelést, hazugságot foglalja magában. A cinikus világnézet szerint az emberek manipulálhatók, alapvetően nem lehet megbízni bennük, a világ kiszámíthatatlan. A fenti két összetevő az amoralitással vagy sokkal inkább egy haszonelvű, változékony moralitással egészül ki. A machiavellista személyek, ha a szükség azt diktálja teketóriázás nélkül lépik át az erkölcs határait. Ugyanakkor, ha érdekeik azt követelik, vagy túlságosan fenyeget a lebukás veszélye, képesek az erkölcsi szabályok betartására is.

A machiavellista személyiségvonás vagy attitűd mérésére kidolgozott kérdőívek közül – annak számos hiányossága ellenére – mind a mai napig leggyakrabban használt eszköz a Mach-IV. Ez a kérdőív a fent említett három komponens meglétét méri, olyan állításokkal (pl. „A legjobban úgy lehet az emberekkel bánni, ha azt mondjuk nekik, amit hallani akarnak.”) való egyetértés (vagy egyet nem értés) alapján, amelyek egy része Machiavelli műveiből származik, másik részük pedig Machiavelli szellemiségében került megfogalmazásra. Az érdeklődés a machiavellizmus személyiséglélektani megközelítése iránt az 1970-es éveket követően visszaesett, majd a 2000-es években újra felélénkült, elsősorban a Sötét Triád fogalmának bevezetésével.⁴ A Sötét Triád három egymással összefüggő társas szempontból nem kívánatos tulajdonságot ír le: a szubklinikai pszichopátiát, a szubklinikai nárcizmust és a machiavellizmust. A téma hazai aktualitását az a nemzetközi összehasonlító vizsgálat is adhatja, amely alapján számos ország összehasonlításában a magyarok értettek egyet leginkább a machiavellista világnézetekkel.

Machiavelli az 1980-as évek végén – teljesen új köntösben – ismét felbukant a pszichológiában. Egyes evolúciós ihletettséggű teoretikusok⁵ mellett tették le voksukat, hogy a megtévesztésre szükség van az erőforrásokhoz való hozzájutásban és azok megtartásában, így ez olyan folyamatok katalizátorává vált, amelyek a majmokat, főemlősöket és az embert kiváló elmeolvasóvá, a társas készségek professzionális alkalmazójává tették. A machiavellista intelligencia hipotézis szerint a megtévesztés tulajdonképpen intellektuális evolúciónk végső hajtóereje. Ez alapján azt gondolhatnánk, hogy machiavellista embertársaink kitűnő elmeolvasók. De vajon így van-e? Ehhez érdemes egyfelől az elmeolvasás definícióját és evolúciós megközelítését megvizsgálnunk, másfelől pedig a machiavellizmussal kapcsolatos fejlődéslelektani, klinikai és kognitív idegtudományi kutatásokat megvizsgálnunk.

⁴ PAULHUS-WILLIAMS 2002.

⁵ BYRNE-WHITEN 1990.

Az elmeolvasás definíciója és evolúciós megközelítése

Az elmeolvasás képessége – hozzáférés mások és önmagunk mentális tartalmaihoz – számos formában került megfogalmazásra a pszichológiában. Fejlődéslélektani szempontból az egyik legfontosabb megfogalmazás a tudatelmélet⁶ (Theory of Mind – ToM). Miért is hívjuk ezt a jelenséget tudatelméletnek? Egyrészt azért, mert tudati tartalmakhoz (érzelmi állapotokhoz, vágyakhoz, vélekedésekhez) szeretnénk hozzáférni. Ez a hozzáférés – introspekció segítségével – azonban csak saját elménk esetében biztosított. Mások esetében csupán elmélet, vagyis hipotetikus formában kerül megfogalmazására, mit is érezhet, mire vágyhat, miként vélekedhet a másik. Ugyanakkor a tudatelmélet egyértelműen segíti alkalmazkodásunkat mind a mindennapi, mind pedig a kihívást jelentő helyzetekben. Teszi ezt azért, hogy a mentális állapotokra mint mások és önmagunk viselkedésének okaiként tekintünk, és ezen keresztül a viselkedés az időben visszatekintve megérthetővé, megmagyarázhatóvá, a jövőbe tekintve pedig bejósolhatóvá válik. A kortárs klinikai pszichológia a jelenségre leginkább mentalizációs képességként hivatkozik.⁷ A mentalizáció nem más, mint a képzelet segítségével úgy értelmezni és észlelni a viselkedést, mint ami kapcsolatban áll a belső mentális állapotokkal.

De vajon szükség van-e mások befolyásolásához arra, hogy belső mentális állapotainkhoz hozzáférjünk? Hétköznapi fejjel valószínűleg igenlő választ adnánk a kérdésre, hiszen, ha ismerjük, hogy hogyan érez, vélekedik egy személy egy helyzettel kapcsolatban, vélhetően könnyebben képesek vagyunk a helyzethez való viszonyulását is befolyásolni. Azonban evolúciós megközelítés tágabban is gondolkodhatunk az elmeolvasásról.⁸ Ebben a megközelítésben az elmeolvasás az evolúció során gyűjtött információ felhalmozása, tulajdonképpen a sikeres „emlékek” szelekciója. Így válhatnak bizonyos növények, például a hűsevő növények vagy a darazsakat beporzáshoz használó tükörorchideák, amelyek szirmai megtévesztésig hasonlítanak magukra a darazsokra sikeres manipulátorokká. Teszik mindezt anélkül, hogy az emberi interakciók során használt fejlett elmeolvasó képességgel rendelkeznének. Egyszerűen kiválóan alkalmazkodtak környezetükhöz. Ezt az elvet érdemes fejben tartanunk, a későbbiekben a machiavellista manipuláció megértésében is kritikus lesz. Ahhoz, hogy a jelenség gyökereit feltárhassuk, elsőként ismerjük meg azt,

⁶ WELLMAN 1992.

⁷ ALLEN-FONAGY-BATEMAN 2008.

⁸ DAWKINS-KREBS 1978.

milyen környezetben is nőnek fel a későbbi machiavellisták, milyen emlékeket tudnak felhalmozni, ami a korábban írtak szerint az elme tartalmihoz való hozzáállást is sajátosan alakítja.

A machiavellizmus egyedfejlődési gyökerei

A machiavellizmussal kapcsolatban végzett pszichológiai kutatások körében a fejlődéslelektani kutatások méltatlanul elhanyagolt területnek számítanak. Az 1970-es évek fellángolása alatt alig egy-két kutatás foglalkozott a machiavellizmus kialakításában szerepet játszó tapasztalatokkal. Kraut és Price⁹ szülők machiavellizmusának szintjét hasonlította össze gyermekük viselkedésével egy megtévesztési helyzetben. A gyerekeknek azt kellett elérniük, hogy társaik a kininnel átítatott – így keserű – pillecukorból minél többet fogyasszanak. Machiavellista apák és anyák gyermekei sikeresebbek voltak a megtévesztésben, mint azon társaik, akik szülei alacsonyabb szintű machiavellizmussal voltak jellemezhetőek. Ugyanakkor a machiavellista szülők gyermekei nem voltak kevésbé manipulálhatók, a rájuk irányuló manipulatív szándékot nem látták át jobban társaiknál. Ez a vizsgálat az eredeti komplementaritás hipotézist¹⁰ – miszerint a kevésbé machiavellista, így jobban befolyásolható szülők gyermekei lesznek machiavellisták – megcáfolva arra mutatott rá, hogy a szülői modellnek, a megfigyeléses tanulásnak és az azonosulásnak fontos szerepe lehet a machiavellizmus kialakulásában. A kutatások sokáig annak ellenére nem foglalkoztak a szülő aktív nevelői hatásával, hogy mindannyian el tudjuk képzelni, hogy egy manipulatív, csak a saját érdekeit szem előtt tartó személy milyen szülő lehet.

A fejlődési orientációjú kutatások relatív hiányán felbuzdulva számos kutatás a közelmúltból – köztük saját kutatásaink is – igyekezett a hiányt tudományos igényű ismertekkel feltölteni. Ezen kutatások alapján a következőkre derült fény. Serdülők machiavellizmusát és családjuk működéséről kialakított elképzelésüket összehasonlítva arra az eredményre jutottunk,¹¹ hogy a machiavellista fiatalok – kevésbé machiavellista kortársaikkal összehasonlítva – családjukat kevésbé összetartónak, érzelmileg szétesettebbnek látják. Úgy értékelték, hogy családtagjaik kevésbé érdeklődnek egymás iránt, érzelmileg kevésbé elkötelezettek családjuknak. Ezen kívül családjukat kaotikusabbnak

⁹ KRAUT-PRICE 1976.

¹⁰ CHRISTIE-GEIS 1970.

¹¹ LÁNG-BIRKÁS 2014.

is ítélték. Ezeket a családokat kevésbé jellemezték jól kialakított, funkcionális családi szerepek, szabályok.

A családi kapcsolatoktól a szülő-gyermek kapcsolatok irányába elmozdulva a fenti eredményeket megerősítő tényekre derült fény.¹² Az erősebb machiavellista attitűddel jellemezhető serdülők kevésbé bíztak szüeleikben, kevésbé nyíltan kommunikáltak velük és jobban elidegenedettek voltak tőlük. Ezen kívül eredményeink a Kraut és Price által leírt – és fentiekben bemutatott – azonosulós hipotézist is megerősítették: fiúk esetében a machiavellizmus az apai, míg lányok esetében az anyai kötődéssel mutatott erősebb kapcsolatot.

Felnőttek visszaemlékezései azt is megerősítették, hogy az érzelmi összetartás és a biztonságos kötődés fentiekben bemutatott hiánya az elhanyagolás szintjét is kimerítik.¹³ Machiavellista felnőttek ugyanis gyakrabban számoltak be arról, hogy gyermekkorukban érzelmileg elutasították őket vagy szükségleteiket figyelmen kívül hagyták. Az eredmény nem meglepő, hiszen a trauma irodalom egyértelműen leírja, hogy a trauma – közte az elhanyagolás is – egyértelműen átrajzolja a világról kialakított elképzeléseinket.¹⁴ A hétköznapi emberre jellemző hit a sebezhetetlenségben meginog és a sebezhetőség mindent átítató érzése veszi át a helyét. A trauma a világba és az élet értelmességébe vetett hitet is aláássa, helyét a cinizmus veszi át. Az önmagunkról és másokról kialakított alapvetően pozitív kép negatívvá színeződik át az elhanyagolás során. Az emberek negatív megítélése, a cinizmus és a sebezhetőség pedig együttesen kiadja a fentiekben ismertetett machiavellista mintázatot.

Machiavellizmus, korai maladaptív sémák és borderline működésmód

Az elhanyagolás és bántalmazás azonban nemcsak a viselkedést módosítja, hanem ahogy az előbbiekben láttuk, a világról szóló alapvető hiedelmeinket és személyiség szerkezetünket is átírja. A világról szóló alaphiedelmek egyik rendszerezési lehetőségét a korai maladaptív sémák elmélete biztosítja.¹⁵ A korai maladaptív sémák a toxikus szülői viselkedés hatására kialakuló alaphiedelmek, amelyek a későbbiekben is fennmaradnak és a viselkedést maladaptívvá, a valósághoz kevésbé jól alkalmazkodóvá vagy egyenesen patológiássá teszik. A machiavellizmussal együttjáró sémák vizsgálatunk alapján a következők vol-

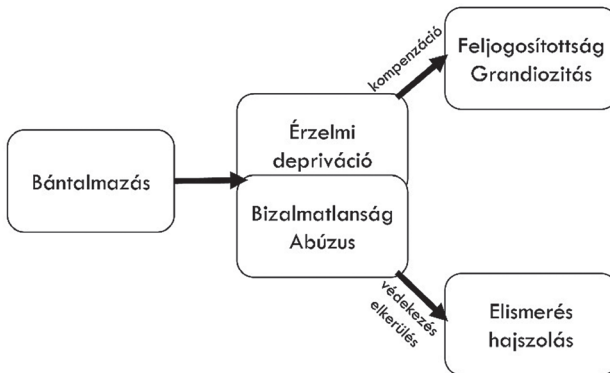
¹² LÁNG-BIRKÁS 2015.

¹³ LÁNG-LÉNÁRD 2015.

¹⁴ JANOFF-BULMAN 1989.

¹⁵ YOUNG-KLOSKO-WEISHAAR 2003.

tak.¹⁶ Az érzelmi depriváció korai maladaptív séma, amely olyan feltételezéseket tartalmaz, hogy a személy nem fogja megkapni az elfogadható mértékű érzelmi támogatást környezetétől. A bizalmatlanság/abúzus korai maladaptív séma, amelynek hordozója azt feltételezi, hogy a másik szándékosan ki fogja használni, meg fogja csalni, meg fogja alázni. Szintén együttjárt a machiavellizmussal a feljogosítottság/grandiozitás és az elismerés-hajszolás korai maladaptív séma. Ezen maladaptív sémák olyan meggyőződéssel járnak, hogy az egyén felsőbbrendű, különleges jogok illetik meg, és nem kötik az erkölcsi szabályok, illetve az egyén túlzottan törekszik mások helyeslésének, figyelmének, elfogadásának elnyerésére. A fenti négy korai maladaptív sémát nemcsak egymástól elkülönült reakciókként, hanem a bántalmazásra adott folyamat elemeiként is elképzelhetjük. Ezt a folyamatot az 1. ábra mutatja be. Az ábrán látható, hogy a bántalmazás – amelynek egyik formája az elhanyagolás – olyan elképzelések kialakulásához vezet, amelyek a machiavellista személyek központi hiedelemrendszerét fogják képezni: mások nem törődnek érzelmi szükségleteimmel, csak becsapnak és kihasználnak. Ezen nyomasztó hiedelmek ellen kompenzációval és elkerüléssel védekezhetnek. Feljogosítottságukban megengedhetőnek érzik, hogy ők használjanak ki másokat, mielőtt mások ezt megteszik velük. Az elismerés-hajszolás pedig nem más mint felszíni alkalmazkodás, a feltűnés elkerülése. Ennek a hipotetikus folyamatnak – hiszen adataink keresztmetszeti vizsgálatból származnak – a létjogosultságát az az elképzelés is megerősíti, hogy a machiavellizmus tulajdonképpen a pszichopá-

1. ábra. A bántalmazás hatására kialakuló korai maladaptív sémák machiavellista serdülőknél

¹⁶ LÁNG 2015a.

tia stratégiás aspektusa, amely az impulzív cselekedetek helyett sokkal inkább a kivárára játszik.

A trauma elszenvedésének – különösen a kapcsolati traumákénak – a klinikai pszichológia a borderline személyiségzavar vagy személyiségszerveződés kialakulásában is fontos szerepet tulajdonít.¹⁷ A borderline személyeket többek között diffúz identitás, instabil kapcsolatok, ürességérzés, impulzivitás és átmeneti paranoid gondolatok jellemzik. Gyenge énjük miatt félnek attól, hogy énhatáraik feloldódnak és mások elnyelik őket, összeolvadnak velük. Szorongásaikkal primitív elhárítások segítségével küzdenek meg, amelyek azonban a valósággal való kapcsolatukat ássák alá.¹⁸

Témánk szempontjából a borderline személyiségzavar azért kiemelt jelentőségű, mert a borderline személyek elmeolvasó, mentalizációs képessége sérült¹⁹ és megdöbentő hasonlóságot mutat a machiavellisták működési mintázatával. A mentalizációs képesség sérülése meglehetősen sajátos borderline személyek esetében. Ha *belső* (közvetlenül nem megfigyelhető) mentális állapotokra, jelzésekre kell hagyatkozniuk, károsodott ítéletalkotó képességet mutatnak a mentális állapotokra vonatkozóan. Ugyanakkor a felszíni, külső jelzések esetén egyfajta fokozott érzékenység mutatkozik az esetükben – például jóval hamarabb észreveszik az arcokon megjelenő érzelmeket az egészséges emberekhez képest. Ugyanakkor ez az észlelés sem torzítástól mentes. Kétértelmű helyzetekben – amelyek talán jóval gyakoribbak az életben, mint az egyértelműek – szisztematikusan haragosnak ítélik meg a haragot és félelmet vegyítő arckifejezéseket. Ezen kívül a borderline személyek érzékenyek az ún. érzelmi fertőzésre is, amelynek során az emberek egymás érzelmi állapotait kontrollálatlanul, zsigeri szinten veszik át. Ez ellen rigid kontrollal próbálnak meg védekezni, hogy a másokkal való összeolvadást elkerüljék.

A fenti jelenségek összhangban állnak Pátkai és Bereczkei²⁰ azon kutatási eredményeivel, miszerint a machiavellista személyek is nehézségeket mutatnak saját érzelmi állapotaik felismerésében és meghatározásában. Egy saját kutatás sokkal közvetlenebb módon árulkodik borderline működésmód és machiavellizmus kapcsolatáról.²¹ Egészséges és alkoholdependens felnőttek esetén is szoros együttjárást sikerült kimutatnunk machiavellizmus és a borderline személyiségszerveződés között. A machiavellista személyekre jellemzőbb volt a diffúz identitás, amely az elköteleződések hiányában kaméle-

¹⁷ HERMAN-PERRY-VAN DER KOLK 1989.

¹⁸ KERNBERG 1967.

¹⁹ BATEMAN-FONAGY 2010.

²⁰ PÁTKAI-BERECZKEI 2014.

²¹ LÁNG 2015b.

onszerű alkalmazkodást tesz lehetővé egy kevésbé kiszámítható környezetben. Jellemzőbb volt rájuk az összeolvadástól való félelem és a primitív elhárító mechanizmusok használata is, amely az érzelmi távolságtartást és az amorális cselekedetek kapcsán fellépő negatív érzések (pl. büntudat és szégyen) átélé- sének elkerülését biztosítja.

Az eddig bemutatott fejlődéslelektani és klinikai kutatások jól érzékeltetik azt, hogy a machiavellizmus olyan élményekhez (lásd elhanyagolás és bán- talmazás) és személyiségszerveződéshez (lásd borderline személyiségszerve- ződésre jellemző vonások kifejezett megjelenése) kapcsolódik, amelyek az elmeolvasás torzult, de legalábbis nem optimálisan működő formáival állnak kapcsolatban. Ugyanakkor – bármennyire is csábítók a párhuzamok – a fent bemutatott eredmények többsége kérdőíves vizsgálatból származik, ahol az ál- lításokkal való egyetértést a személyiség olyan működései is befolyásolhatják, amelyeket az értelmezések során figyelmen kívül hagyunk. Ilyen lehet, például a társas kívánatosság, amely a machiavellisták rejtőzködő attitűdjében is jól beleillik. Másik kifogásunk a fent bemutatott eredményekkel az lehet, hogy akár túlértelmezőnek is nevezhetők abban az értelemben, hogy keresztmetsze- ti vizsgálatokból ok-okozati kapcsolatokra, fejlődési pályákra következtetnek. Éppen ezért fontos, hogy a témában született olyan eredményeket is bemu- tassak, amelyek esetében a fenti kritikák szinte teljes mértékben kizárhatók. Jó lehetőséget kínálnak erre a különböző agyi képalkotó eljárásokkal készült kutatások, amelyek agyunkat bírják szóra működés közben különböző helyze- tekben. Ezt az eljárást tudatosan befolyásolni annyira lehet, mint mondjuk egy vérvizsgálat eredményét. Ezen kívül az agyi képalkotó eljárásokat alkalmazó kutatások a jelenkori pszichológia főáramát is jelentik. A szólásmondást kissé átalakítva a következő mondhatjuk: az agy a lélek tükre. A következő részben nézzünk hát bele ebbe a tükörbe!

A machiavellista agy – machiavellizmus és kognitív idegtudományi kutatások

A funkcionális mágneses rezonanciavizsgálat egy olyan eljárás, amellyel nem invazív módon, a testi épség megbontása és veszélyeztetése nélkül informá- ciót tudunk gyűjteni az egyes agyi területek aktivitásáról.²² A vizsgálatok túl- nyomó többségében az fMRI készülékben fekvő alanyok valamilyen feladatot kapnak, amivel célzottan próbáljuk bizonyos agyi területeiket aktivitásra bírni.

²² ULLSPERGER-DEBENER 2010.

Az fMRI vizsgálat során nyert adatokat ezt követően a vizsgálati személyektől nyert egyéb változókkal – például nemükkel, személyiségvonásaikkal, mentális egészségi állapotukkal – összevethetjük. Ilyen módon ez az eljárás kiváló lehetőséget kínál arra is, hogy megvizsgáljuk, különböző helyzetekben különbözik-e – és ha igen, miben különbözik – egymástól azon személyek agyműködése, akikre a machiavellizmus nagymértékben jellemző, azon személyek agyműködésétől, akikre kevésbé jellemző ugyanez a vonás vagy attitűd.

Egy nemzetközi kutatócsoport két vizsgálatában machiavellizmus és agyműködés kapcsolatát vizsgálta a tudatelmélet és az empátia szempontjából.²³ Első vizsgálatukban a tudatelméleti képességet vizsgálták történetmegértésen keresztül. Arra voltak kíváncsiak, hogy mi történik az agyban mentális állapotokat tartalmazó történetek hallgatása során ahhoz képest, ha a résztvevők úgynevezett folyamattörténetet (egyszerű cselekvések egymás utánját) vagy véletlenszerűen egymásra dobált mondatokat hallottak, illetve, hogy az agyműködést hogyan befolyásolja a machiavellizmus a különböző helyzetekben. Azt találták, hogy a machiavellisták mediális prefrontális kérgében, mindkét oldali temporolaterális junkciójukban és mindkét oldali precuneusukban alacsonyabb aktivitás volt megfigyelhető, amiből a machiavellisták gyengébb tudatelméleti képességeire következtettek. Második vizsgálatukban az empátia

2. ábra. Az átkeretezéses feladatban használtakhoz hasonló kép
(forrás: <https://www.pexels.com/photo/couple-love-together-hug-45644/>)

²³ BAGOZZI et alii 2013.

agyműködésbeli hátterét vizsgálták machiavellista és kevésbé machiavellista személyek esetében. Itt érzelmkifejező és semleges arcokat, illetve geometriai ábrákat mutattak a vizsgálati alanyoknak. Érzelmkifejező arcok esetében a machiavellista személyek mindkét oldali pars opercularisában és insulájában magasabb aktiváció mutatkozott. Ezek az agyi területek a mások érzelmi állapotaira való ráhangolódásért, a fentiekben már szintén említett érzelmi fertőzés jelenségéért felelősek.

Egy harmadik vizsgálatban a Pécsi Tudományegyetem Pszichológia Intézetének kutatói a 2. ábrán láthatóhoz hasonló képeket mutattak a vizsgálati alanyaiknak, miközben fMRI készülékkel agyi aktivitásukat figyelték.²⁴ A képeket egyszer pozitív, másszor negatív érzelmi töltetű címmel látták el. Az illusztrációul választotthoz hasonló tartalmú kép esetén a pozitív, örömet kiváltani hivatott cím az újratalálkozás, míg a negatív, szomorúságot kiváltani hivatott cím a búcsúzás volt. Ezt a kettős címkézést több kép esetén is megismételték, majd a képek egyik felét a pozitív cím – negatív cím sorrendben, másik felét pedig a negatív cím – pozitív cím sorrendben mutatták be. Ez tulajdonképpen egy átkeretezési feladat, ahol a megváltozó cím hatására a képi jegyeknek egy új jelentést kell tulajdonítani. Machiavellisták és kevésbé machiavellisták között elsősorban a negatívról pozitívvá átkeretezésben mutatkoztak jelentős különbségek az agyi aktivitás során. A machiavellisták bal hippocampus, posterior cingulate gyrusa aktívabb volt. Ezen agyterületek aktivitása az emlékek előhívásához, az élének figyelemhez kapcsolódik elsősorban. Tehát a machiavellista személyek nem annyira a jelen helyzetre fókuszálva, hanem sokkal inkább az emlékezetükben elraktározott „receptek”, forgatókönyvek segítségével próbálták jelentést adni a képeknek. Szintén magasabb működési aktivitás volt található a machiavellisták superior temporális gyrusában, illetve mindkét oldali cuneusukban. Ezen területek elsősorban a szemantikus információ és a kontextuális érzelmi információ feldolgozásáért felelősek. Tehát a machiavellisták a helyzet érzelmi töltetét a kontextusból és a szemantikus címkéből próbálták rekonstruálni ahelyett, hogy a szereplők belső állapotait próbálták volna megérteni. Végül szintén magasabb aktivitás volt megfigyelhető a machiavellisták bal posterior kérgében, insulájukban és amygdalájukban, mint a kevésbé machiavellista személyek esetében. Ezen területek a hipermentálizációval, a zsigeri információk feldolgozásával és az alacsony arousal-küszöbvel függnek össze. Tehát a képek zsigeri módon és erősebben, kevésbé kontrollálható módon hatottak a machiavellistákra. Ebben a mintázatban ismét a már sokat emlegetett érzelmi fertőzés jelenségére ismerhetünk.

²⁴ DEÁK et alii 2017.

A fenti vizsgálatok eredményei az alábbiakat teszik hozzá a machiavellizmus kutatásához. A machiavellisták érzelmileg töltött, illetve tudatelméletet igénylő helyzetek esetén a következő három vonással jellemezhetők:

- 1) Hiányosságot mutatnak a tudatelméleti képességeikben.
- 2) Belső mentális állapotok helyett emlékekre, korábbi tapasztalatokra és környezeti információra hagyatkoznak a helyzetek megértésében (és feltehetően a kimenetek bejósolásában is).
- 3) Érzelmi fertőzés jeleit mutatják, de saját érzelmi állapotok tudatosítása nélkül. Nagyon érzékenyek mások érzelmi állapotaira, de ezek az átvett érzelmi állapotok viselkedésre sarkallják őket még azelőtt, hogy ezekre az érzelmi állapotokra reflektálni tudnának.

Ha a machiavellisták ennyire nem megfelelően működnek mások mentális állapotainak – vélekedéseinek, vágyainak és érzelmi állapotainak – megértésében, hogyan lehetnek sikeresek mások megtévesztésében, manipulálásában? Hogy választ találjunk a kérdésre, a fejlődési pszichopatológiát hívjuk segítségül.

Machiavellizmus és fejlődési pszichopatológia, avagy kell-e elmeolvasás a sikeres manipulációhoz

A fejlődési pszichopatológia²⁵ egyik legfontosabb szemléleti váltása, hogy a mentális betegség és egészség kérdéskörében a klasszikus pszichopatológia normatív szemléletével szemben sokkal inkább az evolúciós pszichológiából is jól ismert adaptáció / maladaptáció (sikeres és sikertelen alkalmazkodás) jelensége mentén gondolkodik. Ez azt jelenti, hogy míg a klasszikus szemlélet egy előzetesen felállított univerzális kategóriarendszer mentén dönt lelki arról, hogy valaki lelkileg egészséges vagy beteg-e, addig a fejlődési pszichopatológia a kontextus figyelembevételével az egyén-környezet illeszkedés fontosságát hangsúlyozza. Ezen elv szem előtt tartásával elmondhatjuk, hogy számos esetben az egyéni diszfunkció, mentális zavar, deviancia nem más, mint egy diszfunkcionális, mentálisan zavart, deviáns környezethez való lehető legjobb alkalmazkodás. A machiavellizmus témájánál maradva, ha pusztán erkölcsi mércét veszünk alapul – tehát egy normatív szemléletet alkalmazunk, akkor a manipuláció erkölcstelen, deviáns, adott esetben patológiás. Azonban egy olyan környezetben, ahol az erőforrások szűkösen állnak rendelkezésre, és ember embernek farkasa, mindenki csak kihasználni akarja a másikat, a manipulatív és számító viselkedés az alkalmazkodás, a siker, végső soron a túlélés záloga.

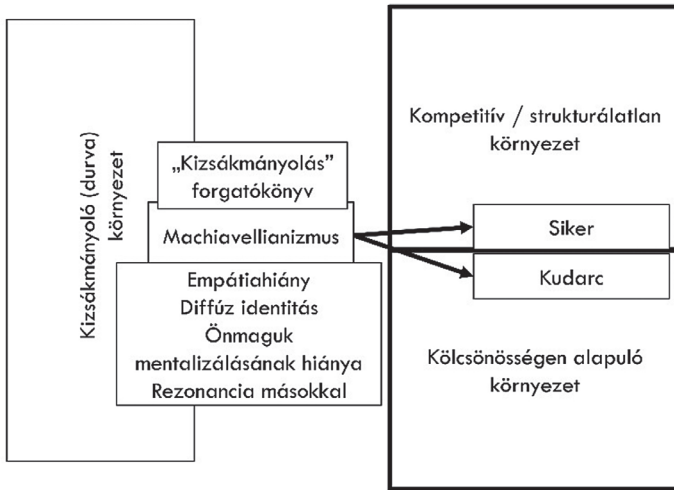
²⁵ SROUFE–RUTTER 1984.

Közvetlenebbül a machiavellizmus tematikájára alkalmazva a fenti elvet, vegyünk alaposan szemügyre egy kutatást a közelmúltból. A szerzők²⁶ egy módszertani újítást alkalmazva a tudatelméleti képességek feltérképezésére a szokásos szerzői perspektívából narrált történetek mellett, párbeszédés történeteket, illetve manipulatív helyzeteket megjelenítő történeteket is alkalmaztak. Eredményeik szerint a machiavellisták társaiknál jobban teljesítenek a manipulatív jellegű történetek megértésében, átlátásában. Tehát a manipulatív történetekben másoknál jobban detektálják a manipulatív szándékot. A mi szempontunkból azonban a kérdés a következő: szükséges-e ehhez elmeolvasási képesség? Definíció szerint a machiavellisták cinikus módon gondolkodnak a világról és embertársaikról, megbízhatatlannak, rosszindulatúnak látják őket. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a semleges helyzeteket is negatívnak látják, negatívan ítélik meg. Nem lehet, hogy elmeolvasás helyett az történik, hogy rugalmatlan működésmódjukhoz a manipulatív helyzetekkel mi, kutatók találjuk meg a számukra sikert biztosító helyzetet? Olyan ez, mint a vak ember esete, aki mindenre, amit elé tesznek, azt mondja, hogy piros színű. Elé tesznek egy barna nyulat, megkérdezik milyen színű, mire azt mondja piros. Elé tesznek egy kék tányért, a színre vonatkozó kérdésre a válasz ismét piros. Végül elérünk egy piros kendőhöz. A színre vonatkozó kérdésre a válasz a megszokott piros, ami most egybeesik a kendő színével. Jelenti-e ez azt, hogy az illető visszanyerte látását? Ehhez hasonló módon fejlődésileg is el tudjuk képzelni, hogy a machiavellizmus kialakulása egy kizsákmányoló, durva környezethez való alkalmazkodás következménye, ami egy versengő vagy strukturálatlan környezetben sikeres lesz, míg egy együttműködő környezetben kudarca – csoportból való kizárásra, erkölcsi felelősségvonasra – van kárhoztatva, ha az egyén a megnyilvánulását nem tudja legátolni. A folyamatot részleteiben a 3. ábra mutatja be.

A 3. ábrán elsőként a machiavellizmus kialakulására hatást gyakorló tényezőként a gyermekkori korai környezetet láthatjuk. A korábban bemutatott fejlődéslélektani, klinikai és idegtudományi kutatások alapján azt feltételezhetjük, hogy a machiavellista vonások, a machiavellista stratégia a durva, kizsákmányoló környezethez való alkalmazkodásként alakul ki. Ezt az alkalmazkodást a fejlődés során – a teljesség igénye nélkül – az alábbiakban felsorolt, machiavellistákra jellemző vonások segítik.

- 1) Elsősorban a fent bemutatott agyi képalkotós kutatások arra engednek következtetni, hogy a machiavellisták a helyzetek megértésében elsősorban emlékeikre és a környezeti információkra hagyatkoznak. A dur-

²⁶ SZABÓ-BERECZKEI 2015.

3. ábra. A machiavellista stratégia kialakulása, sikeressége és sikertelensége a környezet függvényében

va, kizsákmányoló környezet hatására kialakult elképzeléseik a világról egy „kizsákmányolás” forgatókönyvben összegződnek, ez számukra az ismerős terep, ez az a fő eseményszál, ami köré a történeteket szervezik, ami mentén jelentés adnak a helyzeteknek.

- 2) Az empátiahiány és önmaguk mentalizálásának hiánya lehetővé teszi, hogy a kizsákmányolás során ne keletkezzenek vagy legalább ne tudatosuljanak olyan morális érzelmek (pl. bűntudat), amelyek a személyt elgondolkodtatnák cselekedetei felől, vagy akár megakadályoznák abban, hogy a másikat kihasználja.
- 3) A diffúz identitás nem csak a felszínen, de az átélt érzelmek és elgondolt gondolatok szintjén is egyfajta alkalmazkodást, beolvadást tesz lehetővé. A diffúz identitás által az egyén értékei, céljai az adott környezeti kihívásokhoz illeszthetők. Ennek értelmében a machiavellista tulajdonképpen szociális kaméleonná válik.
- 4) A másokkal való érzelmi rezonálás képessége, a nagyobb fokú fogékonyság az érzelmi fertőzésre, lehetővé teszi a machiavellista személyek számára, hogy amennyiben a helyzetet rosszul értelmezik és manipulatív ténykedésük visszájára sül el, gyorsan megérezzék a másik, kizsákmányolni szándékozott személyben keletkező érzelmeket (pl.

harag). Ennek hatására elhagyhatják a helyzetet, még mielőtt a manipulált, megtévesztett célszemély ezt felismerné, vagy a felismerés hatására szervezeten cselekedni tudna.

A fenti pontok részleteiben mutatják be a machiavellista attitűd létrejöttét és működési folyamatát. Ezen kívül a 3. ábra azt is mutatja, hogy – a fejlődési pszichopatológia adaptáció / maladaptációs elvének figyelembevételével – a fentiekben bemutatott machiavellista attitűd sikere többek között a környezet függvénye lesz. Kompetitív és strukturálatlan helyzetekben a machiavellista stratégia és a hozzá kapcsolódó vonások megtérülnek és a személy sikeréhez anélkül járulhatnak hozzá, hogy jelentősen sérülne a személy mentális jólléte. Ugyanakkor kölcsönösségen alapuló környezetben a machiavellista stratégia kudarcra van ítélve. Nem elsősorban a jogi és közösségi szankciók miatt, hanem mert ebben a környezetben a kölcsönösségen alapuló közösségi létezést épp azok a képességek fogják biztosítani (pl. empátia, mentalizáció, stabil és közösségi elemekből is építkező identitás), amelyek a machiavellista személyekből hiányoznak. A machiavellizmus fenti kétarcúsága felveti annak lehetőségét, hogy a Sötét Triád másik két tagjához hasonlóan a machiavellizmust is a szubklinikai övezetbe helyezzük. Amennyiben a mentális egészség és betegség határmezsgyéjén próbáljuk a machiavellizmust elhelyezni, úgy azt a kutatók jelen állása szerint – ahogy azt a fentiekben bemutattam – leginkább a borderline személyiségzavar szubklinikai formájaként érdemes elképzelni.

Következtetések

Tanulmányom – hosszú előkészítés után előkerülő – központi kérdése a következő volt. Szükséges-e a sikeres manipulációhoz az elmeolvasási képesség vagy mentalizáció? Azért sikeresek-e a machiavellista manipulátorok, mert kiválóan olvassák mások belső állapotait? A fejlődési pszichopatológia egy korábbiakban nem említett elve: részletekbe menő specifitás univerzális szabályok helyett.²⁷ Ha ezen szemlélethez hűek szeretnénk maradni, nem adható egyértelmű válasz a fenti kérdésekre, hiszen a fent bemutatott kutatásokban szereplő minden összefüggés valószínűségi jellegű, nem pedig determinisztikus. Arra azonban mindenképpen rámutathatunk, hogy az a hozzáállás elvethető, amely szerint a sikeres manipulációnak minden esetben szükséges előfeltétele a fejlett elmeolvasási vagy mentalizációs képesség. A kutatók

²⁷ CICCHETTI-COHN 1995.

hozzáállása a machiavellistákhoz ebben a tekintetben hasonlóságot mutat az anyák csecsemőikhez való hozzáállásához. Az anyák ugyanis már az élet kezdetétől szándékot, intenciót tulajdonítanak csecsemőiknek;²⁸ már egy olyan korai időszakban is, amikor az csecsemők viselkedési repertoárjának jó része – jelen tudásunk szerint – nem szándékolt viselkedés. Mivel azonban az anyák – optimális esetben – egy olyan világban élnek, ahol saját és mások viselkedését is összekapcsolják a belső állapotokkal, ezt teszik csecsemőik esetén is. Ennek hatására fog a csecsemőben a szándéktulajdonítás, az elmeolvasás, a mentalizáció képessége kifejlődni.

Reményeim szerint a machiavellizmussal foglalkozó kutatók többsége is képes az elmeolvasásra. Számukra – számunkra – a manipulációt valóban úgy a legkönnyebb elképzelni, hogy az a belső állapotokhoz való hozzáférés, a belső állapotok megértése mentén történik. A másik perspektívájába, viselkedését mozgató érzelmekbe, motivációkba behelyezkedve, viselkedésükkel ezen belső állapotok megváltoztatásán keresztül szándékoznak a machiavellisták „célpontjaikban” számukra kedvező viselkedéses változást előidézni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a manipuláció minden esetben így kell, hogy működjön. Sokkal egyszerűbb módon is elképzelhető a sikeres megtévesztés, befolyásolás. A machiavellisták abban sikeresek, hogy hátrányaikat (empátiás és mentalizációs képességek hiánya, zavara, identitásdiffúzió) előnyükre fordítsák azáltal, hogy a lehetőségeikhez legjobban illeszkedő szituációkat megtalálják. Ezen felvetés függvényében a szakasz elején feltett kérdések átfogalmazhatók és új irányt szabhatnak a machiavellizmus kutatásának. Mi határozza meg, hogy egy machiavellista elmeolvasás, mentalizáció révén, vagy egy sokkal egyszerűbb képesség(hiány)-helyzet illesztés révén éri-e el sikereit? A közeljövő kutatásainak leginkább azon változók feltárására kellene irányulniuk, amelyek a manipulációs folyamat egyik vagy másik útjára terelik azokat, akiknek lételemük mások megtévesztése, kizsákmányolása.

Rövidítések

ALLEN – FONAGY –
BATEMAN 2008
BAGOZZI 2013

ALLEN, Jon G. – FONAGY, Peter – BATEMAN, Anthony W.: *Mentalizing in Clinical Practice*. Washington DC, 2008.
BAGOZZI, Richard P. et alii: Theory of Mind and Empathic Explanations of Machiavellianism: A Neuroscience Perspective. *Journal of Management* 39. (2013) 1760-1798.

²⁸ ZEEDYK 1997.

- BATEMAN – FONAGY 2010 BATEMAN, Anthony W. – FONAGY, Peter: Mentalization Based Treatment for Borderline Personality Disorder. *World psychiatry* 9. (2010) 11.
- BYRNE – WHITEN 1990 BYRNE, Richard W. – WHITEN, Andrew: Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes, and Humans. *Behavior and Philosophy* 18. (1990): 73–75.
- CHRISTIE– GEIS 1970 CHRISTIE, Richard – GEIS, Florence L.: Studies in Machiavellianism. New York, 1970.
- CICCHETTI – COHEN 1995 CICCHETTI, Dante – COHEN, Donald J.: Developmental Psychopathology, Vol. 1: Theory and Methods. Hoboken, 1995.
- DAWKINS – KREBS 1978 DAWKINS, Richard – KREBS, John R.: Animal Signals: Information or Manipulation. *Behavioural Ecology: An Evolutionary Approach* 2. (1978) 282–309.
- DEÁK et alii 2017 DEÁK, Anita et alii: Machiavellian Emotion Regulation in a Cognitive Reappraisal Task: An fMRI study. *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience* 17. (2017) 528–541.
- HERMAN – PERRY 1989 HERMAN, Judith Lewis – PERRY, Christopher – VAN DER KOLK, Bessel A.: Childhood Trauma in borderline Personality Disorder. *The American Journal of Psychiatry* 146. (1989) 490.
- JANOFF-BULMAN 1989 JANOFF-BULMAN, Ronnie: Assumptive Worlds and the Stress of Traumatic Events: Applications of the Schema Construct. *Social Cognition* 7. (1989) 113–136.
- KAPOSI 2007 KAPOSI, Márton: Machiavelli életművének egysége és a machiavellizmusok sokfélesége. *Magyar Tudomány* 10. (2007) 1296–1305.
- KERNBERG 1967 KERNBERG, Otto F.: Borderline Personality Organization. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 15. (1967) 641–685.
- KRAUT – PRICE 1976 KRAUT, Robert E. – PRICE, Douglas J.: Machiavellianism in Parents and their Children.” *Journal of Personality and Social Psychology* 33. (1976) 782.
- LÁNG 2015a Láng, András. Machiavellianism and early Maladaptive Schemas in Adolescents. *Personality and Individual Differences* 87. (2015) 162–165.
- LÁNG 2015b LÁNG, András. Borderline Personality Organization Predicts Machiavellian Interpersonal Tactics. *Personality and Individual Differences* 80. (2015) 28–31.
- LÁNG–BIRKÁS 2014 LÁNG, András – BIRKÁS, Béla: Machiavellianism and Perceived Family Functioning in Adolescence. *Personality and Individual Differences* 63. (2014) 69–74.
- LÁNG–BIRKÁS 2015 LÁNG, András – BIRKÁS, Béla: Machiavellianism and Parental Attachment in Adolescence: Effect of the relationship with same-sex parents. *SAGE Open* 5. (2015) 2158244015571639.
- LÁNG–LÉNÁRD 2015 LÁNG, András – LÉNÁRD, Kata: The Relation between Memories of Childhood Psychological Maltreatment and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences* 77. (2015) 81–85.

- MACHIAVELLI 1978 MACHIAVELLI, Niccolò: A háború művészete (Niccolò Machiavelli művei I.). Budapest, 1978.
- MACHIAVELLI 1993 MACHIAVELLI, Niccolò: A fejedelem. Budapest, 1993.
- PAULHUS– WILLIAMS 2002 PAULHUS, Delroy L. – WILLIAMS, Kevin M.: The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of Research in Personality* 36. (2002) 556–563.
- PÁTKAI–BERECZKEI 2014 PÁTKAI Gabriella – BERECZKEI Tamás: Vizsgálati eljárások az implicit és explicit elmeolvasás kutatásában: Összefüggések a machiavellizmussal és az érzelmi intelligenciával. (Előadás az MPT XXIII. Országos Tudományos Nagygyűlésén. Marosvásárhely, 2014.)
- SROUFE–RUTTER 1984 SROUFE, Alan L. – RUTTER, Michael: The Domain of Developmental Psychopathology. *Child development* 55. (1984) 17–29.
- SZABÓ– BERECZKEI 2015 SZABÓ Edit – BERECZKEI Tamás: Elmeolvasás és machiavellizmus: A manipuláció szituatív feltérképezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70. (2015) 37–53.
- ULLSPERGER– DEBENER 2010 ULLSPERGER, Markus – DEBENER, Stefan: Simultaneous EEG and fMRI: Recording, Analysis, and Application. Oxford, 2010.
- WELLMAN 1992 WELLMAN, Henry M. The Child's Theory of Mind. Boston, 1992.
- YOUNG–KLOSKO– WEISHAAR 2003 YOUNG, Jeffrey E. – KLOSKO, Janet S. – WEISHAAR, Marjorie E.: Schema therapy: A Practitioner's Guide. New York, 2003.
- ZEEDYK 1997 ZEEDYK, Suzanne M.: Maternal Interpretations of Infant Intentionality: Changes over the Course of Infant Development. *British Journal of Developmental Psychology* 15. (1997) 477–493.

Maczelka Csaba
.....

Szerzetesek és cigányok: utópikus motívumok a középkori angol és magyar irodalomban¹

Monks and Gypsies. Utopian Motifs in English and Hungarian
Medieval Literature

My paper highlights a unique problem of English utopian studies through a case study. Thomas More's *Utopia*, published in 1516, has always been regarded as a revolutionary literary innovation in literary history, the point of origin for a new genre. Hundreds of articles and several monographs attest to the significance of the work, however, such an extent of attention can be harmful in some cases. Thus, for example, less attention has been devoted to the study of certain pre-Morean medieval text types which already exhibited some (proto-)utopian elements. Recent literature, on the other hand, makes amends in this regard, and offers interesting insights into the medieval precedents. From such potential models, the fourteenth-century poem *The Land of Cokaygne* and John Mandeville's mid-fifteenth-century prose travelogue, the *Itinerarium* seem to be particularly relevant. My paper takes a look at the Cokaygne poem from the perspective of its possible utopian connections. After the presentation of the basic problem, I provide basic information about the origins of the poem, followed by a more detailed look at the utopian elements. This calls for a look at the original context of the work, therefore I briefly touch upon the Irish background, and following critical suggestions, identify certain possible Irish literary models as well. In my conclusion, I outline some suggestions as to the importance of this context for a deeper understanding of the development of the English utopia, and I briefly refer to the Hungarian version of the same tradition (the temple of the Gypsies).

Key words: utopia, literature, Ireland, satire, medieval.

Az utópikus irodalom történetét az alkalmazott definíció tágasságától függően szinte bárhol el lehet kezdeni. Ha a legnyitottabb meghatározást alkalmazva

¹ A dolgozat az angol utópiák történetével foglalkozó, megjelenés alatt álló kötetem (munkacíme: Az angol utópiák magyar története) egyik alfejezetére épül.

pusztán az ideális világ leírását értjük alatta, akkor visszamehetünk a babiloni és perzsa mítoszok világáig, rengeteg példát hozhatunk a görögöktől, hivatkozhatunk a Biblia különböző könyveire, Ágostonra, vagy tárgyalhatjuk például a különböző népek hiedelemvilágában és népművészetében előforduló boldog helyeket. Könnyen belátható, hogy egy ilyen óriási anyag részletes áttekintése szinte lehetetlen vállalkozás, így az utópiák univerzális történetének az áttekintését ma már szinte csak ismeretterjesztő kiadványok merik magukra vállalni, mert a hatalmas szöveg- és problémauniverzum egy bármely gigantikus monográfia kereteit is szétfeszíti.² A helyzet valamivel egyszerűbbnek tűnhet, ha figyelmünket pusztán az angol hagyomány kialakulására korlátozzuk. A releváns szakirodalom ugyanis szinte magától értetődő kezdőpontnak tekinti Thomas More *Utópiájának* első megjelenését, vagyis 1516-ot, ami annyiból legalábbis kézenfekvő, hogy a ma már általános, politikai töltetű fogalomként és műfajjelölőként egyaránt használt kifejezés More munkájával született meg. Ha a hagyomány későbbi alakulása szempontjából vizsgáljuk a kérdést, akkor az *Utópia* mint kezdőpont valóban nagyon logikusnak tűnik. Egyértelmű, hogy a későbbi szövegek elemi inspirációt merítettek More korszakalkotó és a műfaj nevét megteremtő szövegéből, és hogy ami 1516 után az utópikus irodalom történetén belül zajlott, az így vagy úgy, de mindig az *Utópiából* gyökerezett.

Kétségbevonhatatlan jelentősége mellett azonban azt is be kell látni, hogy az *Utópia* nem a semmiből jött. Teljes címéből, paratextusaiból, de nem csupán a kísérő elemekből, magából a főszövegből is egyértelműen kiderül, hogy a szöveg ezer meg ezer szállal kapcsolódik a klasszikus irodalom sokféle műfajához, mindenekelőtt Platón *Államához*, amellyel kifejezetten vetélkedni is akar. Ezt a kapcsolatot már nagyon sokat vizsgálták, a kritikai kiadás elképesztően részletes jegyzetapparátusa pedig még inkább láthatóvá tette, milyen gazdag klasszikus és reneszánsz humanista olvasmányanyagot mozgatott More a szöveg megalkotása során.³ A nemzetközi humanista alakja ugyanakkor némileg beárnyékolta a szerző angol identitását, és emiatt a középkori nemzeti nyelvű hagyományok kérdéskörére jóval kevesebb figyelem irányult. A jelen dolgozat amellett érvel, hogy bár az *Utópia* megszületésében kétségkívül egy új, egyedi műfaj körvonalazódásának a pillanatát kell látnunk, valójában már a középkorban is gazdag hagyománya volt az ideális társadalomról elmélkedő satirikus szövegeknek. Meggyőződésem szerint More legnagyobb újdonsága éppen abban áll, hogy nem csupán a klasszikus szerzőkre, hanem a középkori angol

² Ilyen átfogó, de viszonylag vázlatos áttekintést ad például a következő kötet: CLAEYS 2011.

³ A magyar fordítások sajnálatos módon nem közlik azt a főszöveg előtt álló verset, amelyből a Platón-kapcsolat egyértelműen kiderül. Legfontosabbnak ez a két sor látszik: „Vtopia priscis dicta, ob infrequentiam, / Nunc ciuitatis aemula Platonicae.” MORE 1965. 20–21.

irodalom bizonyos elemeire is támaszkodott, és e kettő szintéziséből tudott megeremteni egy korábban még valóban soha nem látott szövegtípust.

A More művét forradalmi újdonságnak tekintő hagyomány persze az általánosabb irodalomtörténeti tendenciákból is megerősítést nyerhetett, hiszen 1516-os megjelenésével, újszerűségével az *Utópia* az utókor szemében mindig is könnyedén vált egy új kor hírnökévé. Ennek háttérében többek között az áll, hogy a klasszikus (angol) irodalomtörténetek hagyományosan fontosnak tartják az 1500 körüli időszakot, mint a középkor és a reneszánsz közötti választóvonalat. A megkülönböztetés az angol irodalomtörténet intézményes kereteit is alapvetően meghatározza, még ha a ma már sokat vitatott, Burckhardt koncepciójára támaszkodó „reneszánsz” kifejezés helyett ma már általában a „kora újkor” kifejezést is alkalmazzák – ám voltaképpen ez is megmarad egyfajta szembeállításnak a középkor és egy új, már a modernség felé mutató intellektuális közeg között.⁴ A forradalmi változások narratívájával szemben azonban rendre felmerül az igény egy olyan megközelítésre, amely az irodalomtörténet folytonosságként képezi le, és nem húz ilyen éles, értékítéletektől terhes választóvonalat a különböző korszakok közé. A hozzáállás változása részben alighanem a digitális fordulat következtében szélesebb körben elérhető kevésbé kanonikus szövegeknek, részben talán már a könnyebb hozzáférhetőség révén levont elméleti-módszertani következtetéseknek is köszönhető.⁵ Akármilyen legyen az új tendenciák forrása, azok – különösen Karma Lochrie vonatkozó monográfiája révén – az utópiakutatás területén is figyelmen kívül nem hagyható mértékben éreztetik hatásukat.⁶

Az alábbiakban ezen irodalomtörténeti tendencia hatásától is vezérelve az angol utópikus irodalom középkori kezdeteiről vagy inkább kezdeményeiről nyújtok egy rövid, esettanulmányyszerű áttekintést. Figyelmem középpontjában a szakirodalomban általában *Land of Cokaygne* címmel hivatkozott, 190 soros 14. századi költemény áll, melynek vizsgálatával azt szeretném bizonyítani, hogy a valós társadalmi problémák és az elképzelt ideális világok irodalmi szövegeken keresztül történő összekapcsolása már a középkori angol irodalomban is megfigyelhető, ráadásul a kettő fúziója szinte önkéntelenül

⁴ Jól nyomon követhető a „reneszánsz” kikopása például a Cambridge University Press 2000-es évek elején megjelent kézikönyveinek a felosztásában: az irodalomtörténet első kötete a *Medieval English Literature*, a második az *Early Modern English Literature* időszakát öleli fel, ugyanez figyelhető meg a kiadó irodalomkritikai sorozatában is (*The Cambridge History of Literary Criticism*).

⁵ Nagyon korán előre jelezte ezt a változást: MARCUS 1995. Az újabb szakmunkák közül a következő kötet nagyon fontos ebből a szempontból: CUMMINGS-SIMPSON 2010.

⁶ LOCHRIE 2016. Lochrie bevezető fejezete részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért problematikus az Utópiát tekinteni az angol utópikus irodalmi hagyomány kezdőpontjának.

maga után vonja a szatíra megjelenését is. A rövid vers tartalmának és kontextusának az elemzése egyfajta figyelmeztetésként is kíván szolgálni az utópikus hagyomány egészével kapcsolatban: még egy ilyen viszonylag rövid terjedelmű, elsőre egészen problémamentesnek tűnő szöveg esetében is azt fogjuk tapasztalni, hogy kérdéseink válasz helyett csak újabb meg újabb kérdéseket szülnék. E kérdések ugyanakkor a tartalom- és kontextus-központú vizsgálatok ütköztetése révén számos olyan általánosabb problémára is rávilágítanak, amelyek más utópikus szövegek tárgyalása során is rendre felbukkannak. Bár figyelmem itt most a Cokayne-hagyományra korlátozódik, hasonló megfontolások alapján a 15. század közepétől folyamatosan kirívó népszerűségnek örvendő, számos médiumban, nyelven és műformában megjelenő János pap-hagyomány is a középkori előzmények közé sorolandó, és együttesen jól mutatják, hogy a 16. század elejére a távoli ideális világok különböző műfajokon és szövegeken keresztül már nagyon is jelen voltak a nemzeti nyelvű irodalom áramában, vagyis hogy valamiféle, a későbbi műfaji jellemzőket nagyon sok tekintetben megelőlegező hagyomány már More munkája előtt is egyértelműen kimutatható.⁷

A valójában cím nélküli, de a modern szakirodalomban egységesen a *The Land of Cokayne* címmel hivatkozott, 190 sor terjedelmű költemény egy 1330 körülre datált kódexben maradt ránk, a British Library MS Harley 913 jelzetű (származási helye alapján gyakran Kildare Poems/Collection néven hivatkozott), többnyire valamilyen módon Írországhoz köthető szövegeket tartalmazó gyűjteményben. A keletkezés rekonstrukciója során egy fokozatosan gyarapodó kódex képe körvonalazódott, melyben a szövegek Richard J. Kelly szerint a következő három csoportba oszthatók: paródiák és szatírák; Szent Ferencsel és a Ferences-renddel kapcsolatos iratok; prédikációkhoz szánt anyagok, meditációk, vallásos és didaktikus versek.⁸ A vizsgált költemény ezek közül egyértelműen az első csoportba tartozik, de az elemzés során a másik két csoport szövegeit is rendre felhasználják, különösen azok a szakolvasók, akik a textussal szemben vagy mellett a kontextus fontosságát is hangsúlyozzák. A használt nyelv középkori hiberno-angol, amelybe néhány, egyértelműen a kor Írországot felidéző kifejezés is beszivárog, igazolva az értelmezések egy részében kiemelten kezelt helyi meghatározottságot.

A költemény formája végig rímes párvers, és bár a versforma és az eredeti szövegrendezés önmagában nem biztosít tagoltságot a műnek, tartalma alapján jól elkülöníthetőnek látszanak benne bizonyos egységek:

⁷ A János pap-hagyomány tárgyalása szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, a készülő monográfiának azonban részét képezi. A hagyományt magyarul összefoglalja: IRISY-NAGY 2011.

⁸ KELLY 2001. 59.

1. 1–16. sor: Cokaygne földrajzi elhelyezkedése, összevetés a Paradicsommal;
2. 17–50: Cokaygne részletes leírása;
3. 51–120: a szerzetesek Cokaygne-beli apátságának leírása;
4. 121–146: a szerzetesek tevékenysége: mise, szórakozás;
5. 147–176: a kolostor mellett lévő zárda leírása;
6. 177–190: zárás – hogyan lehet eljutni Cokaygne-be.

A szöveg ezt a felosztást követve egy képzeletbeli ideális ország, Cokaygne leírását foglalja magába. Az országnév etimológiáját általában a latin *coquino* („főz”) igére vezetik vissza, amely alighanem az újlatin nyelvek közvetítésével került az angolba, a közvetlen kapcsolat ebben a tekintetben a vers francia előképe, a 13. század közepéről származó *Le fabliau de Cogne* lehetett.⁹

A választott helynévnek a szöveg tartalma szempontjából is meghatározó a jelentősége, mivel a költemény tobzódik az ideális országban mindenki számára korlátlanul elérhető ételek és italok leírásában. A későbbi művészeti és kritikai recepció azonban mintha kissé el is túlozná ezt a szempontot. A téma alighanem leghíresebb képzőművészeti feldolgozása, id. Pieter Brueghel *Het Luilekkerland* című 1567-es festménye, a három részegen fekvő figura mellett leginkább a különféle, a versben is megjelenő abszurd ételeket (késsel az oldalában rohángáló malac, magát tálcán kínáló lúd, fogyasztásra kész, lábön közlekedő tojás) emeli ki. Szintén az evés és az ivás mértéktelenségét állítja pellengérré Joseph Hall 1605-ös szatirikus utópiája, a *Mundus alter et idem*, melynek első könyve igen erősen épít a Cokaygne-hagyományra. Ezt a szempontot a szakirodalom is kitüntetett figyelemben részesíti – Hall szakirodalma éppúgy, mint a *Land of Cokaygne* szakirodalma. Nem lehet kétségbe vonni, hogy az evés-ivás központi szerepet tölt be a versben, és ez azért is figyelemre méltó, mert így egy olyan, eredetét tekintve gyakorlatilag lenyomozhatatlan hagyományhoz kapcsolható, amely valamilyen formában szinte minden nép kultúrájában jelen van; nálunk például a kora újkorban a „cigányok temploma” lett a korlátlan, fáradozást nem igénylő fogyasztás vágyának kifejezője.¹⁰ Ha azonban csupán erre az egy nézőpontra és annak morális-didaktikus vonatkozásaira koncentrálunk, akkor jelentősen leszűkítjük az értelmezés kereteit. Ahogy Brueghel említett képe is jóval több rétegből – köztük a szatirikus társadalmi-politikai kommentár rétegeből is – áll, mint a gyakran szinte kizárólagosan kiemelt protestáns moralizálás témája, úgy a *Land of Cokaygne* ese-

⁹ Az etimológiáról és a francia előzményről l. LOCHRIE 2016. 54–56.

¹⁰ Erről az utolsó szakaszban bővebben szölok.

tében is egy nagyon sokféle hagyományból táplálkozó, kifejezetten összetett szöveggel van dolgunk.¹¹

A legnyilvánvalóbb e hagyományok közül alighanem a mitikus/fantasz-tikus utazások világa, amelyet a költemény felütése is kihangsúlyoz: „Látsz Nyugat-Spanyolhon fokáról / Messzi szigetet: Eldorádót.”¹² A nyugati elhelyezkedést a középkori háromosztatú földrajz kontextusában kell értelmeznünk, amelyben Európa mellett még csak Ázsia és Afrika egy kisebb része ismert – vagyis a kijelölt irány emiatt szükségszerűen az ismeretlen, a képzeletbeli birodalmába vezeti az olvasót. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy mindjárt ezután a Paradicsommal való összehasonlítás következik, és hogy a földi paradicsom helyét mindig keleten képzeltek el, akkor könnyű belátni, hogy itt az eltávolítás/kimozdítás (*displacement*) utópiákra oly jellemző alakzatával van dolgunk: a költemény földrajzának legfontosabb vonása, hogy az ismert világtól és a Paradicsom feltételezett helyétől is a lehető legtávolabb, az ismeretlen régiókban, „máshol” van. Az elhelyezkedés a kelta mondák Éden-konceptiójával is összekapcsolható, amely például Szent Brendan szigetének a legendájában jelenik meg, de Veldhoen az Írország utópisztikus leírását tartalmazó *Labor Gabála Érenn: The Book of the Taking of Ireland* című művet is fontos háttérnek tartja.¹³ A konkrétan kimutatható hatás helyett szempontunkból fontosabb, hogy a földrajz, hasonlóan a későbbi utópiákhoz, valahol az ismert és az ismeretlen mezsgyéjén helyezkedik el. A szembeállítás az Éden és a bőségben tobzódó Cokaygne között ugyanakkor más forrásból is táplálkozhat, hiszen a leírás éppen úgy az érzékekre fekteti a hangsúlyt, mint ahogy a középkori nyugati elképzelésekben az iszlám Paradicsom szerepelt. Az ezzel kapcsolatos tudás egyik fontos forrása ráadásul valamennyire köthető is Angliához: Petrus Alfonsi (1062?–1140?), a kikeresztelkedett spanyol zsidó ugyanis a 12. század elején egy ideig a szigetországban tevékenykedett, márpedig az ő iszlámmal kapcsolatos, a *Dialogi contra Iudaeos* c. munkájában kifejtett nézeteit esetenként a Cokaygne-hagyománnyal is összekötik.¹⁴ Alfonsi mellett azonban még számos más forrás, köztük az ugyan később született, de jóval korábbi elemeket is magába építő Mandeville-szöveg is reflektál – általában

¹¹ A Brueghel-kép értelmezéséről l. FRANK 1991. Frank szerint a kép „a teljesen szekuláris politikai kommentár első példája, és mintaként szolgált az európai szatirikus politikai metszet kialakulása során” (300-301).

¹² „Fur in see bi west Spayngne / Is a lond ihote Cokaygne.” Tandori György fordítása, forrás: MORTON 1974. 12. Az eredeti szöveg általam használt átírását közli: HENRY 1972. 124–128.

¹³ L. GARRETT 2004. 5–7.; MORTON 1974. 12.; VELDHOEN 2017. 474.

¹⁴ „A Land of Cokaygne nyugati koncepciója a muszlim Paradicsom irodalmi leírásaiból ered Petrus Alfonsi közvetítésével.” FRANK 1991. 301.

elítélő hangnemben – a muszlim Paradicsomra, így feltételezhetőleg ez a hatás is érvényesül a Cokaygne-versben.¹⁵

A Paradicsom leírása (5–16. sor) egyértelműen komikus: a hely sivár, nincsenek benne épületek, az étkezési lehetőségek is korlátozottak (csak gyümölcsök vannak), nincs alkohol, ráadásul meglehetősen néptelen is – Illés és Énok él csak ott. A komikus hangnem az egész költeményre jellemző, ami egy újabb hagyománnyal, a középkori goliárdirodalommal kapcsolja össze a szöveget. A kapcsolat konkretizálható is: a Cokaygne-vers második felét alkotó leírás az apátságáról erősen emlékeztet a Carmina Burana *Ego sum abbas Cucaniensis...* kezdetű darabjára, amelynek az ételben-italban-hazárdjátékban tobzódó világa egyáltalán nem áll messze a Cokaygne-vers oly gyakran hangsúlyozott érzéki aspektusaitól (a Cucaniensis helynévről nem is beszélve).¹⁶ Ha kétségeink lennének afelől, hogy a komikus hangnem a szatíra jegyében társadalomkritikával is párosul, azokat a második szakasz oszlathatja el, mert Cokaygne leírásának az első része tulajdonképpen egy olyan katalógus, amely minden komikuma ellenére is fontos problémákra hívja fel a problémát. Nagyon fontos itt a leírás módszere is: nem egyszerűen arról kapunk áttekintést, hogy mi minden található e fantáziavilágban, hanem hosszasan ecseteli a pozitívnak feltűnő hiányokat: nincs gond, nincs munka, nincs fáradtság.¹⁷ Nincs továbbá éjszaka, nincsenek konfliktusok és viták, nincs hiány ételből és ruházatból, nincsenek időjárás viszonyosságok (vihar, szél és jégeső), és talán még ezeknél is fontosabb, hogy nem csak vadállatok nincsenek, de az élősködők (bolha, tetű, légy) és a háziállatok is hiányoznak – az utóbbiak kapcsán egyértelműen a velük járó munka hiányát emeli ki ezzel a szöveg (34).

A hosszasan felsorolt hiányok a kor bizonyos társadalmi problémáira reflektálnak, méghozzá vélhetően a korabeli feudális hierarchia alacsonyabb rangú társadalmi csoportjainak a nézőpontjából. Az ideális hely leírása tehát a nem ideális kiindulási helyen élők problémáinak a közvetett felidézésével kezdődik, és csak ezt követi a tényleges leírás Cokaygne sajátosságairól. A leírás visszautal a Paradicsommal kapcsolatos korábbi kifogásokra: míg ott „víz csobban csak, ha szomjazol”, itt a vizet kizárólag nézelődésre és mosdásra használják, mert az olajjal, tejjel, mézzel és borral folyó folyók (46–48) bőségesen gondoskodnak a szomjoltásról. A szöveg ezután a kolostorra koncentrál, és itt is egyértelműen szembehelyezkedik a Paradicsom korábbi leírásával. Ott „[k] astély, szép csarnok, ágy: sehol” (11) – itt nem csak hogy megtalálhatók ezek a dolgok, de ráadásul a legfinomabb étkekből készültek:

¹⁵ VITKUS 1999. 223–224.

¹⁶ LOCHRIE 2016. 54.

¹⁷ „Wiþvte care, how and swink” (16.)

Klstrom-, templom- s kastélytető:

Lisztes tészta, megehető.

Dús puding a tornya-éke,

Herceg, király pompás étke.¹⁸

Az utolsó sor alapján akár azt is gondolhatnánk, hogy mégiscsak megfigyelhető a javak felosztásában valamiféle különbségtétel a korábbi leírás által felidézett kevésbé rangos társadalmi csoportok és az itt említett hercegek és királyok között. A szöveg azonban minden kétséget kizár, amikor azt írja, hogy „Javakból egyképp kap a gyáva, / Zord, víg, ifjú, agg s bátrak-bátra”.¹⁹ A leírt ideális társadalomnak nem csupán a szakirodalomban és feldolgozásokban kiemelt bőség fontos jellemzője, hanem az is, hogy e bőség mindenki számára egyaránt elérhető.

Az eddigi statikus részt a drágakövekből épült kolostor épületének és az egzotikus fűszerekkel és gyógyító növényekkel és forrásokkal teli kertjének, sokféle madarának a leírása követi, majd néhány, a Brueghel-festményről és annak előzményeiről is ismerős motívumon keresztül (pl. önmagukat kínáló ludak) ismét felvillan a bőségszaru motívum. A 121. sortól viszont a vers kifejezetten mozgalmassá válik, ahogy a figyelem a kolostor napi életére terelődik. Az első jelenet a misét mutatja be, és leírja azt az érdekes jelenséget, ahogy a szertartás idejére az üvegablakok átalakulnak kristállyá, hogy több fény áradjon a szerzetesekre. A hitéletet játék követi – a szerzetesek sólymokat és más madarakat megszáditó magasságban röpködnek, és ebbe annyira belefeledkeznek, hogy a vecsernyésre csak fondorlatos úton tudja lehívni őket az apát úr: egy éppen a közelben lévő szűz fenekén kezd el tamburázni, mire a szerzetesek is visszatérnek a földre, és lassan véget is ér a napi tevékenységük. A következő szakasz újabb intézményt, egy a kolostor környékén álló zárdát mutat be, melynek lakói a közeli tejfolyóban meztelen fürdenek – amikor erről a szerzetesek tudomást szereznek, gyorsan rajtuk ütnek, és ki-ki választ magának egy apácát, akit azután megtanít egy imára, és ez valamilyen módon tánc lépésekkel/szökelléssel is kiegészül.²⁰ Azt is megtudjuk, hogy a „legelhardtottabb” szerzetesek akár évi tizenkét feleségre is szert tehetnek, és ha jól teljesítenek ezen a területen, akkor előbb-utóbb apát lesz belőlük.

¹⁸ Szinte önkéntelen összehasonlításához vezet, ahogy a szöveg 11. sorában a Paradicsomból hiányzó épületek leírásánál használt két szó a szöveg 58. sorában ismét előkerül (bure/boure – ház, halle – terem).

¹⁹ Fontos itt az eredeti szóhasználat, már csak a „commune” szó miatt is: „Al is commune to ung and old, / To stoute and sterne, mek and bold” (64–65).

²⁰ A szövegben a „jambleue” szó szerepel, amely Henry szerint talán valamilyen tánc lépésre utal, nyilvánvaló szexuális asszociációi mellett. HENRY 1972. 131.

Ezt a frivolnak tűnő részt követi a teljesen más hangnemben megszólaló zárás. Itt már csupán arról olvashatunk, milyen kőkemény penitencián át juthatunk el Cokaygne-be: hét éven át kell gázolni az állig érő disznótrágyában. A versnek ezen a hangsúlyos részén egy megszólítás is található: „Édes-kedves uraságok, / Nem sok jó vár tireátok. / El nem hagyjátok e földet, / Csak ha ekképp vezekelték.” A nemeseket (az eredetiben: „Lordinges gode and hen”) megcélzó rész mintha kiegészítené a költemény alsóbb társadalmi rétegekhez társított kiinduló nézőpontját: itt arról értesülünk, hogy ez a vágyott ország a nemesek által csak nagy áldozatok árán érhető el.

A szöveg szakirodalma alapvetően két, a legtöbbször egymással összefüggésben tárgyalt főbb kérdés köré szerveződik: milyen irodalmi hagyományokból táplálkozik a vers, és milyen történeti kontextus sejk fel mögötte. A hagyományok közül röviden említettem már a mitikus utazások világát, erre Henry „túlvilág” hagyományként hivatkozik, és már a babiloni és perzsa mítoszokkal is talál hasonlóságot (például azt, hogy az utóbbi vonatkozó elemei negatív leírásokat tartalmaznak). Emellett a görög komédiát és Lukiánosz *Igaz történetét* emeli ki, amelyek szintén gyakran tartalmaznak az utópia idealizmusát idéző leírásokat. A sorból természetesen a Genézis Éden-leírása sem maradhat ki, amivel szintén megfigyelhetők motivikus egyezések.²¹ Szintén a túlvilág hagyomány valamely változatához, legvalószínűbben a harmadik századból származó apokrif irathoz, a *Pál apokalipsziséhez (Visio Pauli)* kapcsolja Thomas D. Hill azt a jelenetet, amikor az apácák megfürdenek az „édes tejjel folyó folyóban” – a *Visióban* ugyanis Pál beszél egy tejfolyóról, amely a paráznákat és az istenteleneket bűnűktől megtisztítja.²² Nyilvánvaló, hogy ez az elsőre inkább öncélú pajzánságnak is tűnő jelenet értelmezését is jelentősen árnyalja.

Részben a fenti értelmezésekkel kapcsolatban is fogalmaz meg kifogásokat Brenda Garrett, aki Morton „népi utópia” koncepcióját azért látja problémásnak, mert valójában nem a „nép” (vagyis a jobbágyok), hanem a szerzetesek a főszereplői, míg a sok helyen megfigyelhető, „első angol utópiaként” való értelmezést azért kifogásolja, mert a szöveg Írországból született. A verset összekapcsolja az *Aislinge Meie Conglinne (The Vision of MacConglinne)* című, 12. századi satirikus szöveggel, amely a kolostorok világához szintén a torkosság bűnét társítja.²³ Sőt, azzal a gondolattal is eljátszik, hogy a szöveg átfogóan parodizálná az ír túlvilág-hagyományt, és ennek kapcsán részletesebben vizsgálja a *Voyage of St Brendan* című szöveggel fennálló párhuzamokat: abban is

²¹ HENRY 1972. 132–133.

²² HILL 1975. 58. A szövegtípusnak a 16–17. századi románság körében megfigyelhető népszerűségéről és röviden Pál apokalipszisééről l. NAGY 2014. 233–234.

²³ GARRETT 2004. 3.

fontos az utazás motívuma, ott is hét év bűnbánat szükséges a paradicsomi sziget eléréséhez, és bár ezen a paradicsomi szigeten nincs kolostor, az út során korábban van egy olyan sziget, a madarak paradicsoma, ahol kolostor is áll.²⁴

A túlvilág-hagyományok tehát egyre erősebben Írországhoz és az ott igen népszerű sajátos utazási műfajhoz, a főhős túlvilági útjáról beszámoló *imnramhoz* kapcsolják a szöveget, de ez csak egy a számos hagyomány közül. A szöveg szatirikusságát is sokan kiemelik, ami már csak azért is nagyon meggyőzőnek tűnik, mert a kódex több szatirikus darabot is tartalmaz, a színté közvetlenül a Cokaygne után található darabot is *Satire* címmel jegyzik.²⁵ Az utópiák irodalmi értelmezése szempontjából úttörő Elliott a szaturnáliákból eredeztethető rituális szatíra és a későbbi irodalmi szatírák közötti láncszemet látja az ilyen szövegekben, és a vágy és a szatíra Cokaygne-szövegekben megfigyelhető összefonódását is kiemeli.²⁶ Lochrie úgy látja, hogy a szöveg egyszerre többféle szöveget és jelenséget szatirizál: a szerzetesi életet, az utazási beszámolókat, a bűnbánati utakat, a három rendet, a vagyon eloszlását stb. – sőt, lényegében önnön utópikusságát is; összességében pedig a középkori latin antiklerikális szatíra és az utópikus szatíra ötvözetét látja benne.²⁷ Mindez a középkori angol irodalom legismertebb antiklerikális szatírájával, Chaucer *Canterbury meséivel* is rokonítja a szöveget, hiszen a 14. század végén született történetgyűjtemény számos darabja egyházi személyeket állít pellengérré; mesét mond többek között egy kolduló barát, egy priorissza, egy barát és az apácák papja is.²⁸ Egy másik népszerű középkori műfaj, a rendi szatíra is gyakran előfordul a vers szempontjából releváns hagyományok katalógusában.²⁹

²⁴ A Brendan által elért sziget Garrett által idézett leírásánál is megjelennek a hiányok: „health without sickness, pleasure without contention, union without quarrel, dominion without interruption, [. . .] feasting without diminution [...]”. GARRETT 2004. 5–6.

²⁵ KELLY 2001. 70.

²⁶ ELLIOTT 1970. 5–6., 16.

²⁷ „Among the most salient objects of Cokaygne’s satire over the centuries in which it appears are monasticism, religious fantasies of the afterlife, the three estates, the distribution of wealth, penitential journeys, travel narratives, nature and the animal kingdom, religious belief itself, and the Christian ethos of personal restraint and deferred happiness.” LOCHRIE 2016. 55.

²⁸ HILL 1975. 55.

²⁹ Chaucer kapcsán tárgyalja a hagyományt, és a Land of Cokaygne-t is említi: MANN 1973. Irodalmunkból talán Apáti Ferenc Cantilenáját lehetne megemlíteni (Peer-kódex, 1526k.), mint ami szintén a különböző társadalmi osztályokat szatirizálja, és a papságot is neveltség tárgyává teszi. Más motívumok is összekapcsolják a nyilvánvalóan univerzális európai középkori irodalmi hagyományokból táplálkozó szövegeket: mindkét vers él a megszólítás alakzatával (a Cokaygne-vers a nemeseket, a Cantilena a „nagh urakat” szólítja meg), a pornép is előkerül (bár a magyar szövegben az is a közvetlen szatíra tárgya, az angolban mintha a szolidaritás csírája jelen lenne), és persze a szöveg végén a magyarban is egy „apát úr” kerül elő. Ez persze semmiféle közvetlen rokonságot nem jelent, de közel korabeli párhuzamként talán nem teljesen érdektelen.

A szövegben mozgatott sokféle irodalmi hagyomány azonban csupán az érem egyik oldala – nagyon sok olyan értelmezőt találni, aki legalább ilyen fontosnak tartja a közvetlen történeti (és földrajzi) kontextust. Írországba 430-ban érkezett meg a kereszténység Szent Patrik közvetítésével, és a sziget sokáig külső betolakodóktól háborítatlanul élhette életét; ekkoriban épült ki a kolostorok rendszere, és a kereszténység hatására meghonosodott az írásbeli kultúra. A virágzást a nyolcadik század végén a vikingek fosztogatásai akasztották meg, majd a 12. század derekán az ír kiskirályok között dúló belháborúk során segítségül hívott normann erők kezdtek el fellépni gyarmatosítási terveikkel. Ezt a koloniális háttérrel és az alapját képező angol-ír (inkább: anglo-normann – ír) konfliktust emeli ki nagyon sok elemző. Közülük talán Henry jelenti a végleletet, aki a vers kifejezetten szó szerinti olvasata alapján addig keres a korabeli Írországból, amíg nem talál egy olyan kolostort – Inislounaght kolostorát –, melynek közelében apácázárda is működik, ahogyan az a költeményben is olvasható.³⁰ Bár ez az olvasat már-már túlságosan is szorosnak tűnhet, az érvelés azon része kifejezetten meggyőző, hogy az angolok korabeli írországi kolonizációs tervei valamilyen módon hatnak a szövegben. Garrett éppen ezt a kérdést teszi vizsgálatá tárgyává, és egészen I. János király 1210-es törvényéig megy vissza, amely súlyos megosztottságot teremtett az angolok által felügyelt és a többi írországi terület között. A helyzet egyfajta kultúrháborúba torkollott, melynek során igyekeztek neveltség tárgyává tenni az írek legmegbotránkoztatóbbnak tartott szokásait, köztük azt, hogy az ír kolostorokban gyakran együtt éltek a szerzetesek és az apácák, és hogy egyes intézményekben időnként házasság, sőt akár válás is előfordult – a költemény vonatkozó jelenetei Garrett szerint ezeket az áldatlan állapotokat szatirizálnák.³¹ Fontos ugyanakkor itt a korabeli ír szatírákat is megemlíteni – még Spenser 16. század végén írt, Írországról szóló dialógusában is rettegéssel gondol azokra a bárdokra, akik költeményeik ereje révén az igazságtól függetlenül bárki nevét sárba tiporhatják – talán egyfajta megelőző szatirikus támadást is felfedezhetünk a költemény feltételezett rágalalmazási hajlamában.³²

Az ír kontextus mellett a normann közvetítésen keresztüli francia kapcsolat is figyelemre méltó – nem csak azért, mert a kódex francia nyelvű szövegeket, a vers pedig kimondottan a francia románcok világára utaló szót³³ is tartalmaz, hanem a már említett fabliaux műfajú francia előkép miatt is. Már Henry kitért

³⁰ HENRY 1972. 140.

³¹ GARRETT 2004. 10.

³² Ahogy Garrett mondja, az angolok megpróbálják „túlszatirizálni a szatíráköltőt” (9). Spenser dialógusának releváns részei: SPENSER 1949. 84. A szöveg és az utópikus hagyomány kapcsolatáról magyarul l. MACZELKA 2018.

³³ Ez a szó a vers 97. sorában megjelenő, pacsirta jelentésű „chalandre”. L. GARRETT 2004. 8.

röviden a 13. század közepéről három kéziratban fennmaradt *Le fabliau de Cocagne* és az angol vers kapcsolatára, és a legfeltűnőbb különbséget abban látta, hogy a szerzetesi élet tematikája csak a később született angol nyelvű költeményben jelenik meg. A kolostori szatíra számos korábbi példája közül különösen a már említett, 12. századi ír *Vision of MacConglinne*-t emeli ki, mint amelyben a másvilág tematika és a szerzetesi élet hasonló együttállásban jelenik meg. A kolostor motívum ugyanakkor nem feltétlen származik szatirikus forrásból – több elemző is felhívja a figyelmet arra a középkori szerzetesi irodalomban gyakran előforduló toposzra (*paradisus claustralis*), amely a kolostort egyfajta földi paradicsomként képzei el.³⁴ Részletesebb összevetést Lochrie készített a két szövegről, és három dolgot emel ki. Egyrészt szintén figyelemre méltónak találja a kolostor hiányát a francia szövegben, másrészt felhívja rá a figyelmet, hogy a fabliaux-ban nem csupán a társadalmi egyenlőség jelenik meg, hanem a nemi is: abban a Cokaygne-ben ugyanis a nők a férfiakhoz hasonlóan szabadon választhatnak szexuális partnert – akár az utcán, jóhírük kockázatát nélkül. A harmadik különbség a zárást illeti: itt a francia szöveg eljátszik az elképzelt és kimozdított ország földrajzával, amikor a beszélő panaszkodik, hogy eljött erről a csodálatos helyről, és most már nem tud visszatalálni.³⁵ Fontos különbségek figyelhetők meg tehát az angol szöveghez képest, melyek közül talán a szerzetesi élet hiánya a legfeltűnőbb.³⁶

Az áttekintett szakirodalmi vélemények alapján remélhetőleg bebizonyosodott, hogy a szöveget jellemzően szatíráként olvassák. A rettegett ír bárdi szatírán keresztül ez a szempont még azokba a feldolgozásokba is „beszivárogozott”, amelyek az irodalmi helyett inkább a történeti kontextusra helyezik a hangsúlyt. A szatíra és utópia kapcsolata megkérdőjelezhetetlen, hiszen tulajdonképpen az irodalmi megközelítések legitimizációja és térhódítása is ezen a kapcsolaton keresztül indult be a már említett Elliott és Northop Frye munkáinak köszönhetően. Ennek ellenére a Cokaygne viszonylag láthatatlan maradt az utópikus szakirodalmon belül, olyannyira, hogy a szöveget népi utópiának tekintő Morton egyfajta titkos hagyományról beszél, amely teljes erővel csak a huszadik században tudott felszínre törni. Az agyonhallgatás alighanem összefügg a téma protestáns feldolgozásaiban megjelenő moralizáló tendenciákkal – míg a középkori feldolgozásokra az önfelelt bőség a jellemző, a 16. század-

³⁴ Ezt emeli ki HILL 1975. 55–56.; az ő nyomán VELDHOEN 2017. 475.

³⁵ A szöveg különbségekre koncentrált összefoglalását l. LOCHRIE 2016. 58–60.

³⁶ Mivel az már végképp nagyon messzire vezetne és a két verses és egy prózai holland változat kronológiailag az angol szöveg után következik, ezért a Cokaygne-hagyomány holland ágával nem foglalkozom. Részletesen tárgyalja és – már-már túlságosan is – tág kontextust vázol fel hozzá PLEIJ 2001.

tól már a restség, a fáradozás nélküli tobzódás miatti ítélkezés kerül előtérbe. A Cokaygne-hagyomány egyfajta trivializálódáson megy keresztül: olyan gyerekes, elítélendő fantáziaként tekintenek rá, amely nem említhető egy lapon a komoly államférfiak és filozófusok által írott ideálistársadalom-elképzelésekkel.³⁷

Az alábbiakban a Cokaygne-vers tárgyalásának lezárásaként egy viszonylag új megközelítés felvillantásával a trivializálás ellen keresek érveket, ami valamelyest remélhetőleg a későbbi utópiákhoz is közelíti a szöveget. 2017-es tanulmánya címével Veldhoen tömören összefoglalja a vers értelmezésével kapcsolatos alapvető kérdést: szatíráról vagy paródiáról van szó?³⁸ Bahtyini alapokra is támaszkodva érvel a paródia középkori fontossága mellett, sőt, azt is kiemeli, hogy ez egyfajta fordításként is működött: a laikus ember a hivatalos élet latinitását paródiákon keresztül fordította le és sajátította ki.³⁹ A konkrét szövegértelmezés során olyan középkori liturgikus szövegeket azonosít, amelyek véleménye szerint az adott parodisztikus jelenet alapjául szolgálnának: így például a repülő szerzetesek lényegében az elmélkedés szerzetesi ideáljának, a lélek röptének (*volare ad Deum*) az ellenpárja lennének, és a többi kulcsjelenethez is lehet találni hasonló megfeleléseket. Az első olvasatra talán legpajzánabbnak tűnő utolsó jelenet, a szerzetesek és az apácák találkozása a gyónás koreográfiájában oldódhat így fel, és összességében az lehet a benyomásunk, hogy ha figyelembe vesszük a korabeli szerzetesi élet sajátosságait és szövegszerű háttérét, akkor a vers, ha komikusnak komikus is, nem feltétlen az ostorozó szatíra és a maró antiklerikális hang a meghatározó jellemzője.

Veldhoen érvei és összehasonlításai nagyon meggyőzőek, véleményem szerint azonban nem lehet eldönteni, hogy a szöveg szatirikus vagy parodisztikus oldala a meghatározó. És azért nem lehet eldönteni, mert a szöveg legfontosabb jellemzője a kétértelműség. Akárcsak Thomas More *Utópiája* és számos más későbbi utópia, azon a határterületen mozog, ahol a javaslatok – illetve

³⁷ A Cokaygne-hagyományt a szakirodalom rendre összekapcsolja modernebb jelenségekkel is, így például Morton és Lochrie is rokonságba állítja a középkori szöveget a 19. század végi hobó kultúrával, mint ami a titkos hagyomány folytatója volt. Jól jelzi a trivializálási hajlamot, hogy a például hozott *Big Rock Candy Mountain* című hobó dal mára gyerekdallá redukálódott, pedig eredeti változatában a Ciki-cuki hegységben található álomvilág leírásával az öreg hobó próbálja meggyőzni fiatalabb kollégáját, hogy vándorlásai során legyen a társa (a teljes szöveg és a hobó kultúra ismeretében nem egészen tisztességes értelemben). A kihagyott részleteket is közölve a Harry McClintock által komponált szöveg kalandos történetét ismerteti: LOCHRIE 2016. 84–85.

³⁸ VELDHOEN 2017.

³⁹ „The »appropriation of words of others« (Bakhtin's definition of parody) was a central concern of the Middle Ages, he argues, because all the most important domains of official life – Holy Scripture, religion and political theory – had come down on the lay people in Latin and had to be appropriated by them in a process of 'translatio' (transfer) into their vernaculars.” VELDHOEN 2017. 472.

itt inkább a beazonosított problémák – komolyságát nem lehet egyértelműen felmérni. Ahol a komikum valamennyire, de nem teljesen fedi el azt, hogy valójában húsbavágó társadalmi problémák bújnak meg a háttérben. Ahol a javaslatok látszólagos abszurditása a status quo valós, de már nem is érzékelt abszurdítására próbálja meg felhívni a figyelmet. A sokféle értelmezést kiváltó költemény tehát nagyon hasonlóan működik a későbbi utópiákhoz, de ez nem csak ezen az általános szinten igaz. A fentiekben néhány konkrétumot is azonosítottam: a szöveg a szegényebb rétegek perspektíváját érvényesíti, bármily kidolgozatlan változatában is, de a vagyonszűkösség elvét propagálja, a középkori élet fontos intézményei (kolostor, zárda) képezik az egyik fókuszpontját, és él az eltávolítás utópiákra jellemző módszereivel.⁴⁰ A Cokaygne-hagyomány tehát nagyon sok tekintetben megelőlegezi az *Utópiát*, még ha – ahogy azt Kendrick is állítja – More művét talán inkább lehet valamiféle ellenreakcióként, a középkori fantáziálós-karneváli utópia tagadásaként felfogni.⁴¹ A kiindulási alap, a tárgyalt problémák, az alkalmazott irodalmi módszerek és egyes motívumok azonban nagyon is sok átfedést mutatnak.

* * *

A magyar olvasó szempontjából a középkori utópikus kezdemények vizsgálata plusz haszonnal is jár, mivel az utópiák adatokban nem túl gazdag 16–17. századi recepciójának fényében szinte kivételesnek tekinthető, hogy az itt tárgyalt szöveg bizonyos motívumai a régi magyar irodalom univerzumában is kimutathatók. Távolról a Cokaygne-verssel rokonítható ugyanis az a több változatban fennmaradt költemény, amely a cigányok templomáról szól,⁴² még ha nyilvánvalóan nem is beszélhetünk közvetlen kapcsolatáról, és a magyar változat inkább tekinthető az angol versben is érvényesülő népies hagyomány magyarországi leképeződésének. Mégis érdemes rövid pillantást vetni erre a – különböző változataiban a Vásárhelyi daloskönyvben, a Petrovay daloskönyvben és a Bocskor daloskönyvben is szereplő – versre. A rövid költemény egyetlen ötlet nem túl részletes kifejtése: az első szakaszból megtudjuk, hogy a cigányok ülést tartanak és könyörögnek Jupiternek, hogy megépíthessék saját

⁴⁰ A legrészletesebben Lochrie foglalkozott a kérdéssel, ő – nagyrészt Christopher Kendrick fontos könyvére építve – a következő elemeket emelte ki: a vers implicit módon javasolja az uralkodó osztályok elmozdítását, az anyagi bőségre koncentrál, szkepticizmus és ontológiai titokzatos-ság szövi át.

⁴¹ KENDRICK 2004. 74–86.

⁴² A témáról újabban l. például KÜLLŐS 1993. A vonatkozó primer szövegeket l. a *Régi Magyar Költők Tára* 17/3. kötetében.

templomukat, majd a 3–10. szakasz a különféle ételekből kialakítandó épület-részek felsorolása, a helyi ízlésnek megfelelő fogásokból:

Ajtaja oly légyen, mely kétfelé nyíljék, két nagy kövér szalonna,
Vonó karikája csak kolbászbul légyen, jó vastagon meghajtva,
A sült hús pecsenye jó leszén zárjának, gömbezc legyen lakatja.⁴³

Utópiának ez a vers persze aligha nevezhető, az azonban fontos, hogy egy társadalmi kérdés satirikus feldolgozásával állunk szemben, maga a vers is azt mondja, hogy „Czigányok dolgáról vagy kívánságokról” kíván szólni, innen egy merész lépéssel akár az utópikus elméletek központi fogalmaihoz, a vágyhoz vagy a reményhez is asszociálhatnánk. Feltűnő az is, hogy a szatíra kapcsolódik a klérushoz is, hiszen mégiscsak egy templomról van szó, ráadásul a cigányok azzal fenyegetik Jupitert, hogy ha nem teljesíti a kívánságukat, „mind eláll mellőle, azt mondja az cigányság” – és Amen-nel végződik a szöveg, tehát akár még imaparódiának is tekinthető. A szatíra azonban mindenekelőtt a cigányok ellen irányul, akiknek a sztereotipizált könnyelműségét figurazza ki a vers a komikum eszközeivel. A Cokaygne-költeménnyel komplexitásában nyilván össze nem mérhető verssel van itt dolgunk, az azonban legalábbis figyelemre méltó, hogy az angol költeményre jellemző kifejezésmód legalább nyomaiban és bizonyos eszközeiben nálunk is megtalálható.⁴⁴

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az *Utópia* és a nyomában népszerűvé váló műfaj szempontjából a középkori előzmények legfontosabb szerepe abban ragadható meg, hogy az ideális társadalomról való gondolkodást meghonosították az angol nemzeti nyelvű irodalom közegében. Az *Utópia* legfontosabb mintái kétségkívül az ókori államelméletek, mindenek felett a szövegben többször is hivatkozott *Állam*. Ugyanakkor az általános államelmélet szintjéről More – Platónról elkülönöződve – az első könyvben átvált a helyi szintre, és alaposan megvizsgálja az angliai társadalom problémáit. És hogy ezt az elemzést egyáltalán elvégzi, hogy nem egy pusztán filozófiai megfontolásokat tartalmazó elmélkedést akar teremteni, az alighanem annak is nagyban köszönhető, hogy a középkori angol irodalomban ennek már megvolt a maga régi hagyománya, ahogy azt a *Land of Cokaygne* (és az itt nem tárgyalt Mandeville-

⁴³ Idézi: Dömötör 1931. 391.

⁴⁴ Persze alighanem észszerűbb ezt a szöveget nálunk a cigánycsúfolók irányából megközelíteni – l. például Dömötör cikkét (előző l.), aki a cigányokkal kapcsolatos hazai hagyomány mellett távolról azért a földi paradicsom (paradisus terrestris) képzetét, sőt, magát a Cokaygne-hagyományt is összekapcsolja a költeménnyel (398). Ugyanezekre az elemekre másik cikkében a szegedi népköltészetből hoz példákat, l. Dömötör SÁNDOR, „Felfalt templom”.

szöveg) is mutatta. Éppen emiatt nem szabad az *Utópiát* latin nyelve és humanista mintái miatt leválasztani az angol irodalomtörténetről – bár még latin nyelven íródik, de a klasszikus dialógus műfaját ízig-vérig angol tartalommal tölti fel. A *translatio* egy furcsa inverz megvalósulásával van itt dolgunk: a latin szöveg és az ókori műfaj még nem kerül ugyan át a célkultúra nyelvébe, de már elkezd anglicizálódni.

Rövidítések

CLAEYS 2011	CLAEYS, Gregory: Searching for Utopia: The History of an Idea. London, 2011.
CUMMINGS-SIMPSON 2010	CUMMINGS, Brian – SIMPSON, James szerk.: Cultural Reformations: Medieval and Renaissance in Literary History. (Oxford Twenty-First Century Approaches to Literature) Oxford, 2010.
DÖMÖTÖR 1931	DÖMÖTÖR Sándor: A cigányok temploma. Erdélyi Múzeum 36. (1931) 391–403.
ELLIOTT 1970	ELLIOTT, Robert C.: The Shape of Utopia: Studies in a Literary Genre. Chicago, 1970.
FRANK 1991	FRANK, Ross H.: An Interpretation of Land of Cockaigne (1567) by Pieter Breugel the Elder. The Sixteenth Century Journal 22. (1991) 299–329.
GARRETT 2004	GARRETT, Brenda: England, Colonialism, and „The Land of Cockayne”. Utopian Studies 15. (2004) 1–12.
HENRY 1972	HENRY, P. L.: The Land of Cockayne Cultures in Contact in Medieval Ireland. Studia Hibernica 12. (1972) 120–141.
HILL 1975	HILL, Thomas D.: Parody and Theme in the Middle English Land of Cockayne. Notes and Queries 22. (1975) 55–59.
IRSAY-NAGY 2011	IRSAY-NAGY Balázs: „A lovag és az egyiptomi ábécé. Sir John Mandeville jellistája a budapesti kódex és a nyomtatásban megjelent kiadások alapján”. In: 100 év után. Emlékkonferencia a keleti népek ókori története tanszék alapításának 100. évfordulóján. Szerk. Bács Tamás, Dezső Tamás és Niederreiter Zoltán. (Antiqua et Orientalia, 1.) Budapest, 2011. 75–103.
KENDRICK 2004	KENDRICK, Christopher: Utopia, Carnival, and Commonwealth in Renaissance England. Toronto, 2004.
KELLY 2001	KELLY, Richard J.: Land of Cockayne: Contexts. <i>Journal of Irish Studies</i> 16. (2001) 58–75.
KÜLLÖS 1993	KÜLLÖS Imola: A cigányok ábrázolása a 17–18. századi kéziratok közköltészetben. In: Cigány Néprajzi Tanulmányok 1. Szerk. Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 132–150.
LOCHRIE 2016	LOCHRIE, Karma. Nowhere in the Middle Ages. Philadelphia, 2016.

- MACZELKA 2018 MACZELKA Csaba: Edmund Spenser Írország-dialógusa és a Tudor dialógus. In: *Critical Essays in Honour of Mária Kurdi: Tanulmányok Kurdi Mária tiszteletére*. Szerk. Csikai Zsuzsa-Andrew C. Rouse. Martonfa, 2018. 15–25.
- MANN 1973 MANN, Jill: Chaucer and Medieval Estates Satire: the Literature of Social Classes and the General Prologue to the Canterbury Tales. Cambridge, 1973.
- MARCUS 1995 MARCUS, Leah S.: Cyberspace Renaissance. *English Literary Renaissance* 25. (1995) 388–401.
- MORE 1965 MORE, Thomas: Utopia. Ed. Edward Surtz és Louis L. Martz. (The Complete Works of St. Thomas More, 4.) New Haven, 1965.
- MORTON 1974 MORTON, Arthur L.: Angol utópia. Két sziget-Utópia és Angliatörténete. Ford. Walkóné Békés Á. Budapest, 1974.
- NAGY 2014 NAGY Levente: A tűzfolyótól a kolbászból font kerítésig. A pokol és a menny ábrázolása Ion Budai-Deleanu Cigányiász című eposzában. In: *Menny és pokol a barokk kori ember életében*. Szerk. Báthory Csilla. Budapest, 2014. 231–257.
- PLEIJ 2001 PLEIJ, Hermann: Dreaming of Cockaigne: Medieval Fantasies of the Perfect Life. New York, 2001.
- SPENSER 1949 SPENSER, E.: Spencer's Prose Works. Szerk. Gottfried, Rudolf. Baltimore, 1949.
- VITKUS 1999 VITKUS, Daniel J.: Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe. In: *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe: Perception of Other*. Eds. Frassetto, M. – Blanks, D. New York, 1999. 207–230.
- VELDHOEN 2017 VELDHOEN, Bart: A Key to The Land of Cokaygne: Satire or Parody? *Neophilologus* 101. (2017) 469–478.

Balatonyi Judit
.....

Miért szeretünk másként és ugyanúgy?

Kulturális antropológiai perspektívák a szerelem- kutatásban

Why Do we Love Differently?

Cultural Anthropological Perspectives in Love Research

In this paper I will discuss the romantic love from a cultural anthropological aspect focusing on the problem of the universal and relative features of love. In what terms are the definitions of love general? How can one decide that he or she is in love? Do all the people around the world feel and define their feelings and experiences regarding to love the same way? What role do the surrounding social network, the society and culture play in defining love? I aim to answer these questions on the basis of my research in the Gyimes Region of Romania. I argue that romantic love is a biosociocultural phenomenon: such a drive determined by biological and evolutionary factors and would be a numerous different sociocultural meanings. Love may be celebrated, admired, or the love passion may be kept down by certain cultural habits, social-economic rules and institutions, as it emerges like an underground river and confuses social relationships. It is certain that in the above mentioned region the romantic, passionate love has only started to be treated as a positive thing during the last few decades and it became the basis for the choice of a partner and a spouse only from the 2000s. Earlier the love was treated as subversive phenomena and tried to keep it under control. It is typical to the near past and present days that behind the relatively universal “symptoms” of love, depending on the circumstances, they assume something different: romantic love or illness, curse or love magic.

Key words: romantic love, love magic, sickness, lovesickness, witchcraft, medical anthropology, nature versus nurture debate, universal and relative feature of love, Romania.

A romániai Gyimesben (Gyimesközéplokon, Gyimesfelsőlokon és Gyimesbükben) 2005 és 2016 között végzett néprajzi, kulturális antropológiai kutatásaim során több érdekes ellentmondást figyeltem meg a helyi magyarok szerelmi élményeivel, tapasztalataival, illetve szerelem-meghatározásaival kapcsolatban. Elég hamar kirajzolódtak az elbeszélések, történetek, élmények

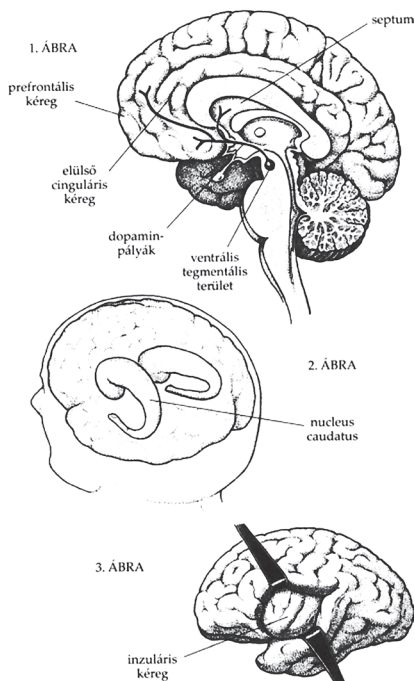
hasonló vonásai, és sokkal lassabban, de szépen kirajzolódtak a különbözőségek, partikularitások is. Körülbelül 120 emberrel beszélgettem a témában, fiatalokkal, idősekkel, nőkkel és férfiakkal egyaránt, mélyinterjúkat is készítettem, illetve részt vettem számos olyan spontán módon kialakult beszélgetésben és vitában is, amelyek során a helyiek a romantikus szerelemről: mások, illetve saját maguk szerelmi tapasztalatairól beszélgettek.¹ Írásomban arra keresem a választ, hogy mivel magyarázhatók a helyi szerelem narratívumok univerzális és relatív vonásai. Bemutatom, hogy milyen minták, nyilvános és privát közösségi diskurzusok, helyi és globálisabb hatások alapján formálódnak, továbbá, hogy milyen szerepük van a gyimesi társadalomban. Gyimes példáján keresztül rá szeretnék mutatni arra: *miért szeretünk másként és ugyanúgy?* Mennyire egyetemesek a szerelem definíciói, mi alapján hozzuk meg a döntést, szerelmesek vagyunk? Ugyanazt érezzük a világ minden pontján, és ugyanúgy értelmezzük az érzéseinket, tapasztalatainkat? Milyen szerepe van a szerelem meghatározása, definíciója, besorolása során a minket körülvevő szociális hálónknak, közeli barátainknak, ismerőseinknek, családunknak, a társadalmunknak, kultúránknak? Mennyire befolyásolja a média vagy a popkultúra, hogy mit várunk el egy szerelmi kapcsolattól? A szerelem univerzalitásának, illetve relativitásának kérdése, ahogy azt majd látni fogjuk nem újdonság sem a szűkebb néprajzi-kulturális antropológiai, sem tágabb értelemben a társtudományok, illetve természettudományok horizontján sem és rendre felbukkan a szerelemmel kapcsolatos mindennapi diskurzusokban is. A kérdés jól illeszkedik a tudományos irodalomból is jól ismert, immáron több évtizedes *öröklés-környezet (nature-nurture)* elnevezésű tudományos vitához. Ebben a vonatkozásban a probléma sokáig úgy értelmeződött, hogy tudniillik, a romantikus szerelem esetében vajon a biológiai, evolúciós adottságok vagy éppen a nevelés, a társadalom (a minket körülvevő szociális háló, közeli barátaink, ismerőseink, családunk, a kultúránknak, a média stb.) alakító hatása-e a fontosabb.

Hasonlóságok – a romantikus szerelem univerzalitása

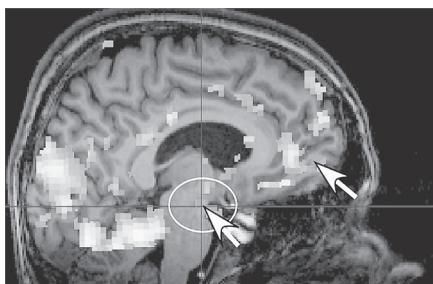
A gyimesi magyarok a húsavágó kérdésekkel kapcsolatban nagyon hasonló tónusokkal beszélnek. Hasonló tüneteket, érzéseket, tapasztalatokat sorolnak fel,

¹ Kutatásaim során nemcsak a szerelemmel, hanem különféle egyéb témákkal: elsősorban a román-magyar együttéléssel, a helyi identitásokkal, a házasságkötéssel, illetve a közösségi ünnepekkel foglalkoztam, és e nagyobb témák kapcsán került előtérbe az emberi kapcsolatok, viszonyok és érzelmek, így a barátság, rokonság, szomszédság és a szerelem problematikája is. A kutatás eredményeit 2017-ben megjelent monográfiámban adtam közre. BALATONYI 2017.

osztanak meg egymással, illetve velem, a kutatóval is. Hosszasan beszélgettünk arról ugyanis, hogy kinek milyen testi-leki fájdalmat, boldogságot, örömet, bánatot okozott a szerelem: „fájt a szívem”, „dolgozott a szívem”, „fájt a fejem”, „fájt az egész testem”, „belé voltam betegedve”, „búsultam utána”, „valakiért meg voltam bolondulva”, „mindenféle vágyaim voltak”, „boldog voltam”, „nem tudtam enni”, „nem tudtam aludni” stb. Megtudtam, hogy a szerelmet egyfajta pozitív függőségként élik meg a kezdeti hónapok alatt, illetve abban az esetben, ha szerelmük viszonzatlan maradt, egyfajta szerelem-betegségbe is eshetnek. A szerelem elmúlásáról is beszámoltak, egyértelműen kiderült, hogy a szerelemet nem valami állandó, statikus állapotnak tekintik, hanem úgy tartják, hogy annak különböző stációi lehetnek: így a kezdeti könnyed szerelem (szerelmi vágy), esetleg nemi vágy a már kipróbált és megérett szeretetté; törődéssé, illetve megszokássá válhat, de akár el is bukhat a hitetlenségben, a hűtlenségben. A párok elhidegülhetnek egymástól, esetleg más párt is kereshetnek, találhatnak maguknak. Az imént felsorolt tünetek, szerelem szimptómák rendre feltűnnek az évszázadok so-

1. kép. „Az agy jutalmazó rendszere” – Részlet Helen Fisher *Miért szeretünk?* című könyvéből (FISHER 2010. 44.)

2. kép. Az fMRI felvétel az agy ventrális tegmentális területének (VTA) aktivitását mutatja, miközben a vizsgált személy a szerelmére gondol. Forrás: <http://trbq.org/researchers-discover-romantic-love/>

rán született szerelmes versek, dalok és történetek sokaságában, Európában, a Közel-Keleten, Japánban, Kínában, Indiában és minden olyan társadalomban, amely megőrizte írásos emlékeit. És ugyanezek a szimptómák bemutatásra kerültek számos szerelemmel kapcsolatos pszichológiai, neurológiai, illetve biológiai antropológiai, és kulturális antropológiai munkában is. Sőt számos kutató ezeket a tüneteket emelte ki a szerelem univerzalitásának, annak biológiai, illetve közös kulturális alapjainak igazolásához.

A szerelem univerzalitása, és elsősorban annak genetikai, evolúciós meghatározottsága mellett elsősorban a természet és élettudományok hívei, illetve pszichológusok és biológiai antropológusok érveltek. Így például a neurológus Lucy Brown, a kutatópszichológus Arthur Aron, a szintén pszichológus Debra Mashek, Greg Strong és a biológiai antropológusa Helen Fisher is. Lucy Brown és Arthur Aron fMRI készülék (funkcionális MRI) segítségével tanulmányozták a szerelmes emberek agyi funkcióit (az USA-ban, aztán később Kínában is).

Azt találták, hogyha az emberek a szerelmükre gondolnak, akkor az agyuk számtalan pontja aktiválódik, de minden vizsgált személyben közös volt, hogy az agyuk agytörzs feletti primitív része is reagált. Elsősorban a nucleus caudatusban tapasztaltak aktivitás. Ez egy nagy, C-alakú terület, amely mélyen, az agy központja mellett helyezkedik el. Az fMRI felvételek azt mutatták, hogy a nucleus caudatus teste és farka különösen aktívvá vált, amikor egy szerelmes kedvese fényképére pillantott. Ez a terület az agy „jutalmazó rendszernek” része, amely az általános izgalomért, az öröm érzetért, és a jutalomszerzés motivációjáért felelős. A jutalmazó rendszer más régióiban, így például a septum területein is megfigyeltek aktivitást.²

A biológiai antropológus, Helen Fisher nagyszabású kérdőíves szerelemvizsgálatot is végzett (a kérdőív 54 megállapítást tartalmazott és egy hétpon-tos skála szerint kellett azzal egyet vagy egyet nem érteniük), és összesen 437 amerikai és 402 japán töltötte ki. A kérdőívek eredményei azt mutatták, hogy a két nagyon különböző (japán és amerikai) társadalmon belül is meglehetősen hasonlóak a férfiak és a nők szerelmi érzései. Így például közösnek bizonyultak a szerelmesek által megtapasztalt koncentrált figyelem, a kényszeres gondolatok, az érzelmi lángolás, az érzelmi függőség, a duzzadó energia, a remény, a szexuális kizárólagosság, a hangulatváltozások tapasztalatának szólamai³ – ezeket, illetve ezekhez nagyon hasonló szimptómákat láthattuk a gyimesiek válaszai esetében is. Helen Fisher több munkájában e kérdőívekből kirajzolódó eredményeket szépirodalmi, illetve a népköltészetből, illetve etno-

² FISHER-BROWN-ARON et. al. 2010. 51-60.

³ FISHER 2004.

gráfiai szövegekből vett példákkal is kiegészítette, felduzzasztotta. Így próbálta a szerelem közös evolúciós alapját, s az ebből fakadó kulturális azonosságokat is hangsúlyozni és igazolni. Mind Helen Fisher és Lucy Brown, és Arthur Aron is a romantikus szerelmet az emberiség univerzális jellemvonásának tekintete, tekinti. Amellett érvelnek, hogy a romantikus szerelem agyi kémijája, agyi struktúrája 4–5 millió évvel ezelőtt alakult ki, és a párkapcsolat evolúciójával együtt alakult ki a testi kémia, amely megalapozza és fenntartja a szerelmi kapcsolatot. A szerelmet a természetes stimulánsnak tekinthető dopaminnal, a norepinefrinnel és a szerotoninnal hozták kapcsolatba. Mindezek a felismerések alapján a szerelmet készletként, alapvető emberi párkeresési ösztönként határozták meg. Azt is kimutatták, hogy a szerelmi szenvedély szorosan összefonódik két másik alapvető fajfenntartási ösztönnel, a szexuális készlettel (nemi vágygal, vagyis a szexuális kielégülés iránti vágygal) és a kötődés kialakításának ösztöneivel is. A nemi vágy elsődlegesen – a férfiakban és a nőkben is – a tesztoszteron hormonnal áll összefüggésben, a férfi és nő közötti kötődés érzéseit elsősorban az oxitocin és a vazopresszin hormonok keltik.⁴ Az ő, illetve Alfonso Troisi és Michael T. McGuire kutatásaiból azt is tudjuk, hogy szerelem ingatag, mulékony. Elmúlik, aztán újra visszatérhet, majd ismét kihunyhat: a kutatók átlag 12–18 hónapban határozták meg az élettartamát. Amely ugyanakkor egyénektől függően rendkívül nagy szórást mutat (erősebbé válhat, ha valamilyen akadályba ütközik, akár éveken át is éghet a lángja, a nehézségek fokozhatják a szerelem hevét, illetve hamarabb is kihunyhat a tűz, ha a partnerek a mindennapi közös élet örömeit megosztják egymással, és sokszor egy másik, sokkal nyugodtabb agyi folyamat váltja fel: a kötődés, a nyugalom és a másikkal való egység érzése).⁵

Ahogy azt említettem, sokkal ritkábban, de kulturális antropológusok is kiemelték már a romantikus szerelem hasonló, univerzális vonásait, a szerelem biológia, evolúciós meghatározottsága mellett, a közös kulturális alapok, minták mellett is érveltek, és a szerelmet kulturális univerzálénak tekintették. Elsősorban Ted Fisher és William Jankowiak nevét érdemes említeni itt, akik több nagyobb lélegzetű írást is megjelentettek a témában az 1990-es években. Jankowiakék összehasonlító vizsgálatot végeztek: összesen 166, térben is időben egymástól távol eső kultúra, pontosabban más antropológusok által már leírt kultúrák romantikus szerelemmel kapcsolatos etnográfiai adatait vetették össze egymással. Mindehhez az antropológus George P. Murdock és Douglas R. White 1969-es *The Standard Cross-Cultural Sample*,

⁴ FISHER-ARON-BROWN 2006. 2173–2186.

⁵ L. TROISI-MCGUIRE 2002. 31–38.

SCCS (Murdock - White 1969) elnevezésű etnográfiai adatbázisát használták fel. Ebben 186 nagyon részletesen leírt kultúra, elsősorban preindusztriális társadalmak leírása, esetei szerepeltek (Kelet Ázsiából, Észak-Amerikából, a szubszaharai Afrikából). A feljegyzések Franz Boas, Borislav Malinowski és tanítványaik, illetve nem professzionális kutatóktól, gyűjtőktől származnak. A romantikus szerelem bizonyítékait az adatbázisban fellelt folklórszövegekben, szerelemes versekben, „népi” és „magas” kultúrákban, szerelemmel kapcsolatos narratívákban és a társadalmi gyakorlatokban (mint például a szöktetés, szerelmi mágia stb.) keresték és találták meg. Az esetek 89%-ában a romantikus szerelem jeleire, bizonyítékaira bukkantak. A fennmaradó 11% esetében, a többi, adatbázisban fellelhető kultúrában Jankowiak szerint azért nem volt megfelelő számú döntő bizonyíték, mert a szövegek szerzői kutatásaik során nem szenteltek kellő figyelmet a kérdésnek.⁶ Egyébként Ted Fisher és William Jankowiak kulturális példáit számos természettudós, így a biológiai antropológus Helen Fisher is felhasználta a szerelem univerzalitásának, biológiai meghatározottságának igazolásához.

Különbözőségek – a romantikus szerelem partikularitása

Visszakanyarodva a gyimesi terepemre, a kutatásaim során azt is láttam, hogy ezek a nagyon általánosnak és univerzálisnak tűnő (ahogy láttuk korokon és kultúrákon is átívelő) érzések és tapasztalatok, vagy inkább, Helen Fisherék érvelését maximálisan elfogadva, maga a szerelmi ösztön, különféle interpretációkkal, értelmezésekkel, kulturális szabályokkal, és társadalmi gyakorlatokkal is társulhat. A közelmúltra és napjainkra is jellemző, hogy Gyimesben a szerelem viszonylag egyetemes „tünetei” – vágyakozás, erotikus fantáziák, megváltozott viselkedésformák, szívfájdalom – alapján a kontextusok, körülmények függvényében az érintettek (közösség, család, barátok, egyház, szerelemesek) mást-mást értettek, értenek. Szerelmi rontást, szerelmi mágiát (tisztátalan szerelmet – elsősorban mágikus betegséget), egyéb rontást, különféle betegségeket, vagy éppen tiszta, romantikus szerelemet feltételeznek. Mindezek az értelmezések kortárs és történeti, kulturális és gazdasági faktorokkal is összefüggést mutatnak. Ugyanis Gyimesben a romantikus, szenvedélyes szerelmet csupán az elmúlt néhány évtized során kezdték el helyi szinten kultiválni, és csak a 2000-es évektől lett alapja a párválasztásnak és a házasságkötésnek.

⁶ JANKOWIAK 1995; JANKOWIAK-FISCHER 1992. 149–155.

3. kép. *Gyalogos lakodalmi menet Gyimesben, reprodukció (kb. 1990).
Ez idő tájt jött divatba a miniszoknya és a romantikus szerelem.*

A fiatalok számára napjainkban fontos elvárás, hogy a szerelmi, szeretői kapcsolat igaz, őszinte legyen, kölcsönös megértésen és bizalmon alapuljon. És ez az igazi szerelem aztán az eljegyzésen és a házasságkötésen át haladjon a letisztult, erős, kötelességtudó szeretet felé. Az eljegyzéseket, és magát a házasságkötést a szerelem igazi bizonyítékaként tartják számon. Korábban viszont, egészen az 1980-as évekig, amikor is elsősorban társadalmi-gazdasági indokok szabályozták a párválasztást, és az anyagi boldogulást, a társadalmi előrejutást elsősorban az érdekházasságokkal segítették elő, a szerelem, illetve a szerelem tüneteit alapvetően felforgató, és nagyon negatív dolognak tartották. A „romantikus szerelem” klasszikus szinterei a titkos együttműlések, a *guzsalyoskodás*⁷ alkalmi voltak, továbbá a szerelmi költészet, folklór területeire szorult vissza. Éppen ezért a szerelem kontrollja, közösségi ellenőrzése egykor és napjainkban is elsősorban a szerelmi szimptomák különböző közösségi és egyéni ér-

⁷ Napjainkban a guzsalyoskodás az együttműlések-együttműlések szinonimájaként használják a fiatalok, amely szerintük különbözik az 1980-as évekig intézményjellegű változatától. Mindkettő funkcióját egymás kölcsönös megismerésében határozzák meg az idősebb és a fiatalabb generáció tagjai is: a szülők engedélyével, tudomásával történik. A guzsalyos az együttműlések helyét és idejét jelölte és jelöli most is: alkalmi jellegű, nem jelent élettársi kapcsolatot, nem a vadházaság egy helyi variációja, de gyakran szexualitást is kötnek a fogalmához. L. erről BALATONYI 2017. 76–79. Vö. VÁMSZER 1940. 76.; GUNDA 1949. 233.; BÓDÁN 2008. 316–337.

telmezésein alapult és alapul ma is. És ezeknek a közösségi véleményeknek és értelmezéseknek nagyrészt a különféle indirekt beszédmódok, így például pletyka intézménye adott, ad narratív keretet. E beszédalkalmakkor konstruálódnak meg, és kerülnek forgalomba a szerelem, a szerelemi kapcsolatok szociális reprezentációi. A szerelem, az újonnan létrejött vagy éppen tönkrement kapcsolatok, házasságok közösségi kiértékelései különösen közkedvelt beszédtemáknak számítanak Gyimesben.

Több alkalommal voltam jelen olyan élénk beszélgetéseknél és vitáknál, amelyek során a jelenlévő szomszédok, komák és vagy barátok egy-egy fiatal vagy éppen idős személy párkapcsolati, házassági problémáit vették górcső alá. Vajon mi lehet az oka, annak, hogy egy friss, néhány éves házasság felbomlott, ha minden körülmény adott volt a boldogsághoz, vagy vajon miért verhetette meg a feleségét az a fiatal férfi, akiről sosem feltételezték korábban, hogy agresszív természetű? Miért bonthatták fel a jegyességüket azok a fiatalok, akiknek néhány hónap múlva ülték volna meg a lakodalmát. A szerelmi mágia, az anyós rossz természete, az ital „ördögi” hatása, a partner kiállhatatlan természete vagy egy másik személy (elsősorban nő, asszony) csábítása, csábítási kísérletei is gyakran szóba kerültek ilyenkor, mint lehetséges okok. Tehát a gyimesi magyarok, leginkább az idősek és a középkorúak szerint a szerelem nem egyszerűen csak megtörténik az egyénnel, hanem azt egy olyan állapotnak tekintik, amelyért valaki / valakik akaratlan vagy szándékos tette felelős. Ahogy láthattuk speciális okokat keresnek a szerelem hosszan fennálló hiánya miatt vagy akár a kapcsolat létrejöttének lehetetlensége, a szerelmi kapcsolat hirtelen felbomlása okán, illetve a rossz házassáletet eseteiben is.

S gyakran előfordul erre felé, hogy valakinek megkötték a házasságát?

F 68:⁸ Van olyan, hogy aztán így jár, s aztán vénlegény lesz belőle, s vénleány, s aztán meg mén valamerre, s aztán így akarja, hogy má a szerencséje visszatérne, de nem tudja elérni, nem tudja helyretenni [...].

S vissza lehet valahogy szerezni ilyen esetben az elbolondított szeretőt?

Hát az akarná visszaszerelni, de hát úgy meg van kötve [ti. megrontva], hogy nem tudja visszaszerelni, nem tér vissza, nem engedi az az izé, az a tudomány.

S hogy mutatkozik meg ez a kötés?

Hát úgy mutatkozik meg, hogy nem tud, úgy megvetik a legények, ha lány, hogy nem tud szeretőt kapni, s ha fiú es, úgy. A fiút es a lányok nem állnak szóba vele, vagy a leánnyal a legény. Így szenvednek [...] (2007).

⁸ F=férfi, N=nő; a betűkódokat követő szám a beszélgetőtárs életkora.

Általánosságban elmondható, hogy míg a férfiakat elsősorban a szerelem passzív elszenvedőinek tartják, addig a nőkről a szerelem kiváltásának képességét feltételezik. A nők a szépségükkel, kedves szavaikkal, vagy éppen tisztátalan természetükkel, illetve tisztátalan tetteikkel (mágiával, rontással is) magukhoz láncolhatják, megbolondíthatják, megbetegíthetik a férfiakat. A mágiához saját és a kiszemelt áldozat haját, körmét, felszedett lábnyomát vagy akár temetőből szerzett földet, halott lábujjáról elcsent kötél darabot, kenyérmorzsát és egyéb rontásra alkalmas tárgyakat (cérnát, textíliát) is felhasználnak, illetve nagyon gyakori képzet, rontásvád a menstruációs rontás vér, illetve egyéb genitális váladékok / vizelet, hüvelyváladékkal / való megítatása vádjá is.

N 65: Vagy pedig, egy leány, már férjhez ment [...] -ba, az egy legényt nagyon szeretett, s férjhez akart menni minden áron ahhoz, na de a legénynek a szülőjei tiltották, nem akarták, mert a lány rosszul cselekedett. Ezt a legény mondta a szájával, rokon is az unokámhoz. Az anyósoméknál voltunk összegyűlve, s mondta, hogy nem lehet. Odament a leány a házhoz, nem szégyellte, s ölelgette, a nyakát meg mindent, s egyszer csak érzi, hogy valami szúrós lement a hátánál. S mondja neki, hogy: - „Mit tettél te bé a nyakamnál?” Azt mondja, hogy: - „Egy kicsi kenyérmorzsa volt a kezembe, s azt szalasztottam el.” Úgy megbetegítette volt a fiút, hogy majdnem meghalt, el volt betegedve. Ha nem veszi el meghal. Aztán valaki megigazította. [...] Tagadatlanul mondta, hogy a kenyérmorzsát tette bé, mert mondta nyúlt bé, nyúlt fel az ingénél, s hát hull bele a kezébe, le a hátánál egy apró száraz kenyérmorzsa. [...] Ma is él az az ember, s olyan szép kövér, s a felesége [...], gyermekeik a leányaik férjhez van menve. Az-az asszony, aki ezt tette, azóta [...] -ba ment, egy nagy kurva volt. (2005)

Gyimesben ugyanis a női testnedveket (menstruáció, hüvelyváladék) tisztátalannak tartják, amely meggyőződésük szerint szimbolikus fertőzések, betegségeket okozója lehet – de egyébként gyógyításra, elsősorban állatgyógyászatra is kitűnően alkalmas.

N 65: Amelyik azt akarta, amelyik férfi nem szerette a nőt, csak azt restellem mondani. Tudja mit csináltak? A nőnek van minden hónapba, s abból a léből itattak, fele pohár pálinkával, akkor a férfi, mert ezt a férfi nem tudja csinálni, a férfi élt, halt érte. No de aztán a férfinak betegsége lett, kivert rajta, sebzett a háta, vagy így a lába eperjes. (2008)

S akkor, ha megitatta a lány a fiút, ilyenről hallott különben?

N 77: Igen hallottam. Tudja milyen butaságokat beszélünk-e? Meg is lát-szik, fehérvérpáncsoly! De tudja az milyen jó a disznónak, amikor beteg? *Igen?*

Igen! S tudja mire jó még? Az övsömörre, hogy mondják, olyan piros mi, s arra is jó, a tyúkszemre. (2008)

Gyakran a szerelmi mágia, rontás, ritkábban a romantikus szerelem hatásainak tekintik a különösen erős, szenvedélyes szerelmi szimptomákat (szív fájdalom, erős vágyakozás), illetve az ezeket a szimptomákat kísérő, hirtelen fellépő rosszszullétet, az orvos által nem vagy nehezen diagnosztizálható megbetegedést, az alvási bénultság kulturálisan és emocionálisan meghatározott tüneteit, vagy akár a váratlan haláleseteket is. A váratlanul fellépő és ciklikusan visszatérő kiütéseket (allergiás tüneteket, a gombás, bakteriális, esetleg vírusos fertőzés, aknés bőrfelületet, pl. rózsahámlás jeleit, vagy éppen a szerelmestől, szeretőtől elkapott nemi betegség, pl. a szifilisz jól látható testi és neurológiai elváltozásait) a menstruációs vérrel való megitatás egyik tüneteként tartják számon. Egyébként a testnedvekkal való rontás képzete és gyakorlata Európa, sőt világszerte elterjedt (része a kortárs *hoodoo* és *voodoo* varázslásoknak, illetve a középkorból is vannak nyomai).⁹ Megjegyzendő, hogy a genitális váladékok rontó hatásának képzete a fiatalság körében egyre inkább háttérbe szorul a higiéniai körülmények, a tisztasági szabályok változásával, és a szexuális szokások átalakulásával összefüggésben. A szerelem okcentrikus értelmezései alapvetően összefüggést mutatnak a helyi, szintén okcentrikus mágikus betegségkoncepciókkal: pl. a szemmel verés és egyéb rontások helyi képzeteivel, a „vád szociológiájá”-nak társadalmi jelenségével.¹⁰ A mágikus betegségek hátterében a szerelemhez hasonlóan direkt és indirekt faktorokat vélnek felfedezni: pl. bizonyos személyek akaratukon kívül képesek rontani, betegséget okozni a velük született rontás képessége által (megjegyzem, hogy a rontások hátterében felülreprezentáltabbak a nők). A gyimesi fiatalok körében az okcentrikus szerelem koncepciók mellett újabb szerelem-modellek is megjelentek: például egyre elterjedtebb a szerelem akaratlan vagy éppen sorszerű eseményként való értelmezése is, „a szerelem úgy győz le minket, mint egy váratlan esemény”. Továbbá, meggyőződésem szerint a sorszerű szerelemértelmezések kognitív hátterében részben a gyimesi betegségkoncepciók átalakulása is áll, ugyanis a betegségek újabb meghatározásai során is előtérbe kerül a sorsze-

⁹ L. erről DOUGLAS 1966; ZAKARIÁS 2007. 33–40.; BUCKLEY-GOTTLIEB 1988.

¹⁰ L. MACFARLANE 1970; THOMAS 1971.

rűség. A sorsszerűség képzeete továbbá erősen táplálkozik a nyugati populáris kultúrából: a különböző brazil, amerikai szappanoperák, romantikus filmek, és a román, magyar és nyugati populáris zeneségerek romantikus szerelemértelmezéseiből is. Summa summarum azt tapasztaltam tehát, hogy maga a romantikus szerelem, a szerelem-beazonosítása, megélése, így például az arról való beszéd is, kontextus és szituációfüggő.

Az általános testi és lelki tünetek heterogén, kulturálisan különböző, nagyon is eltérő értelmezéseivel nem csak a gyimesi kutatásaim során találkoztam. Ezek számos etnográfiai, antropológiai, továbbá pszichológiai munkában is rendre fenntűnnek. Így például jól ismert az a társadalmi-kulturális jelenség, hogy azokban az országokban és kultúrákban, amelyekben érvényben van még a szervezett házasság (az érdekházasság - ismerünk ilyen vizsgálatokat Iránból, Pakisztánból, de Üzbegisztánból és Azerbajdzsánból is), az, hogy valaki szerelemes lesz bomlasztónak, és veszélyesnek tekintik (erről volt szó Gyimesben is egészen a 2000-es évek elejéig). És az adott társadalmak (a család és a szomszédság, és részben a helyi egyházak is) különböző szabályokkal, intézményekkel, a szerelmi élet kontrolljával próbálták, próbálják elnyomni, elnémítani a szerelmi szenvedélyt. Így például egy Kirin Narayan nevű antropológus írásaiból kiderül például az is, hogy az általa vizsgált iráni hegyi törzs tagjai sokáig megvetették azokat az embertársaikat, akik szerelemből házasodnak. De mindez a közelmúltban el is kezdett megváltozni, a kutató szerint azért, mert a popkultúra (filmek, popzenék) hatással volt az emberekre: Az említett iráni falvakban az idősek aggódnak amiatt, hogy a fiatal férfiak és lányok a romantikus szerelem különféle elképzelései alapján választanak párt maguknak. Megszöktetik a kiszemeltjeiket, és ezt az idősek botrányosnak tartják.¹¹ Karandashev, Victor (2015) és Xiaomeng (Mona) Xu nevű pszichológusok szerint alapvető különbség van az európai és kínai szerelem-koncepciók között. Szerintük Kínában a szerelmet napjainkban is sokkal negatívabb terminusként kezelik, mint nyugaton. Amikor a szerelemről kérdezzük, számos ember Kínában a kötelességről és a felelősségről kezd el beszélni, és nem a Hollywood-féle románcokról. Szintén antropológusok tollából ismerünk olyan afrikai gyógyító szertartásokat, amelyek a megszállottság spirituális, mágikus betegségéből próbálják meggyógyítani az elcsavart fejű, megváltozott viselkedésű, megtébolyult szerelmeseket, erről ír Susan Rasmussen az afrikai tuaregek körében,¹² és erre láthatunk példákat az antropológus Ioan M. Lewis több megszállottsággal foglalkozó írásában is. Lewis bemutatja, hogy Szomáliában, ahol mindig is gya-

¹¹ NARAYAN 1994.

¹² RASMUSSEN 1995.

koriak voltak a megszállottság-esetek, a legtöbbször ezek háttérében valamiféle romantikus szerelem, valami szerelmi románc, csalódás, szerelmi tiltás állt. Illetve elsősorban itt is, nyugati hatásra, a vizsgált közösségben is elterjedően vannak a szerelem újabb, romantikus értelmezései.¹³

Vagy, hogy mindennapi példát is említsek számos internetes oldalon, blogokon, speciális szerelmi rovatokban, vagy éppen offline mindennapi baráti beszélgetésekben is rendre előkerül a szerelem beazonosításának problémája: az, hogy honnan is tudjuk meg, jövünk rá, hogy szerelmesek vagyunk-e, vagy hogy csak vonzalmat, esetleg valamiféle nemi vágyat érzünk. Vagy, hogy a kezdeti erős vonzalmat (így például az első találkozáskor érzett vonzalmat) vonzódásként, esetleg elsősorban a popkulturális reprezentációk miatt szerelemként értelmezzük. Azt mondjuk, és úgy is gondoljuk, hogy első látásra szerelmesek lettünk. Így fogalmazott például az esküvői fogadalmában Meghan Markle, Harry herceg felesége is.¹⁴ Tehát a szerelmi szimptómák beazonosítása, értelmezése során az esetek többségében nem automatikusak a válaszok. A szerelem érthető, sokféleképpen érthető, de akár félre is érthető. Különböző értelmezések lehetségesek.

Több kutató ezeket, a különféle társadalmi, gazdasági szabályokból és kontextusokból adódó, elsősorban értelmezésbeli különbségeket egészen sokáig alapvetően a szerelem relativitásának, partikularitásának bizonyítékainak tekintette. Így például a Franz Boas tanítvány, a kulturális realizmust túlságosan is szem előtt tartó kulturális antropológus Margaret Mead a szamoaiak nyugati, euroamerikai kultúrától jelentősen eltérő szexuális és szerelmi kultúráját (a szamoaiak promiskuitását, és szexuális-szerelmi szabadosságát) mutatta be részletesen 1928-as könyvében – tehát a szerelem relativitása, partikularitása mellett foglalt állást. Mead egy olyan kis Csendes óceáni szigetként írta le Szamoát, amely egyfajta szexuális paradicsom, és ahol a nyugat szexuális korlátozásai nem érvényesek. Szerinte „a romantikus szerelem a mi civilizációnk hozadéka, a monogámia, a kizárólagosság, se a féltékenység, se a hűség nem fordul elő Szamoán.”¹⁵ Eredményeivel egyébként a későbbiekben szembe szállt a szintén Szamoán kutató, biológiai (genetikai) redukcionista Derek Freeman, aki cáfolta, cáfolni próbálta Mead eredményeit, többek között azt is, hogy Szamoán szexuális szabadosság van, és szabad szerelem. A szerelem

¹³ LEWIS 1971; 1995.

¹⁴ L. pl. <https://www.independent.co.uk/news/uk/meghan-markle-prince-harry-how-they-met-the-one-love-relationship-dating-suits-kensington-palace-a8078691.html> (utolsó letöltés: 2019. 03. 14.)

¹⁵ MEAD 1928.

univerzalitása, biológiai meghatározottsága mellett foglalt állást.¹⁶ Ugyanakkor a későbbiekben Freeman eredményei is korrekcióra szorultak, többek között Martin Orans,¹⁷ James E. Côté¹⁸ cáfolták a nézeteit. Így például felhívták a figyelmet a társadalmi változásokra, az ideál és a gyakorlat közötti eltérésekre, a társadalmi nemi, illetve generációs különbségekből fakadó ellentmondásokra (Mead a leghosszabb interjúit férfiakkal készítette, illetve fiatal lányokkal; Freeman idős asszonyokkal, és alapvetően nőkkel) is.¹⁹ Margaret Mead mellett a szerelem kulturális különbözőségeit hangsúlyozta lengyel kulturális antropológus Bronislaw Malinowski is, aki a szerelmet mint kutatási témát már az 1929-es a trobriandiak nemi életéről szóló írásában olyan „átlátszó pohár”-nak nevezte, amely mindennél jobban átláthatóvá teszi a kultúra összefüggéseit és segít feltárni a paradoxonjait is.²⁰ Vagy például a szerelem negatív konnotációit, annak társadalmi-közösségi elítélését, megbélyegzését egész sokáig a szerelem hiányaként fogták fel. Számos antropológus, folklorista, sőt történész, irodalmár és szociológus is egész sokáig amellet érvelt, hogy a szerelem Európán kívül, illetve az elit körein kívül nem is létezik, illetve a közelmúltig nem létezett. Anthony Giddens²¹ és újabban Eva Illuiz is a szerelmet elsősorban a modernitással hozta kapcsolatba. Illuiz kiemelte, hogy a szerelem több egy kulturális ideánál, sokkal inkább egy az egyének részére létrehozott „társadalmi intézmény”.²² A szerelemet a szabadság, az egyenlőség és az autonómia fogalmaival kapcsolta össze. Egyébként ez, vagyis a szerelem modernitással, az elittel való megfeleltetése volt az egyik oka annak, hogy egész sokáig, egészen az 1990-es évek végéig, a 2000-es évek elejéig a társadalom és humántudósok, köztük az antropológusok is, nem is, illetve ritkán tanulmányozták a szerelmet vizsgálataik során. Egészen sokáig érvényben volt az az elképzelés, miszerint a romantikus, szenvedélyes szerelemet a középkori, 12. századi francia trubadúrok találták ki, és csak a közelmúltban terjedt el világszerte. Ez az utóbbi elmélet nem tekinthető teljes mértékben megcáfoltnak, sőt én is több ponton egyetértek azzal a megállapítással, miszerint a szerelem különböző értelmezései, ideái lényegében eltérő korok, társadalmak, illetve politikai-vallási-egyházi hatalmak kulturális termékei. Így például az „udvari szerelem” (‘fine amor’) kifejezést a 19. században vezette be a francia író, Gaston Paris, azért, hogy

¹⁶ FREEMAN 1983.

¹⁷ ORANS 1996.

¹⁸ CÔTÉ-ALLAHAR 1994.

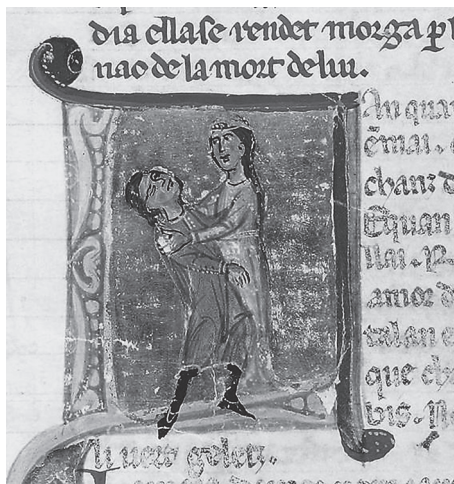
¹⁹ L. erről SHANKMAN 2013.

²⁰ MALINOWSKI 1929. 239.

²¹ GIDDENS 1992.

²² ILLUIZ 2012.

megnevezze a romantikus szerelemnek azokat a stilizált viselkedésjegyeit, amelyek a 12. század kezdetén tűntek fel hirtelen a dél-franciaországi trubadúrköltészetben. A nő és a férfi szexualitással túlfűtött szerelmének ünneplése, s annak költői kifejezése a késő középkori és a reneszánsz nyugati irodalmának fontos elemévé vált. Vagy például a különféle szerelem-narratívákból (szépirodalomból, populáris kultúrából és a mindennapi közbeszédből) is jól ismert szívbratlás, szív kiszedés, szívevés – felemésztés motívuma a 10. századi Indiáig vezethető vissza.²³

4. kép. A 12. századi blaiiai trubadúr, Jaufré Rudel, a „távoli szerelem” költője
(Bibliothèque nationale de France, fonds français 854, fol. 121v; Gallica Digital Library:
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8419245d/f256.image>)

Ha az újabb szerelemmel kapcsolatos, víruszerűen terjedő szerelem-reprezentációkra gondolunk, a hollywoodi romantikus filmek, romantikus ponyvák, brazil szappanoperák hatásai is eszünkbe juthatnak. Az igazi szerelem eszméje, az egyetlen elrendeltetett lelki társ, az örök szerelem, a végtelen romantika, a párok szavak nélkül tudják, mit szeretne a másik, vagy éppen a szerelem első látásra romantikus mítoszát a romantikus filmek, sorozatok és romantikus ponyvák kezdték el forgalmazni. Mindezek nagyon fontos mintaként szolgáltatók a különböző kulturális csoportoknak, nőknek és férfiaknak

²³ L. VOIGT 1989.

egyaránt. Ez utóbbit, vagyis az első látásra fellobbanó szerelem mítoszát például 2017-ben a holland University of Groningen pszichológusai cáfolták meg.²⁴ Elsősorban amellett érveltek, hogy mindez igazából nem jelent igazi szerelmet (annak biológiai, neurológiai értelmében), hanem csak egy olyan erős kezdeti vonzalmat, amelyet aztán vagy az adott pillanatban, vagy a későbbiekben szerelemként értelmezünk a visszaemlékezéseink vagy a párunkkal közös, retrospektív emlékezetmunka során.

Megint más kutatók vizsgálataiból, és értelmezéseiből ez a szint, az univerzális szimptomák finomabb kulturális interpretációinak számbavétele, vagy éppen a speciális kulturális kontextusok és gyakorlatok szintjének feltérképezése alapvetően hiányzott. Ez a helyzet például az 1990-es William Jankowiak és Edward F. Fisher-féle szerelem kutatásával. Az elemzésükben ugyanis elsősorban a saját romantikus szerelemmel kapcsolatos etnocentrikus, nyugati kognitív kategóriáik alapján azonosították be a romantikus szerelem vélt vagy valós kulturális jegyeit, és gyakorlatait. Nem kérdeztek rá a szerelem helyi értelmezéseire, meghatározására, társadalmi jelentőségére sem, csak nyugtázták annak a meglétét, egyszerűen kontextus nélküli adatok gyűjtöttek. Hasonló a helyzet Helen Fisher kutatásaival is, az ő nagyon fontos eredményei is, példái csupán az alapvető szimptomák nyugtázására, igazolására – a szerelem-ösztön egyetemességének igazolására irányultak. Ugyanakkor a példák, amelyekkel a kulturális hasonlóságokat, illetve minimális különbségeket példázta volna önkényesek voltak olyan értelemben, hogy a választott irodalmi és etnográfiai szövegrészletek az azokat értelmező, keretező és meghatározó társadalmi-kulturális kontextusokból szintén kikerültek, és Fisher saját értelmezésekkel látta el azokat. Tehát hermeneutikai értelemben jelentős keveredés figyelhető meg a szerelmi-tapasztalatok, az univerzális tünetek, azok émikus, belsős (s jellemzően nem homogén, hanem sokféle interpretációi), és külsős, gyakran etnocentrikus értelmezések között.

Hasonlóságok és különbözőségek – hasonló szerelmi szimptomák eltérő értelmezések

Láthattuk tehát, hogy egészen a közelmúltig a tudományos igényű szerelmekutatások eléggé vagy-vagy, kizárólagos, tehát szintén fekete-fehér, oppozíciós

²⁴ L. erről <https://www.independent.co.uk/life-style/love-sex/love-first-sight-not-exist-sexual-attraction-lust-university-groningen-netherlands-study-a8081866.html> (utolsó letöltés: 2019. 03. 14.)

alapon közelítettek a kérdéshez. Vagyis hol a biológia, a genetika, hol a nevelés, a kultúra egyoldalú fontosságát hangsúlyozták. S mindezekkel a megközelítésekkel egyúttal a szerelem univerzalitását vagy a relativitását, partikularitását is hangsúlyozták. Újabban azonban, leginkább az elmúlt tíz év szerelem-kutatásainak egy része pontosan a hasonlóságok és a különbségek összevetésére törekszik. A téma kutatói újabban többé-kevésbé elismerik azt, hogy romantikus szerelem mint készlet, hajlam, ösztön univerzális, biológiailag determinált jelenség és az emberiség közös evolúciós múltjának öröksége, de korántsem tekintik kulturális univerzálénak. Az egyes kultúrák, szubkultúrák, vagy akár kisebb mikroközösségek eltérően értelmezik, értelmezhetik a szerelem természetét, és másként árnyalják annak jelentéseit. Ezt hangsúlyozta 2006-ban a pszichológus David P. Schmitt, aki azt vizsgálta, hogyan befolyásolják a szerelmi kapcsolatokat a társadalmi nemi, és a helyi társadalmi-gazdasági különbségek.²⁵ Valamint például orosz antropológusok Andrey Korotayev, Daria Khaltourina kollégáikkal 2011-ben az USA-ban, Litvániában és Oroszországban élőkkel, mintegy 1157 személlyel beszélgettek a szerelemről. A kulturális és társadalmi nemi különbségeket hangsúlyozták, és mindemellett utaltak a szerelem közös evolúciós meghatározottságára is.²⁶ Egy utolsó példaként utalni szeretnék még egy Suzanne Riela, illetve a már említett Mona Xu (Su), és Shakeri Jalal (pszichológusok) által elvégzett 2017-as kutatásra. Az derül ki belőle, hogy az iráni fiatalok (220 főt kérdeztek meg) 55%-a átélte már a szerelmi szenvedélyt (azokat a bizonyos univerzális szimptomákat) – viszont a kutatók szerint jelentős különbség van abban, hogyan beszélnek minderről. Ugyanis a szerelemről való beszédet jelentősen befolyásolták a különféle kulturális normák, illetve szabályok, s mindezek variációi.²⁷

Én is próbáltam, próbálok túllépni a romantikus szerelem öröklött/szerzett oppozíciós megközelítésén, és mindkét interpretációt, szemléletmódot, megközelítést valamelyest integrálni kívánom, természetesen képességeim függvényében. Az írás következő, utolsó fejezetében konkrét gyimesi példákat fogok mutatni a romantikus szerelem univerzális vonásainak, illetve a heterogén, kultúra-, s azon belül is a kontextus- és szituációfüggő (egyéni és közösségi) értelmezéseire. Mindehhez az orvosi antropológia betegség-konceptióját, betegség modelljét fogom segítségül hívni. Egyrészt Gyimesben a betegség és a szerelem mind azt már láhattuk metaforikusan és kontextuálisan is összefonódik. Ok-okozati viszonyban állhatnak egymással. A szerelem betegséget okozhat, vagy éppen egy betegség tüneteit azonosítják szerelemként vagy éppen szerel-

²⁵ SCHMITT 2006.

²⁶ DE MUNCK-KOROTAYEV et. al. 2011. 128-154.

²⁷ RIELA-XU et. al. 2017. 141-155.

mi mágia hatásaként. A modell nem csupán az analógia miatt tűnik alkalmasnak, hanem elsősorban a megközelítés többfókuszúsága miatt. A szerelmet úgy próbálom majd megközelíteni, ahogyan az orvosi antropológusok vizsgálják a betegséget magát. Az érthetőség kedvéért röviden utalok a betegség orvosi antropológiai definíciójára. Orvosi antropológiai értelemben különbség van, különbséget tehetünk az adott betegség, kór ('disease' az orvos nézőpontjából vett betegség), a megbetegedés ('illness' mint a beteg saját szubjektív élménye), illetve a betegség ('sickness' a betegség külső, társadalmilag meghatározott jelentései) között.²⁸ Így figyelhetünk a szerelmes szubjektív tapasztalataira, a szerelem társadalmi, kulturális (ha úgy tetszik környezeti) meghatározottságára és a konkrét szimptomákra is (tekintsük ezeket annak a bizonyos univerzális készletnek, ösztönnek a tüneteiként), illetve mindezek összefüggéseire. A modell, a megközelítésmód alkalmazása nem teljesen saját innovációm, más vonatkozásban használták már ezt a betegség metaforát holland szerelemkutatók, Sofie Vandamme és Sjaak van der Geest is.²⁹ De ők elsősorban az afrikai betegségek és betegségeképzetek és a szerelem kulturális összefonódásait vizsgálták, elsősorban a HIV vírussal, járvánnyal összefüggésben. Mások, például a kulturális antropológus Charles Lindholm szintén kiemelte már a szerelem és a betegség, illetve az örültség kulturális és metaforikus kapcsolatait.³⁰

Dolgozatom utolsó egységében a hasonló tünetek, eltérő kontextusok, különböző szerelem definíciók összefüggéseiről lesz szó konkrét példák segítségével. Azt láthatjuk majd, hogy előfordul, hogy igazi, romantikus szerelemként megélt szubjektív állapotot a közösség, a család szerelmi mágia által kiváltott betegséggént azonosítja, és specialisták segítségével próbálja orvosolni, ahogy azt is, hogy esetenként egy konkrét betegség szimptomáját szerelemként, vagy éppen mágikus betegséggént értelmezik.

Az első két esettettel az igazi szerelem, a szerelmi rontás (megítatás), illetve egyéb betegségek beazonosítása körüli értelmezési zűrzavart, félreértéseket szeretném illusztrálni. S egyben a szerelem és a betegség-értelmezések összefonódását is példázom majd. Beszélgettem jó pár olyan gyimesi férfivel, akik elmondták, hogy életük egy bizonyos szakaszában el kellett viselniük, szenvedniük a szerelmi mágiának, rontásnak egy speciális változatát: a menstruációs vérrel való megítatást. Ennek a tüneteit vagy egyedül, vagy feleségük, szomszédjaik vagy mágikus specialista segítségével azonosították be, aztán a bajra valamiféle mágikus gyógy módot kerestek, esetleg egyszerűen beletörőd-

²⁸ L. YOUNG 1982. 257-285.

²⁹ GEEST-VANDAMME 2008.

³⁰ LINDHOLM 2006.

tek az állapotukba. Egy idős férfi egy alkalommal elmesélte nekem, hogy fiatalabb legény korában egyszer őt is megitták.

F 70: Egyszer én is ittam volt, még legény voltam. [...]

És a kiütések?

Jöttek ki a hátamon, aztán jártam ilyen tudósoknál, még vettek kártyát is, s elmondták, hogy valamit megittam. [...] 2006

Igaz viszonya volt, együttélt egy lánnyal, de nem volt igazi, felvállalt szerelmi-szeretői kapcsolatuk, nem is volt lehetőség a párkapcsolat komolyra fordulására, fordítására. Az eljegyzésre vagy a házasságkötésre. A férfi és a nő néhány alkalommal együtt aludt, guzsalyoskodtak. A férfi le akarta zárni a kapcsolat, de úgy érezte, hogy ebben valami meggátolja: ha együtt volt a lánnyal nem érzett örömet, lelkesedést, azonban amikor nem találkoztak csak rá tudott gondolni, csak róla álmodozott. Az erős vágyakozás mellett hamarosan kiütésszerű bőrelváltozások jöttek ki a férfi hátán, ezek volt, hogy elmúltak, s volt, hogy újból előjöttek. Mivel a férfi fiatal volt ezek a kiütések akár pattanások, akár valamilyen nemi betegség tünetei is lehettek. Az erős vágy, a pozitív és negatív hangulat váltakozása, a szív fájdalma és a kiütések megjelenése miatt a férfi gyanút fogott. Nem tudta eldönteni, hogy szerelmet érezhet-e vagy mágikus rontás, betegség áldozata lett.

F 70: Úgy fáj a szívem a leányért, ha láttam, nem törődtem véle, s ha nem láttam, úgy fáj, hogy vége volt, aztán jártam valahova, elmentem, osztán lassan kimaradt. [...] nagyon szép leány volt az igaz, de mikor láttam nem törődtem véle, mikor nem láttam, úgy fáj a szívem, hogy végem volt. (2006)

Specialistához fordult segítségért, egy kártyavetőhöz, aki a tünetek alapján (sebek és erős vágyakozás, zavart viselkedés) meggyőzte a férfit arról, hogy szerelmi rontás, megittatás állhat a háttérben. A gyógyító levette róla a rontást, és a férfi idővel kigyógyult mind a szerelem-betegségből, és a kiütéses tünetei is lassan csillapodtak.

Beszélgettem olyan asszonyokkal is, akik rájöttek arra, hogy férjeiket valaki megittatta, és valamiféle tisztátalan szerelemmel, rontással megbetegítette. A mágikus betegségre való hivatkozással gyakran fel is mentették a férfiakat a hűtlenség vádjára, bűne (illetve az igazi romantikus, szenvedélyes szerelem lehetősége) alól. Erre egyébként gyakran a férfiak is hivatkoztak. Egy idős asszony elmesélte, hogy korai házassége nagyon kinkeserves volt, nem éltek szépen a férjével. A férje mindig is kereste más asszonyok, s leginkább egy kikapós

asszony társaságát. Az asszony nagyanyja jött rá egy alkalommal arra, hogy a férfi rontás áldozata lehet. Unokája elmondta neki, hogy a férje háta havi rendszerességgel kiütéses lesz. Az asszony szerint nemcsak a sebek voltak gyanúsak, hanem, hogy a férfi folyton fájlalta a szívét.

N 65: Mint a férjemnek, már együtt voltunk, s akkor is a hátán minden hónapban, mikor az a nő beteg, ezt ő is elviselte, sokáig. Egyszer voltam nagyanyámnál, s mondom né, s azt mondja pendelylevet itattak meg véle. S mondom, nagymama mi az, mondja havibaj. S mondom, mit lehet csinálni, azt már nem tudom, de idővel kimaradt. De úgy járta a szívét, nem volt az elég hogy kiverte a testit, s még most is látszanak a helyei, ilyen velendák ni, a bőr így kiduzzad, s ilyen tarka bobucskák meg van maradva. (2006)

A rontás tényét a családban valamennyien elfogadták, elfogadták, hogy a férfi viselkedése feltehetően egy idegen asszony rontásával lehet összefüggésben, éppen nem haragudtak a férfira, szánták őt. Az asszony is elfogadta, beletörődött a helyzetébe.

A harmadik és a negyedik eset a szerelem elmúlását, illetve újbóli feléledését kísérő gyimesi versengő diskurzusokról, elképzelésekről szól. Ha még emlékeziünk, akkor volt szó arról, hogy a romantikus szerelem maximum pár évig lángol, a dopamin, nor-epinefrin, illetve a tesztoszteron helyett inkább az oxitocin fejt ki a hatását, és a szerelmi ösztön, illetve a nemi vágy átadhatja a helyét a kötődés ösztönének. Azt is említettem, hogy a kapcsolat kontextusai, nehézségei, például nagy viták, a távolság akár a szerelem elcsendesülése után is kiválthatják azt, hogy egy elcsendesedett tűz újból fellobbanjon. Mindkét példám esetében jócskán a szerelem elhidegülését követően (tervezett válás előtt, illetve válás után) tapasztalták az érintett férfiak azokat a bizonyos már tucatszor emlegetett szerelmi szimptomákat: állandóan a másakra gondoltak, hiányt éreztek, szenvedélyt éreztek – amely tüneteket csak fiatalabb éveikben, nem is feltétlenül a feleségük iránt tapasztalták meg. A szerelem időskori fel-lángolását nagyon gyanúsnak találták. Gyimesben a „szerelem, ha elmúlik, akkor el van múlva.” Tehát a szerelmi szimptomák váratlan, nem természetes felbukkanása okán a két gyimesi férfi első körben rontást, mágikus betegséget feltételezett. Az első példám szereplője, körülbelül 50 éves lehetett, amikor elvált a feleségétől. Majd röviddel a hivatalos folyamat lezárulta után elkezdett neki hiányozni a felesége, vágyakozni kezdett az asszony után.

F 70: Nézze, amikor elváltam a feleségemmel. Ezt én láttam személyesen, más senki. Egy éjszaka hazajöttem, valahova elmentem hétköznap, már

elváltam, s szép holdvilág volt. És azelőtt egy jó héttel nem tudtam aludni éjszaka. Úgy dolgozott a szívem, mint kért volna, hogy menjek utána. S olyan mindenféle vágyaim voltak, s én ellenálltam. (2006)

A férfi szerint az asszony, a volt felesége mágiával próbálta újból elnyerni a szerelmét, ezt onnan is gondolta, hogy a tünetei túlságosan erősek, és indokolatlanok voltak: kínzó vágyat és a szomorúságot érzett.

S ezt ki csinálhatta?

Hát ezt biztos az asszony küldte volt, csak ő lehetett, mert más nem volt. [...] Azért, hogy menjek vissza, de nem az történt, ezzel meg is szűnt. Azóta sem volt nekem ilyen problémám, ha az ember szerelmes, akármilyen szép nő legyen, de hogy ennyire búsuljon utána nincs értelme. (2006)

Specialista segítségével szüntette meg a rontást és tudta elengedni a feleségét.

F 70: Elmentem Palánkára egy kártyavetőnéhez. [...] Azt mondja: – „Nézz meg, alatta [ti. a küszöb alatt] valami bé van téve!” Ez így volt igaz, ahogy magának elmondom. Tényleg ott, haj, s ott különböző cérnák, essze-vissza bogozva, s azt mondja vigyázzon, valahogy bétegye a vízbe úgy, hogy a szél el ne vigye. Én feltettem egy ilyen kis lapátra, s a forgószél mindig járt, elvittem a vízbe belenyomtam, a víz elvitte, én aztán többet nem búsultam, s tudtam aludni, s mindenféle olyan nyugton voltam. (2006)

A másik férfi esete szintén a párkapcsolat, a házasság megromlásához, megingásához kötődik: de itt az érintettek folytatták a közös életüket. Bár a férfi sokáig gyanakodott a mágiára, néhány a rontás eljárására utaló esemény miatt (a felesége kihúzta egy hajszálát az ágyban, illetve női genitáliaszagot is érzett felesége kezén, illetve újra felgyúlt benne a szerelmi vágy), mégis később az igaz szerelem erejével magyarázta azt, hogy együtt maradtak a feleségével. Mindamellett a helyi közösség tagjai a mai napig mágiát, rontást feltételeznek.

N 70: Ők este megegyeztek lefekvés előtt, hogy így legyen, hogy végeztek. Egyik a másikával. Az asszony, míg ő odalesz, tűnjön el. Elment ki az oldalba az ember, s azt mondta, hogy egyben egy olyan szívfájdalmat kapott, hogy azt hitte, hogy ott hal meg. Ő este, amikor lefeküdtek, hogy ezt megegyezték, azt mondta, hogy egyszer a haja szálából hátul érzi, hogy kiszakított. Azt mondja, hogy egyszer a keze ott van az orra alatt, olyan fehérnép

alsósza­got érzett a kezén. Vissza kellett az szaladjon oda, mert azt hitte, hogy a szíve megszakad. S a fehé­r­nép ma es ott van. (2008)

Azt gondolják, hogy az asszony mágiával betegítette meg a férfit, aki emiatt nem képes őt otthagyni. Tehát az érintett személy szubjektív tapasztalatai, nem estek egybe a közösség interpretációjával.

Az utolsó eset azt fogja illusztrálni, amikor az univerzális szerelemi ösztön tüneteit szerelemként értelmezi az egyén, de másképp gondolkodik róla a közösség, jelen esetben a család, az édesanya. A történet a következő: 1980-as években (ekkor még a szülők beleszólt a párválasztásba, ritkán előfordult, de még nem jött igazán gyakorlatba a szerelmi házasság) egy fiatal gyimesi fiú beleszeretett egy lányba. A szülők nem fogadták el a választottját. A fiú kezdetben őszintének, tisztának tartotta a szerelmi kapcsolatát, vágyott a szeretett lányra, s minél több időt kívánt vele tölteni. Az általa tapasztalt tüneteket: a szíve fájalmát, a vágyakozást, a nyughatatlanságot, azt, hogy szinte elvesztette az eszét, és mindig csak a lánnyal szeretett volna lenni, tiszta, romantikus szerelemnek érezte a kapcsolatuk elején. A férfi tünetei, s leginkább a romantikus szerelem kívülről látható jelei alapján a szülők másra gondoltak. A családod, a szomszédságot, a szülőket, kiemelten az édesanyát rendkívül zavarta, hogy a fiú viselkedése megváltozott (nyilvánvalóan a romantikus szerelem hatására). A fiú a szülők szerint ábrándozóvá, kezelhetetlenné vált és a lány, akit szeretett úgy gondolták, úgy értesültek róla, hogy „nem jóféle” (tudomásuk szerint több szeretője is volt).

S hogyan vették észre a fián, hogy ez történt vele?

N 80: Hát rosszféle lett, nem foglalkozott velünk, keringett, nem jött helyre, akkor hogy ne vedd észre.

S akkor a szívét is fájalta?

Hát én nem tudom, fáj-e vagy nem, mert nekem nem mondta soha, hogy fáj a szíve. Törje ki a nyavalya!

És más panasza, tünete volt-e a fiának, kiütések a hátán?

Én nem néztem soha ütték-e a hátát ki vaj. Azt láttam, hogy rossz volt, s nem fogadt szót. S meguntam. (2008)

S mindezek alapján, a fiún azonosították a tisztátalan szerelem, a szerelmi mágia tüneteit. Az édesanya két fronton indított támadást: Egyrészt a család és a szomszédság, később specialisták (kártvyavető, jó, és ortodox papok) bevonásával próbálta a fiát arról meggyőzni, hogy amit érez az nem igazi szerelem, hanem hogy mágikus rontás áldozata, megszállottja lett. Másrészt ezzel együtt az asszony elkezdett közbenjárni a gyógyítás, a rontáslevétel ügyében

is: miséket rendelt az ortodox papoktól (hogy a papok imádkozzanak a fia gyógyulásáért), szentelt rózsafüzéereket és mágikus italokat és egyéb készítményeket szerzett.

S addig mentem míg helyrehozták. Nem sajnáltam a pénzt. Lefizettem mondjuk a misérealót, mennyit, egy harminc misét, vagy tizet, vagy ötöt, vagy hatot. [...] Nem csak egy helyt voltam, egyik helyt egyet, s más helyt a más addig amíg az ember nyomába lép valahogy. A férjemmel mentünk Gyergyóba, reggel elmentünk, este hazajöttünk, s már másnap semmi baja nem volt. Otthagytá abban a percben. (2008)

A hosszú, több hetes procedúra során az asszony és a specialisták megrendítették a fiút a szerelemmel kapcsolatos hitében, egyre inkább túljutott a romantikus szerelem felfokozott állapotán, elfogadta, hogy szerelme nem tiszta és azt is, hogy mágia áldozata lett. Tehát a szerelem külső, közösségi, családi értelmezését tette belsővé.

Összefoglalás

Azt láthattuk tehát, hogy a romantikus, szenvedélyes késztetésekre, annak univerzális szimptomáira kialakított kulturális válaszok semmiféleképpen sem egyetemesek. A szerelmet ünnepelhetik, magasztalhatják, vagy éppen bizonyos kulturális szokásokkal, társadalmi-gazdasági szabályokkal, intézményekkel el is némíthatják, elnyomhatják, kontrollálhatják a bűvópatakként előtörő és a társadalmi kapcsolatokat összezavaró szerelmi szenvedélyt. Úgy gondolom, hogy a szerelem meghatározása, definíciója, besorolása rendkívül fontos szerepe, befolyásoló hatása van a minket körülvevő szociális hálónknak, közeli barátainknak, ismerőseinknek, családjainknak, a társadalmunknak, kultúránknak egyaránt. Az, hogy egy adott kulturális csoport tagjai milyen arányban tapasztalják meg a romantikus szerelmet, meggyőződésem szerint a romantikus ösztön egyetemessége mellett, elsősorban az adott kultúra szociális szerkezetén, és az adott kultúrát érő társadalmi-kulturális hatások sokféleségén (legyen szó a középkori trubadúr költészetéről vagy éppen a 20. századi hollywoodi románcról) és a személyes tapasztalatokon, meggyőződéseken múlik. Láthattuk, hogy Gyimes esetében az univerzális szerelmi szimptomák gyakran mágikus vagy természetes betegségként értelmeződhetnek és viszont, az adott szituáción, az egyén és a közösség egymásra hatásán, illetve a szerelmi szimptomák megtapasztalásán múlik a dolog. A szerelemről való beszéd eszköze

lehet a társadalmi kontrollnak, a saját problémamenedzsmentnek, de akár a szülő-gyermek konfliktusok rendezésére is irányulhat.

Rövidítések

- BALATONYI 2017 BALATONYI Judit: A gyimesi lakodalmak: Közös kultúra és különböző identitások? (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 5.) Budapest, 2017.
- BÓDÁN 2008 BÓDÁN Zsolt: Erkölc, szerelem, szexualitás. A megesett lány a régi falusi társadalmakban. In: Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban. Szerk. Bakó Boglárka-Tóth Eszter Zsófia. Budapest, 2008. 316-337.
- BUCKLEY-GOTTLIEB 1988 BUCKLEY, Thomas-GOTTLIEB, Alma (eds.): Blood Magic: The Anthropology of Menstruation. Berkeley - Los Angeles - California, 1988.
- CÔTÉ-ALLAHAR 1994 CÔTÉ, James E.-ALLAHAR, Anton. L.: Generation on Hold: Coming of Age in the Late Twentieth Century. New York, 1994.
- DUUGLAS 1966 DOUGLAS, Mary: Purity and Danger: A analysis of concepts of pollution and taboo. New York, 1966.
- FISHER 2004 FISHER, Helen: Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love. New York, 2004.
- FISHER-ARON-BROWN 2006 FISHER, Helen-ARON, Arthur-BROWN, Lucy L.: Romantic Love: a Mammalian Brain System for Mate Choice. *Philosophical Transactions of the Royal Society B Biological Sciences* 361. (2006) 2173-2186.
- FISHER-BROWN-ARON et. al. 2010 FISHER, Helen-BROWN, Lucy L.-ARON, Arthur et. al.: Reward, Addiction, and Emotion Regulation Systems Associated With Rejection in Love. *J Neurophysiol* 104. (2010) 51-60.
- FREEMAN 1983 FREEMAN, Derek: Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Cambridge, 1983.
- ILLOUZ 2012 ILLOUZ, Eva: Why Love Hurts: A Sociological Explanation. Cambridge, 2012.
- JANKOWIAK 1995 JANKOWIAK, William R.: Introduction. In: In Romantic Passion: A Universal Experience? Eds. by JANKOWIAK, W. New York, 1995.
- JANKOWIAK-FISCHER 1992 JANKOWIAK, William R.-FISCHER, Edward F.: A Cross-cultural Perspective on Romantic Love. *Ethnology* 31. (1992) 2. 149-155.
- KARANDASHEV 2015 KARANDASHEV, Victor: A Cultural Perspective on Romantic Love. *Online Readings in Psychology and Culture* 5. (2015) 4. Forrás: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1135>
- LINDHOLM 1995 LINDHOLM, Charles: Love as an Experience of Transcendence. In: *Romantic Love: A Universal Experience?* Ed. Jankowiak, William. New York, 1995. 57-71.
- LEWIS 1971 LEWIS, Ioan M.: Ecstatic Religion. An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism. Harmondsworth, 1971.

- LEWIS 1995 LEWIS, Ioan M.: A Study of Decentralized Political Structures for Somalia. A Menu of Options. London, 1995.
- MALINOWSKI 1929 MALINOWSKI, Borislav: The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia. London, 1929.
- MACFARLANE 1970 MACFARLANE, Alan: Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study. New York - Evanston, 1970.
- GEEST-VANDAMME 2008 GEEST, Sjaak van der-VANDAMME, Sofie: Sickness and Love: An Introduction. *Medische Antropologie* 20 (2008) 1 5-11.
- GIDDENS 1992 GIDDENS, Anthony: The Transformation of Intimacy. Cambridge, 1992.
- GUNDA 1949 GUNDA Béla: Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. *Magyar Nyelvőr* 73 (1949) 4. 231-234.
- MEAD 1928 MEAD, Margaret: Coming of Age in Samoa. New York, 1928.
- De MUNCK-KOROTAYEV De MUNCK, V. C.-KOROTAYEV, A. et. al.: Cross-cultural Analysis of Models of Romantic Love Among U.S. Residents, Russians, and Lithuanians. *Cross-Cultural Research: The Journal of Comparative Social Science* 45. (2011) 2. 128-154.
- et. al. 2011
- NARAYAN 1994 NARAYAN, Kirin: Love, Stars and All That. New York, 1994.
- RIELA-XU-JALAL 2017 RIELA, Suzanne-XU, Xiaomeng Mona-JALAL, Shakeri: Falling in Love and Passionate Love in an Iranian Sample. *Interpersona* 11. (2017):2. Forrás: <https://doi:10.5964/ijpr.v11i2.272>
- SHANKMAN 2013 SHANKMAN, Paul: The "Fateful Hoaxing" of Margaret Mead: A Cautionary Tale. *Current Anthropology* 54. (2013) 1. 51-70.
- ORANS 1996 ORANS, Martin: Not Even Wrong: Margaret Mead, Derek Freeman, and the Samoans. Novato, CA, 1996.
- THOMAS 1971 THOMAS, Keith: Religion and the Decline of Magic. New York, 1971.
- TROISI-MCGUIRE 2002 TROISI, A.-MCGUIRE, M.: Darwinian Psychiatry and the Concept of Mental Disorder. *Neuroendocrinology Letters* 23. (2002) 21. 31-38.
- RASMUSSEN 1995 RASMUSSEN, Susan J.: Spirit Possession and Personhood among the Kel Ewey Tuareg. New York, 1995.
- SCHMITT 2006 SCHMITT, David P. Evolutionary and Cross-cultural Perspectives on Love: The Influence of Gender, Personality, and Local Ecology on emotional investment in romantic relationships. In: The New Psychology of Love. Eds. by Sternberg, R. J. - Weis, & K. New Haven, CT, 2006. 249-273.
- YOUNG 1982 YOUNG, Allan: The Anthropologies of Illness and Sickness. *Annual Review of Anthropology* 11. (1982) 1. 257-285.
- ZAKARIÁS 2007 ZAKARIÁS Erzsébet: A női testnedvek a hagyományos magyar népi hiedelemvilágban, különös tekintettel Erdővidékre. *Korunk* (2007): 8. 33-40.
- VÁMSZER 1940 VÁMSZER Géza: A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. *Láthatár* 8. (1940): 3. 73-79.
- VOIGT 1991/1992 VOIGT Vilmos: La belle dame sans merci - Homok/Amhagen 1735. *Acta Ethnographica Acad. Sc. Hung.* 37. (1991/1992) 215-242.

Kéri Katalin
.....

Levelek a háremből

Egy angol hölgy 18. századi törökországi útja

Letters from the Harem

Turkish Journey of an English Lady in the 18th Century

In the research of everyday life, informal letters are considered to be very interesting sources as their authors introduce their everyday lives and living conditions related to their own subjective life events. This can be essential when the author of the letter happens to be in a strange and unusual environment, as her lines addressed to her family members and friends became like a travelogue. This present study relies on the letters of Lady Mary Wortley Montagu, on the bases of which it studies the Turkish harems and the bath culture at the beginning of the 18th century. Montagu as the wife of the English ambassador in Turkey wrote almost 1000 letters in which she reported about her experiences in Europe and Asia. Her epistles from 1717/1718 let us take a closer look to the lives of the Muslim women and with the help of them important pieces of information can be gained about the everyday lives of the Turkish aristocratic women. As a European woman, Lady Montagu was the first, who got to know the world of Turkish harems and baths established for women. Besides the introduction of these, she also focuses on her own problems (homesickness, desire for luxuriousness etc.). She went to Turkey as a well-educated woman, who had a good taste, and in spite of the foreign language and the different traditions in the field of culture and religion, she was able to fit in the everyday life. Her letters made an impact on several European authors and painters, and she also established the fashion of the „oriental” things in our continent. Among the readers of her letters, we may mention Voltaire, Gibbon, Walpole and Richardson, and Ingres also relied on her letters later when he painted his pictures. The letters also contributed to the contemporary self-representation of Europe, to which the recognition of the secrets of Turkey proved to be essential.

Key words: Lady Mary Wortley Montagu, Orientalism, Harem, Hammam, Istanbul.

A hétköznapiok történetének kutatása során érdekes forráscsoportot jelentenek a magánlevelek, amelyek szerzői saját, szubjektív élethelyzeteik leírása kapcsán ábrázolták környezetük jelenségeit, történéseit. Mindez kiemelt érdeklődésre tarthat számot akkor, ha a levél írója különös, számára szokatlan és

idegen világba csöppen, hiszen így családtagjainak, barátainak írt sorai szinte útleírásként is olvashatók. Lady Mary Wortley Montagu, a törökországi angol nagykövet felesége a 18. század elején csaknem ezer olyan levelet írt, amelyekben beszámolt európai és ázsiai élményeiről. Episztolái közül azok, amelyek 1717/1718-ban születtek, bepillantást nyújtanak a muszlim nők életébe, és – a sok fantázia-szülte, torzító útleírás után – segítségükkel sok érdekes információ nyerhető az előkelő török asszonyok mindennapjairól.

Európai utazók művei Törökországról a 16–17. században

Konstantinápoly már az ókor óta mindig fontos csomópont volt, kultúrák találkozóhelye. 1453 után, amikor elfoglalták a törökök, saját ízlésük szerint átformálva hatalmas fejlesztéseket és felújításokat tettek a városban.¹ Külföldi kereskedő társaságok működését is engedélyezték, bekapcsolva így Isztambult az ázsiai és európai térség vérkeringésébe.² A városban számos kereskedő, diplomata, tudós és szerencsevadász fordult meg kontinensünkről. Közülük néhányan olyan útleírásokat is készítettek, amelyek segítségével az európaiak képet alkothattak a török világról. A 17. század végére a „Kelet” ábrázolása, a „keleti témák” bemutatása Európa-szerte divatba jött. A keletkezett művek java részét azonban olyan európaiak írták, akik sohasem jártak Törökországban, gyakran saját országukból sem tették ki a lábukat.

Ez a „keleti” érdeklődés nem csupán kereskedelmi-politikai indíttatású volt, hanem esztétikai is: a világnak ez a része régtől fogva izgalmasnak, titokzatosnak, valamiféle csodának tűnt fel az európai ember szeméi előtt. Egy olyan távoli, misztikus, ismeretlen világ, ahol mindig van mit felfedezni, ahol sok újdonság vár az utazóra, és amelynek tükrében Európa kialakíthatja, jobban megértheti saját identitását.³ Berchet szerint minden egyes kultúrának létre kell hozni a barbárság fantazmáját ahhoz, hogy azt saját civilizált mivoltának ellenpontjaként mutassa be.⁴ Ugyanakkor olyan helyszín is például Törökország, ahová el lehet menekülni az európai valóság elől, a város mintegy a „vágyak régiója”. Mert Julliard szerint Európának egy olyan helyre is szüksége van, ahová nem csupán a félelmeit, hanem a vágyait, a csodákkal szőtt álmait is kivetítheti.⁵

¹ A város történetéről l. pl. LEWIS 1981.

² 1535-ben a franciák kaptak kereskedési jogot Szulejmán szultántól, 1581-ben az angolok megalapították a Levant Company-t.

³ ALMARCEGUI 2003. 15.

⁴ BERCHET 1987. 98.

⁵ JULLIARD 1996. 10.

A török lakókörnyezet eredeti megfigyeléseken, helyszínen szerzett információkon, közvetlen tapasztalatokon nyugvó leírása, a nők életterét jelentő *hárem*, *háremlik* és a férfiak házon, palotán belüli felségterületét jelölő *szeraḿlik* hiteles bemutatása a 16. századi európai utazók úti beszámolóiban szerepelt először kontinensünkön. 1551-ben Nicolas de Nicolay, francia utazó (Gabriel d'Aramon kísérelőjeként) járt Isztambulban. Úti élményeit 1567-ben Lyonban adták ki *Quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales* címmel, amelynek megírásában saját bevallása szerint egy helyi eunuch segítette.⁶ Ebben a könyvben főként a férfiak lakrészének részletes leírását adta, és csak nagyon röviden szólt a szultánné gyönyörű fürdőikkel berendezett, pazar lakrészéről, amit ő maga, Nicolay nyilván sohasem láthatott. Művét 1585-ben fordították angolra.

Az első olyan európai, akitől valóban hiteles képet kaphatunk a háremek szobáiról, a női lakosztály belső világáról, az olasz Domenico Hierosolimitano (1552 k.–1622) volt, aki II. Murad (1574–1595) egyik udvari orvosaként dolgozott, és e tisztségéből kifolyólag látogathatta a hárem bizonyos részeit. Műve azonban a 20. század végéig kiadatlan maradt, így csak kevesen ismerhették annak tartalmát.⁷ Azt írta, hogy a szultáni hárem 44, egymástól elkülönített kis udvarból és hozzájuk tartozó szobákból áll, mindegyikhez szökőkutak, fürdő(k) kapcsolódnak. Leírása szerint a női szobák falai virágokkal telefestettek, gyönyörű brokáttal borítottak voltak, továbbá gazdag szőnyegek, pazar bútorok jelezték a luxust. Leírta azt is ez a szerző, hogy a női szobák mellett volt egy olyan lakosztály is, ahol a szultán fiúgyermekai nevelkedtek, akiket – eltérően a kislányoktól – csak hatéves korukig nevelt az édesanyjuk, utána tanárok gondjaira bízta őket.⁸

Egy másik itáliai, a velencei származású diplomata, Ottavio Bon 1604–1607 között tartózkodott a városban, és részletes leírásokat adott a törökországi mindennapi élet, a szokások kapcsán.⁹ Penzer kutatásai szerint Bon szövegeit sokan használták fel úgy a 17. század elején, mintha saját művük lenne, nem jelölték az eredeti szerzőt. Például az angol változat írója, Robert Withers,¹⁰ vagy Michel Baudier, XIII. Lajos francia király történésze, akinek 1624-ben megjelent, majd több további kiadást megért művében¹¹ vette át Bon

⁶ PENZER 1965. 27.

⁷ HIEROSOLIMITANO 1611. és AUSTIN – LEWIS 2001.

⁸ PENZER 1965. 30.

⁹ BON 1865.

¹⁰ WHITER 1650.

¹¹ BAUDIER, 1624.

gondolatait.¹² Maga Bon – több más, Isztambul megjárta európai kortársához hasonlóan – személyesen sohasem léphetett be a háremekbe, de ő is tudott róla, hogy a szultán palotájához tartozó női lakrészek minden kényelemmel felszereltek, háló- és nappali szobák, ebédlők, fürdők, kertek, kerti pavilonok tartoznak hozzájuk.

A 17. században több, a török történelmet tárgyaló munka készült, ezek is sokak figyelmét irányították Törökországra. Például Paul Rycout *The History of the Turks: From the Year 1678 to the Year 1699* című műve, amely nyomtatásban 1799-ben jelent meg, vagy Richard Knolles *The Turkish History from the Original of the Nation to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors* 1687-ben. *Georges Sandys A Relation of a Journey* (1615) és John Sanderson *The Travels of John Sanderson in the Levant: 1584–1602* (1614) című munkái pedig az angol utazók gondolatait közvetítették.

Ezek az útirajzok, történelmi munkák, és a Törökországból Európába hazaküldött levelek a 17–18. század fordulóján tehát nagy érdeklődésre tartottak számot. A „Kelet” mesés képe, a vele kapcsolatos félelem és rajongás kettőse azonban végérvényesen *Az Ezeregyéjszaka meséi*¹³ című, több kötetes munkával vonult be az európai gondolkodásba. A pikárdiai származású, 1646-os születésű orientalista, Antoine Galland, aki héber és arab tanulmányai után, 1670 és 1688 között az isztambuli portugál nagykövet titkáráként dolgozott, e mesegyűjteménnyel teljesen megbabonázta Európát. Numizmatikai tárgyú írásai, arab, török és perzsa nyelvről tett fordításai eltörpülnek az enciklopédikus mesegyűjtemény mellett, amelyet Galland élete második felében állított össze. A kötetek kiadásához nem csupán fordításokat végzett egy szír kézirat munkája alapján, hanem bizonyos történetek, részletek saját szerzője is volt.¹⁴ A mesegyűjtemény első francia kötetét 1704-ben jelentette meg, s ezt további hat követte, a legutolsó 1717-ben. Nagyon korán, már 1706-ban napvilágot látott az első angol fordítás, majd sorra számos más, európai nyelvre ültették át a munkát. Saját bevallása szerint Lady Wortley Montagu gondolkodására is igen nagy hatással volt ez a mesegyűjtemény, a korában rendelkezésre álló útleírások mellett.

¹² PENZER 1965. 37.

¹³ Legteljesebb magyar fordítását Prileszky Csilla készítette, megjelent hét kötetben az Atlantisz Kiadónál, 2000-ben.

¹⁴ LARZUL 2004/2005. 38.

Egy angol lady Törökországban

A levelek keletkezése

A 18. század elejéről kétségkívül ennek az angol hölgynek, Lady Mary Wortley Montague-nek (leánykori nevén: Pierrepont) a levelei nyújtják a legbőszésebb, európai személy által közvetített információt a török nők világáról. A lady 1689-ben született Angliában, és kiváló, a francia és latin nyelv ismeretét is nyújtó, igazi „felvilágosodás-kori” neveltetést kapott.¹⁵ Henry Fielding másodunokahúga volt, olyan érzékeny lelkű hölgy, akinek költeményei révén az irodalomtörténetben is helye van.¹⁶ Művelt édesapja gazdag könyvtárában már fiatal lányként sok érdekes munkát elolvasott, köztük „keleti” útleírásokat is. Amikor férjét nagykövetként Isztambulba küldték, utazásuk kezdete előtt az ifjú feleség tanulmányozott több, Törökországról szóló könyvet is (például a fentebb említett angol szerzők munkáit).

A lady utazásai és törökországi tartózkodásuk mintegy két éve alatt folyamatosan levelekben számolt be rokonainak, barátainak az őt ért élményekről. Főként lánytestvérének, Lady Marnek valamint angol barátnőinek, Anne Thistlethwayte-nek, Caroline hercegnőnek (a későbbi II. György feleségének) írt, valamint Antonio Conti abbénak. A levelek abban az időben még anélkül keringtek, hogy nagyobb nyilvánosságot kaptak volna. A lady azonban, úgy tűnik, nagyon fontosnak tartotta levelei mondanivalóját, és nem akarta azokat az enyészetnek adni. Hazatérve Angliába, 1719 és 1724 között kidolgozta levelei irodalmi, szövegében több helyen stilizált, újraírt változatát, és megkérte barátnőjét, Mary Astellt, hogy leveleihez írjon előszót. Az angol nagykövet felesége azonban nem érthette meg levelei nyomtatott változatban való megjelenését: meghalt egy évvel azok 1763-as angliai kiadása előtt. A *Turkish Embassy Letters* című levélgyűjtemény nagy hatással volt a művelt európai közönségre, 40 évvel később kiadták annak egy terjedelmesebb változatát, majd 1861-ben egy újabb, még több írást tartalmazó anyagot is. Az 1965–1967-es angliai kiadás (mely három kötetnyi, és mintegy 900 levelet tartalmaz) olyan leveleket is magába foglal (körülbelül százat), amelyeket Mary Wortley-nek írtak, többek között a férje, továbbá Montesquieu, Fielding, Edward Young és lord Hervey.¹⁷ Mary Montagu életművének ma már könyvtárnyi irodalma van, a róla írt tanulmányok, mono-

¹⁵ Életéről l. pl. HALSBAND 1960; MELMAN 1992. 77–98.; GRUNDY 1999; MOULIN–CHUVIN 2001; BEAUDOIN 2002.

¹⁶ Verseit és prózai műveit l. MONTAGU 1781; BEAR é.n.; GRUNDY 1972. 6–22.

¹⁷ HALSBAND 1980. V.

1. kép. *Lady Mary Wortley Montagu*
(festményrészlet)

(forrás: https://tr.toluna.com//dpolls_images/2018/03/09/9e562f3a-246d-4175-9817-5a0ba97d8804.jpg)

gráfiák középpontjában forrásbázisként a számukat és tartalmukat tekintve is gazdag levélgűjteménye áll.

Az utazás

A Montagu család 1716 augusztusában indult útnak Angliából. Rotterdam, Prága, Lipcse, Hannover, Bécs, Győr, Neszemély, Buda, Adony, Földvár, Mohács, Eszék, Vukovár, Pétervárad, Belgrád, Szófia, Edirne voltak a főbb csomópontjai ennek, az Isztambulba vezető útnak. Magyarországon leginkább azok a levélrészletek ismertek Mary Montagu színes életművéből, amelyek a magyarországi utazásáról születtek, és amelyeket 1717. január 30-án írt Péterváradon. Ezeket Szamota István tette először közzé magyarul, 1891-ben,¹⁸ Gömöri György később új fordítást is készített,¹⁹ és újabban ezekről a levélrészletekről több elemzés is íródott.²⁰

Isztambulba érkezve a Montagu család Perában lakott, a városrészeiről a lady például az alábbiakat írta: „Gyönyörű keveréke ez a kerteknek, fenyő- és ciprusfáknak, palotáknak, mecseteknek és középületeknek, amelyeket egymás tejejére építettek...”,²¹ és: „Olyan helyen lakom, amely Bábel tökéletes mása. (...) A lovászaim arabok, a lakájok franciák, angolok és németek; a dajkám örmény, az intézőm itáliai, a testőreim törökök.”²²

Montagu-ék 1717 májusa és 1718 júliusa között tartózkodtak Törökországban, ahol a lady férjének elsősorban az volt a feladata, hogy a török-osztrák megbékülésen munkálkodjon, de hamar intrikák áldozata lett, így diplomáciai küldetését nem tudta kiteljesíteni, és idő előtt, 1718-ban haza kellett térnie

¹⁸ SZAMOTA 1891. 445–460.

¹⁹ L. HAUSNER–CIMPJÁN 1994. 105–110.

²⁰ L. pl. HORWATH 1988. 36–39.

²¹ FITZROY 2014. 13.

²² Uo. 23.

2. kép. Isztambul a 18. században

Angliába.²³ (Isztambulból hazafelé tartva Észak-Afrika érintésével Genf, Torino, Lyon és Párizs is az úti állomások között szerepelt.)

A művelt, érzékeny és érdeklődő fiatalasszony, Lady Wortley Montagu számára az utazás az érzékelés, a tapasztalatgyűjtés új módja volt, s egyben hitelesítése korábbi olvasmány-élményeinek, mindannak, amit már Törökországról tudott. Az utazás, amelyre olyan alaposan készült, sok meglepetést tartogatott. Az ország, ahová félelemmel vegyes kíváncsisággal érkezett, hamar kedvessé és otthonossá vált számára. Férje pozíciója és saját női mivolta lehetővé tette számára azt, amire korábban egyetlen férfi vagy alsóbb társadalmi réteghez tartozó nő számára sem kínálkozott esély: ellátogathatott a legelőkelőbb török női háremekbe, beléphetett a női fürdők (a *hammámok*) csodálatos és férfiak számára tiltott világába. Az angol hölgy meglepve tapasztalta, hogy az európaiak által (olykor európai szobák mélyén) felépített és kiszínezett „Kelet-kép”, a török nők világának korábbi ábrázolása alapvetően nem hiteles, számos ponton kiegészítésre, pontosításra szorul.

²³ ANWAR-CHENDEROFF 2002. 161–173.

3. kép. Lady Montagu egykori háza Isztambulban (Perában)

(forrás: Damer, Mrs. G.L. Dawson. „Diary of A Tour in Greece, Turkey, Egypt, and The Holy Land, Volume 1.” (Henry Colburn, London: 1841)

A háremek világa

Penzer azt írta 1935-ben, hogy nyugati világunkban a keleti intézmények közül valószínűleg a hárem a legismertebb. A kifejezés tartalma, amely tulajdonképpen a női lakrészt jelöli az iszlámban, az évszázadok alatt számos valós vagy fantázia-szülte leírással gazdagodott. A nők és gyermekeik életterét jelentő, a védelmüket, biztonságukat őrző lakás, (esetleg sátor)rész már az ókor számos államában ismert volt: többek között a görögök, az indiaiak és a perzsák körében is megvolt a nők saját területe a házban. Az iszlám kialakulását követően, főként a muszlim városi kultúra kibontakozásával kialakult a hárem (melynek jelentése az arab *harám* szóból eredeztethető: a „szent”, a „sérthetetlen”). Az európaiak képzeletét leginkább megmozgató fejedelmi hárem, ahol gyakran több tucatnyi, akár több száz nő lakott, a török szultánság fénykorában élte virágkorát.²⁴ Ezekben a török háremekben, melyek történetével számos munka foglalkozik, szigorú hierarchia uralkodott, mindenkinek megvolt a maga pozíciója. A háremet a törökök kedvesebb formában *haremlik*nek nevezték, itáliai hatásra elterjedt viszont egy másik, perzsa eredetű szó, a *szeráj* használata is. A szó eredeti jelentését („építmény”, „palota”) szűkítve, és a kifejezést csak a női lakrészre értelmezve itáliai utazók e szó kapcsán az olasz *serratora* („bezárt”, „elzárt”) asszociáltak, és ezért magát a háremet kezdték *seraglioként* em-

²⁴ L. erről pl. FREELY 1999; AFYONCU 2010. 48-67.

legetni műveikben.²⁵ Bár a női lakrésszel kapcsolatos európai szóhasználatban több pontatlanság és félreértés alakult ki az évszázadok során, annyi bizonyos, hogy a török uralkodói háremek 1909-ig valóban elzártak voltak kontinensünk utazói előtt, alig maroknyi európai szerezhethetett csupán közvetlen tapasztalatokat róluk, többségükben nők. Közülük is kiemelkedik azonban az első hírhozó: lady Wortley Montagu.

Az angol hölgy több levelében is beszámolt arról, hogy milyen is a török háremek igazi világa, és hangot adott annak a véleményének, hogy az előtte élt utazók többsége nem írt valós dolgokat a téma kapcsán. Az előkelő török hölgyeket látogató ladyt görög társalkodónője segítette az ismerkedésben, aki a török nyelv ismerőjeként tolmácsként vett részt az összejöveteleken. A háremekbe az angol nagykövet felesége mindig kocsival érkezett, és igyekezett inkognitóját megőrizni. (Ennek érdekében például török kocsival²⁶ ment vendégségbe.)²⁷ A háremek bejáratánál több ízben is eunuchok fogadták, akikről megemlítette, hogy mindenütt nagyon kifinomult, gáláns a viselkedésük. A hárem kapujától díszes folyosókon lehetett a női lakosztály belső szobáiba jutni. A vendégek fogadására minden török háremben felsorakoztatták az ott élő rablányokat: „A kapuban (az úrnő) fekete eunuchja fogadott, aki a legnagyobb tisztelettel segített ki a kocsiból, és átvezetett számos szobán, ahol szépen felöltözött szolgálóleányai álltak mindkét oldalon...”²⁸ és „A kapuban két fekete eunuch várt, akik átvezettek egy hosszú folyosón, ahol két sorban gyönyörű lányok álltak, a lábukig lecsüngő, gyönyörű fonatokba rendezett hajjal, mindegyikük ruhája ezüsttel hímzett, szép, könnyű damaszt volt...”²⁹ A hárem legbelső, legszebb szobájában lakott mindig az a nő, aki az egész ház(rész) tulajdonképpeni úrnője volt. Így például a lady vendéglátói: a nagyvezír felesége, továbbá a török birodalom második legmagasabb rangú tisztjének a felesége, Fátima, illetve Háfiza, aki II. Musztafa szultán özvegye volt. Mary Wortley Montagu is leírta leveleiben a korábbi útleírásokból már ismert részleteket: a háremekhez magas falakkal körülvett szép külső kertek, szökőkutak, fürdők tartoztak.

²⁵ PENZER, 1965. 16.

²⁶ Egy levelében azt írta, hogy a török fogatok teljesen másfélék, mint európai társaik. Sokkal kisebb ablakaik vannak, hogy megóvják utasaikat a hőségtől. Jóféle fenyődeszkából készítik őket, mint a holland kocsiakat. Festett és díszített farácszatot készítenek a kocsihoz kívülről, belülről pedig kis kosarakkal, virágcsokrokkal díszítik őket, néhány szép versidézzel tarkítva. Lady Mary Wortley Montagu levele (továbbiakban: M. W. M. levele) 1717. április 1-én (a levél címezettje nem ismert). LETTERS I. 312.

²⁷ M. W. M. levele testvérének, Lady Marnak. 1717. április 18-án. LETTERS I. 347.

²⁸ Uo. 347.

²⁹ Uo. 349.

A hárem belső tereit, berendezését illetően az angol hölgy több levelében is nagyon részletes beszámolót küldött otthoni barátnőinek. Azt írta például, hogy „a szobák alacsonyak, amiről azt gondolom, nem baj, a mennyezet mindig fából van, általában intarziás vagy festett és aranyozott”.³⁰ Lelkendezve számolt be arról, hogy a szobaablakok gyönyörű kertekre néznek, az ablakok között kis, árkádos falmélyedések vannak, ahová a török nők parfümös üvegcséket és virágkosarakat tesznek. Nagyon tetszett a ladynek az, hogy a szobák padlóján is szökőkutakat és márványmedencéket helyeztek el a török építőmesterek, és az állandóan csordogáló víz kellemes hűvösséget varázsolt a legforróbb napokban is a hárem lakói köré.

Ami a bútortzatot illeti, Mary aprólékos részletességgel írt a kisebb-nagyobb hímzett szaténpárnákkal kényelmessé tett szófákról, a szobafalak vonalába süllyesztett (tulajdonképpen „beépített”) szekrényekről. Annyira tetszett a ladynek a „keleti kényelem”, hogy egy levelében ezt írta: „ezek az ülőhelyek annyira jók és könnyűek, hogy soha életemben nem fogom többé elviselni a nehéz székeket” és: „az összes szobát ezüst szegekkel kivert vagy virágokkal telefestett cédrusfa burkolja, amelyre sok helyen több szárnyú (toló)ajtót nyitnak, amelyek szekrényeket rejtnek. Szerintem ezek sokkal célszerűbbek, mint a mieink”.³¹

Az általa meglátogatott háremek kertjeiről is beszámolnak az angol nagykövet feleségének levelei. Az ezzel kapcsolatos részletekből kiderül, hogy nem csupán árnyat adó fák, illatozó virágok és csobogó szökőkutak voltak a török nők környezetében, hanem olyan szőlőlugasok, rácsra felfuttatott növények is, amelyek árnyat tartottak a kis kerti pavilonoknak, ahol jó időben a hölgyek zenéléssel, hímezzel töltötték az időt.³² Az angol asszony megjegyezte azt is, hogy a török közparkokban is hasonló pavilonok állnak, és ott a férfiak kávé, sörbetet iszogatnak, beszélgetnek.

A hammám

Az iszlám higiéniai előírásai miatt a muszlimok életében mindig is fontos szerepet játszottak a fürdők, a *hammámok*.³³ Mary Montagu törökországi utazása előtt arra még csak találhatunk példát a fentebb említett művek szerzőit sorolva, hogy európai férfi bejutott a hárem valamely részébe, azt azonban elképzel-

³⁰ M. W. M. levele Anne Thistlethwayte-hez 1717. április 1-én. LETTERS I. 343.

³¹ Uo. 343.

³² Uo. 343.

³³ A témáról l. e tanulmány szerzőjének munkáit: KÉRI 2002; KÉRI 2001. 36–40.

ni sem lehetett, hogy idegen férfi akkor lépjen be egy fürdőbe, amikor ott a nők tisztálkodnak. Így valódi kuriózumnak számítanak még mai szemmel nézve is azok a levélrészletek, amelyekben az angol hölgy elmesélte egy szófiai török fürdőben szerzett élményeit. Ezt írta barátnőjének (már Hadrianopoliszból): „Nem szeretnék untatni fárasztó utazásunk részleteivel, de nem hagyhatok említés nélkül egy szófiai nevezetességet, amely város a Török Birodalom egyik legszebb városa, és híres meleg vizes fürdőiről, melyek a szórakozásnak és az egészségnek is forrásai. Megálltam itt egy napra azzal a szándékkal, hogy megnézzem a fürdőket.”³⁴ Mary egy olyan délelőtti időpontban látogatott el a hammámba, amikor az tele volt nőkkel. Leírása szerint a fürdő kőből épült, öt kupolával ellátott építmény volt, melyek közül a legalacsonyabb volt maga a bejárat. Ajtajában, kis fülkében egy nő ült, akinek az előkelő hölgyek pénzt adtak. A levélben bemutatott fürdő hasonlóan épült fel, mint a kor hammámjai általában: márvánnyal burkolt, márványmedencékkel és a fal mellett, körben elhelyezett szófákkal berendezett termekből állt, a hideg vizes teremből lehetett bejutni a forró vizes, kénes gőzbe burkolt szobába, és volt langyos vizes medence is. A lady ezt írta: „Én az utazóruhámban voltam, ami egy lovaglórúha, és bizonyára elég rendkívülien néztem ki benne, de senki sem mutatott meglepetést vagy pimasz kíváncsiságot, hanem a lehető legnagyobb udvariassággal fogadtak. Nem ismerek olyan európai udvart, ahol a hölgyek ilyen udvarias viselkedésre volnának képesek egy idegennel. Azt hiszem, mintegy 200 nő volt ott, és még csak egy sem akadt, aki megvető mosollyal vagy gúnyos pusmogással illetett volna, ami pedig a mi társaságainkból sosem hiányzik, ha valaki nem a divatot pontosan követő ruházatban jelenik meg. Újra meg újra csak ezt mondogatták nekem: »Uzelle, pek uzelle« ami annyit tesz: »elragadó, nagyon elragadó.«”³⁵ A mezítelenül fürdőző muszlim nők tehát örültek az angol látogatónak, és hosszas kérlelésükre (meg nyilván az elviselhetetlen hőségre is tekintettel) az angol asszony lazított a ruházatán. Megmutatta a török nőknek az általa viselt fűzöt, akik nagyon megsajnálták őt amiatt, hogy belekényszerítették ebbe, a test szabadságát korlátozó szörnyű szerkezetbe.³⁶ Ez, a szófiai női fürdőről készült 1717-es keltezésű levél (mely 1805-ben francia nyelven is megjelent) adta tulajdonképpen az alapot a híres festő, Ingres A török fürdő című képének az elkészítéséhez. A festőművész kimásolta a hammámot leíró két levél részleteit, és zsebében hordta a szöveget, annyira magával ra-

³⁴ M. W. M. levele 1717. április 1-én (a levél címzettje nem ismert). LETTERS I. 312.

³⁵ Uo. 313.

³⁶ Mary még 1741-ben is újra elmesélte ezt az esetet egy levelében, mert nagyon tréfásnak találta, hogy a török nők a fűzö láttán azt gondolták, hogy a saját szabadságukkal ellentétben az európai nőket rabságban tartják a férfiak.

4. kép. A török fürdő képe Lady Montagu levélgyűjteményének belső oldalán

(forrás: <http://theedwardgroup.co/wp-content/uploads/2019/02/bagnio-in-one-of-these-covered-waggons-i-went-to-the-about-ten-o.jpg>)

rabok. A nagykövet felesége olyan lelkes rajongója lett a kényelmes, könnyű anyagokból készülő, csodálatos színekben pompázó, a női test szépségét látató török ruhadaraboknak, hogy saját maga számára is készíttetett keleties öltözéket. (Az egyik, róla fennmaradt leghíresebb ábrázoláson éppen ebben látható.) Erről Mary 1717-ben az alábbi leírást küldte haza testvérének, lady Marnak: „a ruhám első darabja egy nagyon buggyos alsónadrág, amely befedi a cipőmet és illedelmesebben rejti el a lábaimat, mint az alsószojnyád. Halvány rózsaszínű damasztból készült, amit ezüstszín virágokkal hímeztek tele,

gadta.³⁷ A nagykövet felesége Isztambulban is látott női fürdőt, de későbbi leveleiben ezekről csak szűkszavúan tesz említést. Kétségtelen, hogy ezek a gondolatok a leggyakrabban felidézettek Mary beszámolóit tekintve. A női fürdők intim világának általa adott leírása ugyanis olyan volt az európai közvélemény számára, mintha valami csodás leleplezés történt volna: fellebbent a fátyol a „nagy, keleti titkokról”.

Az öltözködés

Lady Wortley Montagu bárhol is járt Európában, mindig élénken érdeklődött a ruhák, a divat iránt. Ahogyan leveleiből kiderül, ő maga is mindenben próbálta követni a korabeli angol módit (például fűzőt viselt, lovaglóruhát hordott), és élénk képe volt a bécsi divatról is. Törökországban a háremekben látott luxuscikkek mellett talán leginkább a női ruhák ejtették ámulatba. Olyan részletes leírást adott az egykori öltözködésről, hogy a mai olvasó előtt szinte képszerűen megelevenednek a korabeli ruhada-

³⁷ ALMARCEGUI 2003. 32. A kép történetéről l. KÖLNEI 2008. 161–162.

a cipőm pedig arannyal hímzett fehér kecskebőröből készült. Efölött köpenyt viselek, mely finom, ezüstös fehér, a szegélyén hímzett fátyolszerű anyagból van. Ez a köntös széles ujjával félig befedi a karomat, és a nyakamnál gyémántgombbal záródik, és nagyon jól kiemelkedik benne a kebel formája és színe. A felsőkabát, mely az öltözéket zárja, fehér és aranyszínű damasztból készült, nagyon hosszú, aláomló ujjai vannak, órany szegéllyel díszítve, gyémánt és gyöngygombokkal. A kaftánom ugyanabból az anyagból készült, mint az alsónadrágom, és tökéletesen illik rám, és hosszú, szűk, lelógó ujjával nyújtja az alakomat. Efölött egy kb. négyujjnyi széles övet viselek, amely teljesen teli van gyémántokkal és más drágakövekkel...”³⁸

Az öt vendégül látó előkelő török hölgyek ruházatáról a lady teljesen hasonló leírást adott több levelében is. Az öt szépségével lenyűgöző Fátima például aranyhímzéses, ezüstvirágokkal díszített kaftánt viselt, halványrózsaszín, zöld és ezüstszínű buggyos nadrágot, fehér, hímzett papucgot, rózsaszín-ezüst selyemkendőjét a haján gyöngyös hajcsatokkal rögzítette.³⁹ A leggazdagabb hölgy, akit Mary Isztambulban látott, a fentebb már említett Hafiza volt, az egykori szultán kiemelt kedvese. Nem csupán lakókönyezete, hanem a ruházata is jelezte az őt körülvevő mérhetetlen pompát. Egy, a testvérének írott levél szövege szerint Háfiza öltözékét az angol hölgy nagyon részletesen leírta. Eszerint a harmincas éveiben járó török asszony egy *dualma* nevű, hosszú ujjú alsóinget viselt, efölött bíborszín szövetből varrt, borsószem nagyságú csodálatos igazgyöngyökkel és gyémántokkal díszített ruhát. A keblén egy hatalmas, rombusz alakú gyémánt fénylett, és a levél szerint a legszélesebb angol szalagnál is szélesebb övet viselt, melyet teljesen elborítottak a gyémántok. Háfiza háromsoros gyöngysort hordott a nyakán, apróbb-nagyobb, zöldes smaragdokból fűzve, középen tojásnyi lelógó smaragddal. Fülbevalói mogyorónyi gyémántok voltak, és Mary szerint további csodálatos, gyémánt- és drágakőből készült karkötőket, gyűrűket, fejdíszet viselt. Az angol hölgy kiszámolgatta magában, hogy körülbelül milyen értékű lehetett a török asszony ruházata és ékszerei, és arra jutott, hogy azok ára elérné a 100 ezer font sterlinget. „Így aztán teljesen bizonyos vagyok benne, hogy nincs az az európai királynő, akinek csak mindennek a fele is birtokában lenne, még a császári ékszerek (melyek pedig nagyon szépek) sincsenek ennek a közelében sem”⁴⁰ – írta a nagykövet neje. Hafiza ruházatából nem hiányoztak a cobolyprémes bundák sem, és ő is – csakúgy, mint a többi előkelő török hölgy – gyönyörű, finom ruhákba öltöztette szolgálonőit is.

³⁸ M. W. M. levele 1717. április 1-én Lady Marnak. LETTERS I. 326.

³⁹ M. W. M. levele 1717. április 18-án Lady Marnak. Uo. 350-351.

⁴⁰ M. W. M. levele 1718. március 10-én Lady Marnak. Uo. 382.

5. kép. *Lady Montagu török ruhában*
(forrás: https://i1.wp.com/www.muslimheritage.com/sites/default/files/lady_montagu_04.jpg)

Az angol hölgy olyan mesterien szőtte leírásait a női öltözékekről, mintha csak Seherezáde meséit keltené életre. Leveleinek több elemzője úgy gondolja, hogy a nagykövet feleségének luxus iránti vágya, a szép tárgyakhoz való vonzódása, illetve saját, ifjúkori álmainak, szépségesszményének kivetítődése is volt mindaz, amit leírt.⁴³

Női szépség és szépségápolás

Különösen igaz mindez, ha a török nők szépségéről írt sorait nézzük. Mary Wortley Montagu szép vonásokkal megáldott fiatalasszony volt, akinek üdését azonban elhalványították az arcbőrén lévő, az 1715 decemberében elsen-

A török nők hajviselete talán még ruházatuknál is jobban ámulatba ejtette Maryt. A finom, áttetsző, színes kendők, kis sapkák többnyire jelentősen szabadon hagyták a haját, így mód nyílt arra is, hogy leomló sötét fürtjeiket, több ágba⁴¹ befont, változatos módon készített copfjukat ékszeresekkel, madártollakkal, virágokkal díszítsék az előkelő hölgyek. Az angol levélfíró szerint bármit a hajukba tűzhetnek, de ottjártakor Isztambulban „a legnagyobb divat egy széles ékkő-bokréta volt, amely természetes virágokra hasonlít, és amelyet gyöngyszemekből, különböző színű rubint-rózsákból, gyémántjázminokból, topáz-virágokból és egyebekből készítenek...”⁴²

⁴¹ Mary egyik levelében azt említi, hogy egy hölgyön 110 hajfonatot számlált össze.

⁴² M. W. M. levele 1717. április 1-én Lady Marnak. Uo. 327.

⁴³ L. pl. ANWAR-CHENDEROFF 2002. 166.

vedett himlőből maradt sebhelyek, mely betegség során a híres szépségnek számító nő még a szempilláit is elveszítette. Az angol lady ezért Isztambulban is mindvégig élénken érdeklődött a bőr- és szépségápolás, és – az érem másik oldala – a himlő gyógyítása iránt.⁴⁴ Talán ez, Mary személyes drámája volt leginkább az oka annak, hogy szinte megszállottan kereste a szépséget mindenütt az utazásai során: élőlényekben, ruhákban, tájakban próbálta meglátni a „tökéletet”.

A levelekből a török nők eszményített leírása tűnik ki, olyan idealizált leírás, mely őket a földkerekség legszebb nőivé avatja. „Biztosíthatlak – írta 1717-ben testvérének, Marnek –, hogy az angol udvarnál – amely, azt hiszem, a legkiválóbb a keresztény államok között – nincs annyi szépség, mint itt... (A nők) általában kiemelik szemöldöküket, és a görögöknek és törököknek is az a szokása, hogy szemeiket körben kihúzzák egy fekete tinktúrával, amely messziről vagy gyertyafénynél nagyon is kiemeli feketeségüket. Azt gondolom, a mi asszonyaink közül is sokan szeretnék megismerni ezt a titkot... A körmeiket rózsaszínűre festik, ehhez a divathoz én magam nem tudtam még hozzászokni, és nem találok benne semmi szépséget...”⁴⁵

Több levélben írta elragadtatással az angol nagykövét felesége, hogy a török hölgyek fehér, hibátlan és illatos bőre, sötét, dús és ápolt haja, arányos teste, árnyas szemeik magát a Paradicsomot idézik fel. Arról számolt be, hogy látott ő már mindent, amit Angliában és német földön szépek tartanak, de annyi csodálatos nőt még sohasem, mint Törökországban. Az általa leginkább kiemelt és idealizált nőről, a fentebb már említett (lengyel édesanyjától és török apától született) Fátimáról például azt írta egy levelében, hogy „ha hirtelen átröppent volna a legfőbb európai trónra, senki nem hitte volna el, hogy nem királynőnek született, pedig egy olyan udvarban született, amit mi barbárnak mondunk. Azt mondhatom, bárki a világon, még leghíresebb angol szépségeink is, irigykedhetett volna, ha a közelébe kerül...”⁴⁶ Mary szinte valamennyi esetben, amikor leveleiben a női szépségről szólt, kiemelte, hogy az csakis úgy teljes, ha kifinomult, alázatos és visszafogott viselkedéssel, nemes jellemmel és műveltséggel párosul, azaz a külső és a belső szépség adja a személyiség igazi harmóniáját.

⁴⁴ Európában ő volt az egyik legelső és egyben legharcosabb szószólója a himlőoltásnak, leveleiben részletesen beszámolt a betegség elleni harc törökországi csodálatos eredményeiről, saját gyermekén is elvégeztette a karcolást, hogy a betegség veszedelmes változatától megkímélje. L: M. W. M. levele 1717. április 1-én. Uo. 338-339.

⁴⁵ M. W. M. levele 1717. április 1-én Lady Marhoz. Uo. 327.

⁴⁶ M. W. M. levele 1717. április 18-án Lady Marhoz. Uo. 350.

Viselkedés, étkezés, szórakozás

Az angol lady számos, Törökországban íródott levelében utalt arra, hogy hogyan viselkednek a muszlim lányok és nők, és élvezettel ecsetelte szórakozási formáikat. Megfigyelései szerint az előkelő háremekben nevelt kislányokat már kora gyermekkoruktól fogva arra nevelték, hogy tiszteletet tanúsítsanak az idősebbek iránt, hogy halk szavúak, szerények, szolgálatkészek legyenek. A kifinomult viselkedést Mary valamennyi háremben és az általa felkeresett török fürdőkhöz is tapasztalta. Csodálattal töltötte el, milyen kedvesen, nyitott szívvel, előítéletek nélkül fogadták őt az ottani nők. Fátima például, amikor vendége megérkezett, felállt, hogy fogadja őt, és meghajolva „saját szokásai szerint köszöntötte: szívére tette a kezét, olyan alázattal telt kedvességgel”,⁴⁷ amit az angol udvarnál az európai asszony sohasem tapasztalt. A török nők mesternek bizonyultak a társalgásban, Mary sajnálta, hogy nem ért a nyelvükön, és kénytelen tolmácsra támaszkodni. Azt tapasztalta, hogy vendéglátói bármely, az akkori európai illem szerint „tabunak” számító, intim témáról is szívesen beszélgettek, és elbűvölőnek tartotta finom humorukat.

Ami a szórakozási formákat illeti, a pazar étkezések, a lakomák utáni zene és tánc, a háremek kertjében tett séták, hímzések készítése töltötték ki leginkább a török nők idejét. A levelek részletei szerint maga az étkezés is a pompa, a fényűzés kifejeződése volt a rangos isztambuli háremekben és fürdőkhöz. Az akár több tucatnyi, török szokás szerint általában egyidejűleg feltálat fogásból álló ebédek és vacsorák káprázatba ejtették a nagykövet feleségét. Leírásaira jellemző, hogy kevésbé az ételek bemutatása ragadta meg a figyelmét, sokkal inkább a drága anyagokból készült asztalneműk, az aranyozott és gyémántokkal kirakott evőeszközök álltak figyelme középpontjában. Hímzett szalvéták, amelyekbe nem volt szíve beletörölni a kezét, arany mosdótálak, kínai aranyozott porcelán kávéskészletek, amelyekhez alig mert hozzányúlni.⁴⁸ Az angol lady egyébként a török konyha kiváló ismerőjének tartotta magát már azelőtt, hogy Isztambulba érkezett, mert, ahogy írta, a belgrádi effendi otthonában három hétig alkalma volt megkóstolni a török szakácsok jellegzetes ételeit. Ezek eleinte ízlettek Marynek, végül azonban megunt azokat, és visszasírta saját szakácsa főztjét: „egy indiainak jobban ízlene a török konyha. A szószaik nagyon jók, minden sülttől jól illenek. Rengeteg fűszert használnak. A levest utolsónak szolgálják fel, és nagyon sok ragufélét ismernek. (...) a lakoma kávé-

⁴⁷ Uo. 349.

⁴⁸ L. pl.: M. W. M. levele 1718. március 10-én Lady Marhoz. Uo. 382–383.

val és parfümökkel ért véget, ami a tisztelet legmagasabb jele. Két szolgáló leterdélve beillatosította a hajamat, a ruhámat és a keszkenőmet.”⁴⁹ Más levelei szerint az étkezések végén és a fürdőkben a kávé mellett sörbetet is felszolgáltak, amiről Mary úgy vélte, az talán valami „likőr-féle”. Nagy tetszésére szolgált, hogy a bankettekéről távozó vendégeknek búcsúzásakor gyönyörű, hímfettendőket és parfümöt adtak ajándékba.

A lakomákat gyakran kísérte a rablányok zenéje és tánca. A Fátima házánál tett látogatás is ezzel zárult: a háziasszony „jelt adott, hogy zenéljenek és táncoljanak. Négy lány azonnal elkezdett játszani valami finom, légies dallamot, valamilyen, a gitár és a lant között álló hangszeren, és játékkukat énekkel kísérték, más lányok ezalatt körben táncolni kezdtek. Ez a tánc nagyon különbözött azoktól, amilyeneket azelőtt láttam. (...) nagyon lágy volt a dallam, finom érzelmekkel, szünetekkel, elhaló tekintetekkel...”⁵⁰ Bár az angolok Mary szerint úgy hiszik, hogy a törököknek nincs zenéjük, szerinte ebben tévednek, hiszen van, csak sokkal patetikusabb, mint az angoloké, a törökök nagyon sok természetes hangot használnak.

Az angol nagykövet feleségének annyira tetszett az előkelő török nők életvitele, hogy elragadtatással írta, hogy ők a világ legszabadabb női, hiszen egyedüliek talán a világon, akik örökös szórakozással töltik az életüket, nincs semmi gondjuk, látogatásokkal telik a napjuk, fürdőbe járnak (ahol heti négy-öt órát töltenek el, megtárgyalva a legújabb társasági híreket), újabb és újabb ruhadvatokat eszelnek ki, és költik a pénzt, ami Mary szerint ugyancsak kellemes foglalatosság...

A török nők helyzete

Korabeli és mai szemmel nézve is paradoxonnak tűnik, hogy egy európai nemesasszony éppen a háremek zárt világában élő muszlim nőtársait tartotta a világon a legszabadabb teremtményeknek. Mary leveleiből tulajdonképpen az a gondolat szűrhető le, hogy a női létnek mindenütt, a 18. század eleji Angliában éppúgy, mint a török birodalomban, megvoltak a maga keretei. Az atyai szigor alatt nevelkedő, a szigorú vallásos és társadalmi elvárások szerint élő, a gyermeknevelés és háztartásvezetés gondját vállaló, saját vagyonnal nem rendelkező, fűzőbe szorított testű Mary Wortley Montagu számára csábítóan és a szabadság netovábbjának tűnt fel a keleti háremekben élő nők világa. Tolla

⁴⁹ M. W. M. levele 1717. április 18-án Lady Marhoz. Uo. 348.

⁵⁰ Uo. 351.

alatt a hárem, a kifejezetten nők számára fenntartott, tágas tér (ahonnan a férfiak – tulajdonképpen még maga a ház ura is – ki vannak zárva) a „megsérthetetlen intimitás helyszínévé”,⁵¹ magas falai és őrzött kapui ellenére a sokszínűen, szabadon megélt női lét szimbólumává vált. A hárem az a lakókörnyezet volt a muszlim nők számára egy férfiközpontú társadalomban, ahol a férfi sohasem lehetett az úr, oda a férj csak vendégségbe érkezhett, akár egykor maga Mohamed, vagy személyesen a török szultán. Abban a korban egy angol feleség nem tudta megteremteni ezt a fajta szabadságot magának. Ráadásul – szemben török társnőivel – alapvetően egyedül volt, nem tartoz(hat)ott olyan női csoporthoz, amelynek tagjaival együttesen érvényesíthette volna az akaratát.

Életútjának korábbi eseményeit is áttekintve látszik, hogy Mary törökországi élményei hatására másként kezdett gondolkodni saját női mivoltáról, mint korábban, angliai éve alatt. 1710-ben még azt írta Burnett főtisztelendőnek, akitől latint és irodalmat tanult, hogy „nem bizonygatom a nemek egyenlőségét. Nincs kétségem afelől, hogy Isten és a természet minket, nőket alsóbb helyre tett: mi vagyunk a Teremtés alsóbb része, engedelmességgel és alávetettséggel tartozunk a felsőbb nemnek, és minden asszony, aki átengedi magát a hiúságnak és az örületnek, és mindezt tagadja, az lázad a Teremtő törvénye és a természet vitathatatlan rendje ellen.”⁵² 1717/1718-ban, Törökországból Európába küldött leveleiben már egészen más hangot ütött meg, és – igaz, gyakran indirekt módon, nem önmagáról vagy a „nőkről” beszélve, csakis a „török” nőket említve – tulajdonképpen kifejezte gondolatait a nők szabadsághoz való jogáról. 1717 februárjában barátjának, Conti abbénak a kérdéseire válaszolva azt írta egy (francia nyelvű) levelében, hogy egyáltalán nem igaz az, hogy Mohamed kizárta a nőket az eljövendő paradicsomi boldogságból. Mary szerint Mohamed nagyon is gáláns férfiú volt, aki igencsak szerette a női nemet, már csak ezért sem tulajdonítható neki efféle barbarizmus. Ellenkezőleg, a török⁵³ nőknek is nagyon szép túlvilági életet ígért. Igaz, hogy a férfiaknak elkülönült helye lesz a túlvilágon, de a lady szerint a nők sem lesznek boldogtalanabbak. Ám ahhoz, hogy egy muszlim nő üdvözüljön, fontos, hogy (Mary szavaival élve) „ideát sok-sok kis muszlimot hozzon világra”.⁵⁴ Vagyis kifejtette, hogy a muszlim nőkkel kapcsolatos legfontosabb elvárás, hogy gyermekeket szüljenek, ezért a török társadalomban a szüzességüket őrzőknek és az özvegyeknek, ha nem mennek újra férjhez, nem jár megbecsülés. Azok a nők, akik lustaságból vagy rosszindulatból nem vállalják a gyermek kihordását és felne-

⁵¹ A kifejezés Anwar-Chenderoff tanulmányából származik. ANWAR-CHENDEROFF 2002. 169.

⁵² Idézi: ANWAR-CHENDEROFF 2002. 171.

⁵³ Mary levelében „a török” kifejezés szerepel, ez pontosabban „a muszlim”.

⁵⁴ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. LETTERS I. 375.

velését, nem töltik be azt a feladatot, amire hivatottak, és Allah törvényei ellen lázadnak. Kifejtette, hogy török hölgyismerőseinek nem ritkán 12–13 gyermekük is van, és megvetik azt a nőt, aki nem tud gyermeket foganni.⁵⁵ Az angol hölgy ezt fűzte még hozzá mindehhez, utalva rá, hogy mennyire elfogadhatatlan a muszlimok szempontjából a zárdában élő apácák sorsa: „Nem tudom, mit gondol ön a mi szempontunkból ily extravagáns tanításról, ám biztosíthatom önt, uram, hogy a törökök nem olyan tudatlanok a politika, a filozófia vagy akár maga az udvarlás terén, mint ahogyan mi azt hisszük. (...) és virágoznak náluk a tudományok.”⁵⁶

Egy, ugyancsak az abbénak címzett korábbi levelében Mary már kifejtette, hogy az európai közhiedelemmel ellentétben igenis, az iszlám tanításai szerint a nőknek van lelkük,⁵⁷ és ők is elérhetik az üdvösséget. „Itt nem azt tartják, hogy az az Istennek legjobban tetsző, ha valaki szüzességi fogadalmat tesz. Hittudományuk sokkal racionálisabb, ezt állíthatom”⁵⁸ – írta az angol lady, és nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor az iszlám vallás tanításait pozitívan értékelte.

Kiemelte, hogy a török nőknek nem prédikálnak folyton a túlvilági büntetésekről, hagyják őket örülni az élet szépségeinek, nem kell tartaniuk a férjük haragjától, hiszen rendelkeznek saját vagyonnal, amit válás esetén a férjüknek ki kell egészítenie. Testvérének írt levelében Mary kifejtette, hogy bár az iszlám szerint a férfiaknak négy feleségük lehet, a legtöbb gazdag férfinak nincsen ennyi, inkább ágyasokat tartanak, akik egy külön házban élnek, ahová a férjek el-ellátogatnak, ez pedig szinte semmiben nem különbözik a gazdag angol férfiak szokásaitól... A háremek privilégiumait az angol asszony szerint még soha, semmi nem fenyegette, és „egészeiben nézve úgy látom, a török nők az egyetlen igazán szabad népség az egész birodalomban”⁵⁹ – tette hozzá, kifejezve azt a reményét, hogy testvére ezek után világosabban fogja látni a török háremekre vonatkozó igazságot, mint egyes (hamis képet nyújtó, gyakran sok ostobaságot tartalmazó) útleírásokból.

A ruhák, a divat iránt oly élénken érdeklődő nagykövetfeleség kifejtette véleményét arról is, hogy miként gondolkozik a muszlim ruházatkodási előírásokról. Szerinte egyenesen jó az, ha az utcán fel sem lehet ismerni a beburkolt

⁵⁵ M. W. M. levele 1718. január 4-én Anne Thistlethwayte-hez. Uo. 375.

⁵⁶ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. Uo. 376.

⁵⁷ George Farquhar például azt írta a „Gavallérok hadicsese” című, Angliában népszerű, 1707-ben megjelent színművében: „alázatos töröknek születtem, ahol a nőknek nincs lelkük, nincs tulajdonuk, elégedetten kell üldögeálnem...” Uo. 363. 3. jz.

⁵⁸ M. W. M. levele 1717. május 29-én Conti abbéhoz. Uo. 364.

⁵⁹ M. W. M. levele 1717. április 1-én Mar-hoz. Uo. 328.

testű, bő ruhájú nőket, az, hogy meg sem lehet különböztetni az úrnőt a szolgálótól. A féltékeny férj így nem tudja követni a nejét, egy férfi azt sem tudja tulajdonképpen megmondani, hogy találkozott-e jártában-keltében a hitvesével. Érdekes gondolat Mary tollából az alábbi: „ez az állandó álarcosból teljes szabadságot ad neki (t. i. a nőnek), hogy kövesse vágyait a lelepleződés legcsekélyebb veszélye nélkül...”,⁶⁰ és kertelés nélkül kifejtette, hogy ruházatuknak köszönhetően a muszlim nők könnyebben tarthatnak szeretőt, mint a folyton „szem előtt lévő” angliai kortársnők.

A himlőoltás hírhozója

Mary Montagu híret, nevét nem csupán gazdag levelezése, a török nők világáról Európába hozott új, érdekes információk tették halhatatlanná, hanem a himlő leküzdésével kapcsolatosan szerzett és Európába továbbított ismeretei is. Ámulva látta, hogy a keleti területeken jó határfokkal képesek védekezni az emberek az Európában rettegett, a saját személyét, családját is sújtó járványos kór, a *variola vera* ellen. Ez a vírus okozta betegség „ősidők óta az emberiséget tizedelő nagy csapások közé tartozott.”⁶¹ Hogy a betegségtől megmeneküljenek, az emberek már az ókortól kezdve próbáltak megfelelő védekezési formákat találni, felismerve, hogy aki egyszer megbetegedett a himlőben (akár csak enyhén is), és túlélte, később nem kapta azt újra el. A törökök az egészséges ember bőrét megkarcolva vittek át a váladékot a himlőhólyagokból, ez volt a varioláció vagy inokuláció. Ezt látta Mary Montagu is Isztambulban.⁶² „A himlőt, amely nálunk igen gyakori és halálos betegség, itt teljesen ártalmatlanná tették inokulálás által (így hívják ugyanis az eljárást, amit feltaláltak) (...) Nincs egyetlen ember sem, aki himlőben halt volna meg, és (...) nagyon elégedett vagyok a kísérlet eredményével, hiszen ki kívánom próbálni az én drága fiamon is”⁶³ – írta a lady. Valóban így is tett, fiát, Edwardot még ott, Isztambulban megkarcolták, a kislánya szülésénél is segédkező, görög orvos, Timoni tanácsára. Hazatérve Angliába, angol orvosa, Charles Maitland aztán a kislányát is beoltotta (megkarcolta) a Királyi Orvosi Társaság szeme láttára. Ezt követően Caroline, walesi hercegnő gyermekei, majd halálraítélt, az oltásra vállalkozó és így kegyelmet kapó elítéltek, illetve árva gyermekek következtek.

⁶⁰ Uo. 328.

⁶¹ Kiss 2017. 9.

⁶² Uo. 9.

⁶³ FitzRoy 2014. 43.

Tóth László angol szakmunkából⁶⁴ vett adatközlése szerint mindez meghozta a várt áttörést: 1735-ig Angliában 850 ember részesült himlő elleni oltásban.⁶⁵ (Ez a folyamat azonban lassan haladt előre, Jennert az általa kifejlesztett oltóanyag miatt még 1798-ban is elmarasztalták tudóstársai, és egészen a 20. század közepéig emberek százmilliói haltak meg a betegség miatt.)

Összegzés

Lady Mary Wortley Montagu a 18. század elején az angliai nagykövet feleségként jutott el Törökországba. Bár nyilvánvaló, hogy nő léte nem lehetett szerepe a diplomáciai feladatok ellátásában, átvitt értelemben mégis diplomatája lett a kultúrának, a népek közötti közeledésnek. Életútjának egyik elemzője szerint a hosszú út során, melyet Londonból Isztambulba, majd visszafelé megtett, nem csak a kilométereket hagyta maga mögött.⁶⁶ Levetette azokat az előítéleteit is, amelyekkel kiszínezett útleírásokon nevelkedett európaiként Keltre érkezett. Művelt, széles látókörű, jó ízléssel bíró, a szépre fogékony, az új dolgokra nyitott hölgyként ment Törökországba, ahol a nyelvi akadályok, az eltérő szokások és a kulturális-vallási különbségek ellenére képes volt beilleszkedni a számára csupa meglepetéssel szolgáló hétköznapiokba. A török mindennapokról szóló beszámolóit egyesek kemény kritikával is illették, például a török és tatár úti élményeit megíró, magyar származású, Franciaországban született François Tott báró, akinek egy 1768-as írása szerint az angol hölgy a török nyelv és kultúra ismerete nélkül laikus utazónak tekinthető csupán.⁶⁷

Vitathatatlan azonban, hogy európai nőként lady Montagu tulajdonképpen először nyert betekintést a háremek és női fürdők világába, amelyek leírásakor a saját problémái (bőrhibák, honvágy, női mozgástér hiánya, luxus utáni vágy stb.) is mind tükröződnek a leveleiből. Az útleírás-szerű élménybeszámolók tulajdonképpen jó eszközt jelentettek Mary számára a saját identitása kereséséhez, megértéséhez, és ahhoz, hogy (burkoltan) önmagáról beszéljen. Egy mai kutatónő, Arkan szerint írásai újdonság-értéke mellett az is jellemző, hogy a 'keleti' nőkről már meglévő 'nyugati' képet a saját, újabb nézőpontjából, a szabadságról és egzotikumról fantáziálva tovább erősítette.⁶⁸

⁶⁴ FRIEDMAN-FRIEDLAND 1998. 68.

⁶⁵ KISS 2017. 10.

⁶⁶ ANWAR-CHENDEROFF, 2002. 171.

⁶⁷ A témáról l. TÓTH 2013. 247–248.

⁶⁸ ARKAN 2015. 468.

Hangsúlyozandó az is, hogy az angol lady nem írt az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nőkről, nem „vegyült” velük, nagyon is tartotta arisztokrata mivoltát (ez levelei kifinomult, újra csiszolt irodalmi stílusából is látszik...) Levelei nyomtatásban való megjelenésüket követően Európa számos írójára, festőjére hatottak, ha jelentőségük nem is mérhető Az Ezeregyéjszaka meséihez. Kontinensünkön divatba jöttek a „keleties” dolgok, és ebben nem kis része volt ennek az angol hölgynek. Alakját számos festő örökítette meg életében és halála után is, többnyire török, keleti stílusú ruhában. Leveleinek olvasói között volt Voltaire, Johnson, Gibbon, Walpole és Richardson.⁶⁹ Európa öndefiniálásához a Mary-féle gondolatok tartalmára, az iszlám kultúráját szintetizáló Törökország „titkainak” megismerésére is szükség volt.

A 18. században hihetetlenül divatba jöttek a „Kelet”-re tett utazások, férfiak és női kísérőik sokasága indult el Törökországba is. Közülük némelyek, mint például Edmund Chishull⁷⁰ vagy a francia származású író és világotutazó, Aubry de la Motraye⁷¹ a török háremekről is írtak (az előbbi gyakorlatilag csak azok kapujáig jutott, az utóbbi pedig – egy svájci órásmester segédjeként fellépve – az üres hárembe látogathatott el csupán).⁷² Mary Wortley Montagu leveleinek varázsa azonban felülmúlta e műveket azok számára, akik a török nőkről szerettek volna olvasni. A lady episztoláival tulajdonképpen előkészítette azoknak a 18-19. századi női utazóknak a tapasztalatszerzését, akik hozzá hasonlóan szintén bejutottak a keleti háremekbe. Például Sophia Lane Poole (Az Ezeregyéjszaka meséi című könyvsorozatot első ízben angolra fordító Stanley Lane Poole felesége), aki *The Englishwoman in Egypt, Letters from Cairo Written During a residence there in 1843/4 (1844)* címmel jelentette meg élményeit. Vagy Anne Harvey, aki a *Turkish Harems and Circassian Homes* című, 1871-es művében azokat a nehézségeket is leírta, amelyekkel szembekerült a muszlim helyszíneken.⁷³

Levelei eddig kiadott legteljesebb, 1965–1967-es (azóta több, javított kiadásban is megjelent) három kötetes válogatásának előszavában Halsband feltette azt a kérdést, hogy érdemes-e Mary Wortley Montagu halála után 200 évvel is a közönség elé tárni ezeket a műveket? A politika-, zene-, társadalom-, gasztronómia-, nevelés-, orvoslás-, utazás-, divat- és vallástörténet, a tágan értelmezett kultúrtörténet művelője számára erre a kérdésre egyértelműen igenlő válasz adható.

⁶⁹ ALMARCEGUI 2003. 16.

⁷⁰ CHISHULL 1947.

⁷¹ MOTRAYE 1723.

⁷² L. erről PENZER 1965. 42.

⁷³ ALMARCEGUI 2003. 16.

Rövidítések

Források

- BEAR é.n. Selected Prose and Poetry of Lady Mary Wortley Montagu. Transcribed R. S. BEAR. (elérhető: <http://www.luminarium.org/renascence-editions/montagu.html> - a letöltés ideje: 2019.03.19.)
- BON 1865 Bon, Ottavio: Il serraglio del gran signore descritto a Constantinopoli nel 1608, con notizie sul Bon de Gugl. Venezia, 1865.
- HIEROSOLIMITANO 1611 Hierosolimitano, Domenico: Relatione della gran città di Constantinopoli. (sic!) 1611. (kézirat)
- LETTERS The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, I-III. Ed. Halsband, Robert. London, 1980.
- MONTAGU 1781 Montagu, Mary Wortley Lady: Poetical Works of the Right Honorable Lady M_y W_y M_e. London, 1781.
- PRILESZKY 2000 Prileszky Csilla (ford.): Az Ezeregyéjszaka meséi I-VII. Budapest, 2000.
- SZAMOTA 1891 Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten, 1054-1717. Összegejtötte és jegyzetekkel kísérté Szamota István. Budapest, 1891.
- WHITER 1650 Whiter, Robert: Description of the Grand Signor's Seraglio of Turkish Emperor's Court. 1650.

Feldolgozások

- AFYONCU 2010 AFYONCU, Erhan: Hárem - A titkok fátyla mögött. *National Geographic* 8. (2010:11) november 48-67.
- ALMARCEGUI 2003 ALMARCEGUI, Patricia: La fascination du voyage en Orient. Lady Wortley Montagu. In: *Fantaisies du harem et nouvelles Schéhérazade*. Lyon, 2003. 15-34.
- ANWAR-CHENDEROFF 2002 ANWAR-CHENDEROFF, Leili: Une Anglaise parmi les Turques: Lady Mary Wortley Montagu. In: *L'Orient des femmes*. Dir Palmier-Chatelain, Marie-Élise - Lavagne d'Ortigue, Pauline, Lyon, 2002. 161-173.
- ARKAN 2015 ARKAN, Merve Senem: LadyMontagu and The representation of the oriental women. *International Journal of Social Science* 35. (2015) 463-469.
- AUSTIN-LEWIS 2001 AUSTIN, Michael - LEWIS, Geoffrey (ed., trans.): Domenico's Istanbul. Warminster, Wiltshire, 2001.
- BAUDIER 1624 BAUDIER, Michel: Histoire generale du serrail et de la cour du grand seigneur. h.n., 1624.
- BEAUDOIN 2002 BEAUDOIN, Sophie: Le regard de Mary. *Qantara - Magazine des cultures arabe et méditerranéenne* 45.(2002)
- BERCHET 1987 BERCHET, Jean-Claude: Le bonheur oriental. In: *Orient en lumières*. Grenoble, 1987.

- CHISHULL 1947 CHISHULL, Edmund: Travels in Turkey and Back to England. London, 1947.
- FITZROY 2014 FITZROY, Charles: A szultán Isztambulja napi öt kurusból. Budapest, 2014.
- FREELY 1999 FREELY, John: A szultánok magánélete. Budapest, 1999.
- FRIEDMAN-FRIEDLAND 1998 FRIEDMAN, Meyer – FRIEDLAND, Gerald W.: Medicine's 10 Greatest Discoveries. New Haven and London, 1998.
- GRUNDY 1972 GRUNDY, Isobel: A Moon of Literature: Verse by Lady Mary Wortley Montagu. *New Rambler: Journal of the Johnson Society of London* 112. (1972) 6–22.
- GRUNDY 1999 GRUNDY, Isobel: Lady Mary Wortley Montagu – Comet of the Enlightenment. Oxford, 1999.
- HALSBAND 1960 HALSBAND, Robert: The Life of Lady Mary Wortley Montagu. Oxford, 1960.
- HALSBAND 1980 HALSBAND, Robert: Preface. In: The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, vol. I. Ed.: Halsband, Robert. London, 1980.
- HAUSNER-CIMPIÁN 1994 HAUSNER Gábor-CIMPIÁN Péterné (szerk): Angol és skót utazók a régi Magyarországon. Ford.: Gömöri György. Budapest, 1994.
- HORWATH 1988 HORWATH, Peter: Identifying Place Names in Hungary Used by Lady Mary Wortley Montagu. *English Language Notes* 25. (1988) 36–39.
- JULLIARD 1996 JULLIARD, Colette: Imaginaire et Orient. L'écriture du désir. Paris, 1996.
- KÉRI 2002 KÉRI Katalin: Holdarcú, karcsú ciprusok. Budapest, 2002.
- KÉRI 2001 Kéri Katalin: A földi Paradicsom – a muszlim fürdőkultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében. *Egészségnevelés* 42. (2001) 36–40.
- KISS 2017 Kiss László: Égnek legszebb ajándéka. Barangolás a himlő elleni védőoltás magyarországi kultúrtörténetében. Budapest, 2017.
- KÖLNEI 2008 KÖLNEI Livia: A szegyen és a meztelen test. *Lege Artis Medicinae* 18. (2008) 160–162.
- LARZUL 2004/2005 LARZUL, Sylvette: Le coup de maître d'Antoine Galland. *Qantara – Magazine des cultures arabe et méditerranéenne*. Paris, hiver (2004/2005) 37–39.
- LEWIS 1981 LEWIS, Bernard: Isztambul és az oszmán civilizáció. Budapest, 1981.
- MELMAN 1992 MELMAN, Billie: Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718–1918. Sexuality, Religion and Work. London, 1992.
- MOULIN-CHUVIN 2001 MOULIN, Anne-Marie – CHUVIN, Pierre: Lady Mary Montagu. L'islam au péril des femmes. Paris, 2001.
- MOTRAYE 1723 MOTRAYE, Aubry de la: Travel through Europe, Asia & into part of Africa, I-II. London, 1723.
- PENZER 1965 PENZER, N. M.: The harēm. London, 1965.
- TÓTH 2015 TÓTH Ferenc: Egy magyar származású francia diplomata életplálya. Budapest, 2015.

Polyák Gábor
.....

Nyüzsgő kávéház vagy zajos kocsmá? *A közösségi média és a nyilvánosság*

Lively Coffee House or Noisy Pub?
The Social Media and the Public Sphere

The design of the Internet has changed significantly with the emergence of global media companies like Facebook and Google. These companies direct a significant part of the network communication to their own services. Their operation is based on algorithms that are not transparent to users and create a personalized information environment based on the user's behavior. In this information environment, there is a significant risk that the user will receive steady positive feedback from his or her own worldview, and thus less and less inclined to get to know and understand different positions. There is also a significant risk of rapid and widespread dissemination of false information in this medium. Against these phenomena, traditional legislative solutions are not sufficient. Maintaining a diverse, open-minded public sphere for democracy requires the cooperation of several stakeholders.

Key words: internet, social media, communication, public sphere.

Monopolizált kommunikációs közeg

Az 1990-es évek internete egy műszaki és gazdasági értelemben is decentralizált hálózat volt, amelynek működése jelentős részben nyílt szabványokon alapult. Az internettel egy olyan hálózat jött létre, amelyhez bármely eszköz csatlakoztatható a világ bármely pontján, és bárki számára nyitva áll a hálózati alkalmazások és tartalmak fejlesztésének lehetősége. Egy olyan decentralizált globális rendszer, amelynek alapja – a katonai szempontból megbízható kommunikációs rendszer iránti igény – ugyan kifejezetten a hidegháború vívmánya, de bárki számára potenciálisan globális megszólalási lehetőséget nyújtó, a hagyományos médiához képest elenyésző belépési küszöbbel működő, kezdetől interaktív hálózat mégis az 1990-es évek általános optimizmusának szimbóluma. A korlátlan szabadság természetesen hamar, az 1990-es évek második

felében negatív előjelet is kapott: az internet a gyermekekre káros tartalmak és a gyűlölködés terjesztésének, a kreatív alkotásokat védő jogszabályok tömeges megsértésének és az üzleti érdekek elsődlegességének szimbóluma is lett.

A 2010-es évek közepének internete teljesen más képet mutat. A mai digitális médiakörnyezetben egyre inkább megkerülhetetlen szereplővé váltak azok a szolgáltatások, amelyek a tartalomszolgáltató és a felhasználó közötti közvetítőként (*intermediaries*) a felhasználó számára az egyes információk megtalálását, a tartalomszolgáltatók számára pedig a felhasználók elérését biztosítják. Annak a médiakörnyezetnek, amelyben a legszűkösebb jószág a felhasználó figyelme, az információ megtalálását és értékelését segítő, tehát a felhasználó figyelmét irányító szolgáltatások már nem csak hasznos mellékszereplői, hanem nélkülözhetetlen főszereplői.¹ Ennek következtében megjelent néhány olyan szereplő a digitális kommunikáció piacán, mindenekelőtt a Google és a Facebook, akik a hálózati adatforgalom egyre nagyobb részét saját szolgáltatásaikba terelték.

A felhasználók figyelméért és a digitális piac reklámbevételeiért zajló versenyben e szereplők a média történetében soha nem látott piaci erőre tettek szert, és az internet végső soron egy erősen centralizált hálózattá vált, ahol a kommunikáció néhány globális médiavállalat jogvédett, zárt rendszerein zajlik. E szolgáltatások háttérében olyan algoritmusok működnek, amelyek rengeteg (személyes) adat felhasználásával a felhasználóra szabott médiakörnyezetet hoznak létre.²

A forgalomirányítók közé tartoznak a keresőszolgáltatások, amelyek valamely keresőalgoritmus alapján navigálják a felhasználókat; a közösségi hálózatok, amelyekben az egyes felhasználók a velük kapcsolatban álló más felhasználók ajánlásai alapján jutnak el az információhoz; valamint az olyan letöltőközpontok, applikáció-áruházak és online értékesítési felületek, amelyek a felhasználó vélt igényei és más felhasználók elégedettsége alapján rangsorolják az értékesített termékeket. Ezek első pillantásra különböző technikai megvalósítással, sőt különböző filozófiák mentén működnek. Azonban minden esetben egy-egy olyan algoritmus határozza meg a felhasználó számára láthatóvá váló tartalomválasztékot, amely a rendszer üzemeltetője által meghatározott szempontok alapján rangsorolja az információkat.

A forgalomirányító szolgáltatásokat is óriási lelkesedés fogadta. A Google, a YouTube, a Facebook egyfelől a kreativitás, az alulról jövő kezdeményezések megtestesítői voltak, másfelől a 2000-es évek elején olyan politikai események pozitív hőseivé váltak, mint az arab tavasz vagy éppen az Obama-kampány.

¹ INSTITUTE FOR INFORMATION LAW 2014.

² ZÓDI 2017.

De ahogy az internet esetében, úgy a forgalomirányítók megítélésében is gyorsan változott a közhangulat. E globális vállalkozások az online világ úttörőiből mára „az apokalipszis négy lovasává”,³ váltak, amelyek a digitális világban az információ, a figyelem és a pénz áramlását egyaránt uralják. E szereplők a saját piacaikon világszerte meglehetősen magas piaci részesedéssel rendelkeznek. Annak ellenére, hogy a különböző forgalomirányító szolgáltatások piacán eltérő mértékben ugyan, de jelen vannak versenytársak is, a felhasználói magatartások eddig a piacvezetők pozícióit erősítették. E szolgáltatások mindegyikére jellemző valamiféle hálózati hatás, ami legnyilvánvalóbban a közösségi hálózatoknál érvényesül, hiszen ott a hálózathoz csatlakozott felhasználók száma a szolgáltatás használhatóságának legfontosabb tényezője. A keresőszolgáltatások olyan ún. tapasztalati jóságok, amelyek működésével kapcsolatban a felhasználó nagyon kevés információval rendelkezik, ezért a kockázatok csökkentése érdekében hajlamos a már bevált szolgáltatást igénybe venni.⁴ A hálózati hatást erősíti a Google széles szolgáltatási portfóliója, de az is, hogy a tartalomszolgáltatók idővel a legnépszerűbb kereső keresési algoritmusához igazodva próbálják optimalizálni tartalmaik fellelhetőségét.

A Google a globális keresési piacon 2019 januárjában 89,95%-os részesedéssel rendelkezett,⁵ de például Németországban a 2019. februári részesedés 90,92%, az Egyesült Államokban 83,48%,⁶ Magyarországon 2019 áprilisában ez az arány 98% volt.⁷ A mobil eszközökön a Google a globális keresési piac 89,32%-át uralja.⁸ A Facebook 2,32 milliárd felhasználójával a közösségi hálózatok kimagaslóan legnagyobb globális szereplője. Az Egyesült Államokban a lakosság 51,5%-a,⁹ Németországban 42,7%-a¹⁰ használja, a magyarországi penetráció pedig 59,5%.¹¹

³ Scott Galloway-t idézi ZARYOUNI 2015.

⁴ STARK–MAGIN–JÜRGENS 2014. 20–74.

⁵ Worldwide desktop market share of leading search engines from January 2010 to January 2019, Statista.com, <https://www.statista.com/statistics/216573/worldwide-market-share-of-search-engines/>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

⁶ Share of desktop search traffic originating from Google in selected countries as of February 2019, Statista.com, <https://www.statista.com/statistics/220534/googles-share-of-search-market-in-selected-countries/>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

⁷ Search Engine Market Share Hungary, StatCounter.com, <http://gs.statcounter.com/search-engine-market-share/all/hungary/2016>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

⁸ Search Engine Market Share, NetMarketShare.com. (letöltés: 2019. 03. 14.)

⁹ Who is Using Facebook in the US?, eMarketer.com, <https://www.emarketer.com/content/the-social-series-who-s-using-facebook>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

¹⁰ Facebook penetration in Germany from 2014 to 2018, Statista.com, <https://www.statista.com/statistics/304758/facebook-penetration-in-germany/>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

¹¹ Facebook users in Hungary, NapoleonCat.com, <https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-hungary/2018/10>. (letöltés: 2019. 03. 14.)

Dörr és Natt szerint a forgalomirányítóknak az online médiakörnyezetben érvényesülő véleményformáló jelentősége a televíziónak a hagyományos médiarendszerben betöltött jelentőségéhez mérhető: a Google és a Facebook a felhasználók széles tömegét elérve a legaktuálisabb információkat teszi elérhetővé azt a látszatot keltve, mintha a találati listán és a hírfolyamban szereplő információk semlegesek, függetlenek és megbízhatók lennének.¹² Eközben azonban a felhasználók nagyrészt kiszolgáltatottak a szolgáltató által alkalmazott keresési feltételrendszernek, amelyről lényegében semmit nem tudnak.

Személyre szabott médiakínálat

Az emberi tájékozódásnak, sőt az emberi valóságérzékelésnek mindig fontos jellemzője volt az ellentmondások, a belső feszültségek elkerülésére való törekvés.¹³ Leon Festinger elmélete a kognitív disszonanciáról már az 1950-es évek óta abból indul ki, hogy az egyén az egymással disszonáns kapcsolatban lévő ismeretek, tények közötti ellentmondás mérséklésére törekszik.¹⁴ A kognitív disszonancia csökkentése érdekében az egyén az ellentmondó tudások egyikét vagy mindegyikét úgy módosítja, hogy azok utána összhangba kerüljenek egymással, vagy olyan új tudattartalmakat illeszt be az eredeti tudások közé, amelyek áthidalják az ellentmondásokat.¹⁵ A kognitív disszonancia elmélete szerint az emberek végső soron „nem annyira vannak motiválva, hogy igazuk legyen – sokkal inkább arra, hogy azt higgyék, hogy igazuk van (és bölcsek, rendesek, jók)”.¹⁶ Mindez a tájékozódás, a hírfogyasztás szempontjából azzal a következménnyel jár, a korábbi tudásunknak, illetve a világról kialakult meggyőződéseinknek ellentmondó információkat szükségszerűen átértelmezzük: vagy valótlanak tekintjük, vagy olyan további elemekkel egészítjük ki, amelyekkel az ellentmondó információ beilleszthető korábbi tudásunkba és világlképünkbe.

A kognitív disszonancia csökkentésére irányuló alapvető emberi igény a személyre szabott digitális médiakörnyezetben minden korábinál támogatottabb feltételrendszert talál. A keresőszolgáltatások és a különböző közösségi médiumok egyaránt olyan algoritmusok, azaz utasításszerűen, előre meghatározott számolási lépéseket és döntéseket adott sorrendben végrehajtott eljárások¹⁷ alap-

¹² DÖRR–NATT 2014.

¹³ ARONSON 2008. 187–251.

¹⁴ FESTINGER 2000.

¹⁵ ARONSON 2008. 190.

¹⁶ Uo. 192.

¹⁷ SZEPESNÉ STIFTINGER 2010.

ján működnek, amelyek komplex műveleteket végeznek a felhasználói magatartásokból és a platform működéséből származó adatokon. E műveletek eredménye az ún. profilalkotás, azaz az egyes felhasználók személyes adatainak összegyűjtése, az adatok közötti összefüggések feltárása, a felhasználó személyiségének feltérképezése és üzleti vagy akár politikai célú felhasználói csoportokba sorolása.¹⁸ Az Európai Unió 2016-ban elfogadott új adatvédelmi szabályozása, az ún. általános adatvédelmi rendelet¹⁹ a profilalkotással kapcsolatban többek között előírja, hogy az adatkezelő – jelen esetben a forgalomirányító szolgáltatás üzemeltetője – köteles megfelelő intézkedéseket tenni az érintett jogainak, szabadságainak és jogos érdekeinek védelme érdekében, ideértve az érintettnek legalább azt a jogát, hogy az adatkezelő részéről emberi beavatkozást kérjen, álláspontját kifejezze, és a döntéssel szemben kifogást nyújtson be.²⁰

A kereső- és rangsoroló algoritmusok az érintett vállalkozások üzleti tevékenységének legfontosabb tényezői. Ilyenként mind az algoritmusok tartalmáról, mind azok felülvizsgálatának eljárásairól meglehetősen kevés információ kerül nyilvánosságra, mivel a nagyobb nyilvánosság alapjaiban veszélyeztetné a szolgáltatások üzleti modelljét, ráadásul még inkább arra ösztönözné a tartalomszolgáltatókat, hogy szolgáltatásaikat az algoritmushoz optimalizálják, ezzel szintén akadályozva a sokszínűségi szempontok érvényesülését.²¹ Az átláthatóság minimuma ugyanakkor az arról való érthető és könnyen elérhető tájékoztatás, hogy a keresés találati listája vagy a hírfolyam a szolgáltató által meghatározott szempontok eredményeként jön létre, és a szempontokról nyújtott általános tájékoztatás sem fed fel üzleti titkokat; ilyen általános tájékoztatást a szolgáltatók erre irányuló kötelezettség nélkül is közzétesznek.²² A német tartományi parlamentek közös médiapolitikai grémiuma megbízásából készült szakértői elemzés azoknak a „benchmarkoknak”, „maximáknak” a nyilvánosságra hozatalát tartja lehetséges megoldásnak, amelyeket „a programozók az algoritmusokból nyernek ki, és amelyek meghatározzák, mit kell nyújtania az

¹⁸ SZŐKE-PATAKI 2017.

¹⁹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet, General Data Protection Regulation - GDPR).

²⁰ GDPR 22. cikk.

²¹ DÖRR-NATT 2014.

²² L. How Google Search Works, <https://support.google.com/webmasters/answer/70897?hl=en> (letöltés: 2015. április 15.) News Feed FYI: Showing More High Quality Content, <https://www.facebook.com/business/news/News-Feed-FYI-Showing-More-High-Quality-Content> (letöltés: 2015. 04 15.)

algoritmus egyes összetevőinek”.²³ A francia Digitális Bizottság ajánlásai között is szerepel az algoritmusok működésének transzparenciáját szabályozó irányelvek kidolgozása, valamint a tartalmak klasszifikációjának és a szolgáltató által alkalmazott „szerkesztői jellegű mechanizmusoknak”²⁴ a nyilvánossága.²⁵

A technológiai cégek rendelkezésére álló személyes adatok mennyisége közvetlenül befolyásolja az érintett vállalatok piaci helyzetét. A személyesadat-állomány olyan, akár pénzügyi mutatókkal is kifejezhető érték, amely döntő mértékben meghatározza az adott vállalat üzleti lehetőségeit és eredményeit, és amelyet ma már e vállalatok piaci erejének sem lehet kihagyni.²⁶ Ugyanakkor a személyes adatok védelme a digitális ökoszisztéma szabályozásának kulcskérdése. Egyfelől a személyes adatok egyre hatékonyabb feldolgozása, a digitális adatok alapján létrehozott felhasználói profilok jelenti az alapját a digitális médiavállalatok bevételeinek. A hagyományos médiával szemben a digitális térben nem a lehető legnagyobb tömeg elérése jelenti a bevételszerzés fő tényezőjét, hanem a hirdetési üzenet lehető legpontosabb személyre szabása, a lehető legpontosabban meghatározott célcsoport. Másfelől azonban a felhasználók oldalán nem pusztán az a kockázat, hogy a digitális térben esélyük sincs követni, milyen személyes adatokat hagynak hátra, és azokhoz kik férnek hozzá, akár a felhasználók – sokszor figyelmen kívül vagy kényszerűségből megadott – engedélyével, akár jogsértő módon. Egyre inkább az a kockázata az adatkezelésnek, hogy a felhasználó helyett átláthatatlan algoritmusok hoznak döntéseket a felhasználói adatok alapján. Ezek a döntések nem csak a fogyasztói magatartást érinthetik, de akár a felhasználó politikai választásait is.²⁷

A forgalomirányítók működésében a személyes adatokkal való visszaélések a 2010-es évek második felében rendszeressé váltak. A legnagyobb visszhangot a Cambridge Analytica ügy kapta.²⁸ A Cambridge Analytica egy politikai tanácsadó cég, amely jogosulatlanul jutott hozzá 87 millió Facebook-felhasználó személyes adataihoz. Az adatokat ugyan nem közvetlenül a Facebooktól kapták meg, de a Facebook adatkezelési szabályai és gyakorlata – amely lehetővé

²³ KLUTH-SCHULZ 2014. 104.

²⁴ E mechanizmusok jelentőségére mutat rá a Facebook „trending topics” szekciójába kerülő hírek kiválasztása körüli vita. Munkatársak beszámolóí és kiszivárogtatott dokumentumok alapján bebizonyosodott, hogy a Facebook a – Magyarországon egyébként nem elérhető – kiemelt hírek összeállítását nem csak algoritmusok határozzák meg, hanem szerkesztők is befolyásolják. A Facebook korábban azt állította, hogy a vezető hírek listáját emberi, szerkesztői döntések nélkül állítják össze. L. THIELMAN 2016.

²⁵ FRENCH DIGITAL COUNCIL 2015. 13.

²⁶ PATAKI-POLYÁK 2018.

²⁷ STÖCKER 2015; TUFEKCI 2018.

²⁸ CADWALLADR-GRAHAM-HARRISON 2018.

tette, hogy abban az esetben, ha egy felhasználó valamely harmadik fél részére hozzájárulást ad személyes adatai kezeléséhez, ez a harmadik fél egyúttal a felhasználó ismerőseinek adataihoz is hozzáférjen – jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy ilyen mennyiségű személyes adat szivároгjon ki. A Cambridge Analytica az adatok a Brexit- és a Trump-kampányban személyre szabott politikai üzenetek terjesztéséhez használta fel, ezzel – pontosan nem meghatározható mértékben – hozzájárulva a Brexit és Donald Trump sikeréhez.

A Cambridge Analytica ügy kirobbanása után újabb biztonsági problémákra és visszaélésekre is fény derült. 2018 szeptemberében például támadás érte a Facebook informatikai rendszerét, ez 50 millió felhasználó adatainak kiszivárgásával végződött.²⁹ Szintén 2018-ban az is kiderült, hogy a Facebook a felhasználók hozzájárulása nélkül rengeteg személyes adathoz engedett hozzáférést mobiltelefonok és egyéb elektronikai eszközök gyártóinak, köztük az Amazonnak, az Apple-nek, a Samsungnak és a Microsoftnak.³⁰ Sőt a legnagyobb közösségimédia-szolgáltató személyes adatokat osztott meg kínai elektronikai cégekkel, köztük legalább egy olyan vállalattal is, amelynek tevékenységét az amerikai hatóságok nemzetbiztonsági fenyegetésnek minősítették.

Az Európai Unió Bírósága már a GDPR hatályba lépése előtt egyértelművé tette, hogy azok a globális technológiai vállalatok, amelyeknek bármilyen üzleti tevékenységet végző leányvállalata van egy európai uniós tagállamban, az európai adatvédelmi jog hatálya alatt állnak.³¹ Sőt a Facebook adatkezelési gyakorlatát vizsgálva azt is kimondta a Bíróság, hogy a nem európai vállalatokkal szemben gyakorlatilag ugyanolyan adatvédelmi követelményeket kell érvényesíteni, mint az európai adatkezelőkkel szemben.³² Az első ítélet volt egyébként az, amelyben a Bíróság kimondta, hogy a Google az érintett kérelmére köteles törölni a keresések találati listájáról mindazokat a személyes adatokat, amelyek esetében az érintettnek joga van ahhoz, hogy „a személyével kapcsolatos szóban forgó információt a neve alapján indított keresés nyomán megjelenő találati lista segítségével aktuálisan már ne lehessen a nevével összekapcsolni”.³³ Ez az ún. jog az elfeledtetéshez az európai adatvédelmi rendeletnek is részévé vált³⁴, bár az tartalmában nem sokban tér el az érintettet korábban

²⁹ ISAAC-FRENKEL 2018.

³⁰ DANCE-CONFESSORE-LAFORGIA 2018.

³¹ Az Európai Bíróság ítélete, 2014. 05. 13., Google Spain SL és Google Inc. kontra Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) és Mario Costeja González, C-131/12. sz. ügy.

³² Az Európai Bíróság ítélete, 2015. 10. 6., Maximilian Schrems kontra Data Protection Commissioner, C-362/14. sz. ügy.

³³ C-131/12. sz. ügy, 99. bekezdés.

³⁴ GDPR 17. cikk.

is megillető törléshez való jogtól. A második ítélet a Facebook adatkezelési gyakorlata alapján megsemmisítette az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok közötti „biztonságos kikötő” (*safe harbour*) megállapodást, ami alapján az Európai Unió az amerikai adatvédelmi rendelkezéseit megfelelő szintű védelemnek ismerte el.

Az új európai adatvédelmi rendelet egyik új jogintézménye az ún. adathordozhatóság biztosítása: a rendelet szerint az adatkezelő köteles lesz az adatkezelés tárgyát képező személyes adatok másolatát az érintett rendelkezésére bocsátani, mégpedig az információkat széles körben használhatóvá tévő elektronikus formátumban.³⁵ Az adathordozhatóság nem csak a felhasználó számára könnyíti meg a korábban használt forgalomirányító szolgáltatás lecserélését, de ezzel egyúttal az új piacra lépő forgalomirányítók versenyképességét is növeli. A rendelet ugyanakkor azt is figyelembe veszi, hogy a tényleges felhasználói magatartások rendszerint csak az önrendelkezés igen alacsony fokát – a felkínált adatkezelési feltételek jóváhagyását – valósítják meg. Ezért az adatkezelőket, köztük a forgalomirányítókat olyan technikai és szervezési intézkedések megtételére kötelezi, amelyek biztosítják, hogy alapértelmezés szerint kizárólag olyan személyes adatok kezelésére kerüljön sor, amelyek az adott konkrét adatkezelési cél szempontjából feltétlenül szükségesek.³⁶ Ezek a példák jól mutatják, hogy a forgalomirányító szolgáltatások adatvédelmi jogi környezete közvetlenül hat a keresési és rangsorolási algoritmusok működésére, ezzel pedig végső soron a felhasználói tájékozódás feltételeire.

Információs buborékok

A kereső- és rangsoroló algoritmusok összességében meghatározó befolyást gyakorolnak a felhasználó számára ténylegesen elérhető információk választékára, az algoritmusok fölött pedig kizárólag a különböző, esetenként kvázi-monopol helyzetben lévő forgalomirányító szolgáltatások működtetői rendelkeznek. Ez a pozíció az érintett szolgáltatók számára vitathatatlanul széles lehetőséget teremt a tartalomválaszték sokszínűségének alakításra. A kereső- és rangsoroló algoritmusok kialakítása minden esetben „értékalapú döntés”, amelynek végső soron véleményformáló hatása van.³⁷ Teljes egészében semleges, objektív, minden tartalomnak azonos esélyt biztosító keresési és rang-

³⁵ GDPR 15. cikk (3)

³⁶ E szabályozási elvekről részletesen l. SzőKE 2015.

³⁷ DöRR-NATT 2014. 28. jz.

sorolási algoritmus nem létezik. Ezek az algoritmusok ugyanis éppen azt a célt szolgálják, hogy releváns információhoz juttassák a felhasználót, ehhez pedig meg kell határozniuk a relevancia szempontjait. Az algoritmusok kialakítása alapvetően „technikai szempontokhoz igazodó relevancia-meghatározás”, amely „az újságírói-tartalmi szempontoktól teljesen eltérő kritériumokat követ”.³⁸ Ilyen technikai, az oldal tényleges tartalmát teljesen figyelmen kívül hagyó szempont például a Google keresőalgoritmusában (PageRank), hogy az adott oldalra hány másik oldalról mutat hivatkozás, vagy az, hogy az oldal használ-e biztonságos adatátviteli protokollt. Ugyanakkor semmi nem zárja ki, hogy az algoritmus tartalmi szempontokat is figyelembe vegyen, egyes információkat azok tartalma alapján részesítsen előnyben vagy hátrányban. Sőt ilyen tartalmi alapú válogatást előírhatnak jogszabályok, hatósági határozatok is. Az algoritmus tetszőlegesen programozható, az ezzel kapcsolatos döntéseket a fölötte rendelkező személy vagy szervezet hozza. A gyermekek védelme például jogállami keretek között is indokolhat akár állami beavatkozást is az algoritmusok kialakításába, de az algoritmus ugyanilyen módon alkalmas a kritikus politikai vélemények kiszűrésére is, ami viszont átlépi a demokratikus működési kereteket.

Az Európai Unió szakértői elemzése a jövőbeli médiaszabályozás számára annak előírását javasolja, hogy a tartalom közvetítésében résztvevő minden csatorna és mechanizmus köteles legyen a közvetített tartalmakat teljesen semlegesen kezelni.³⁹ A francia Digitális Bizottság egyik ajánlása szerint a szolgáltatókat kötelezni kell arra, hogy a diszkriminatív rangsorolási gyakorlatot minden esetben megfelelően indokolják meg, és tegyék harmadik felek által ellenőrizhetővé. A Digitális Bizottság javasolja továbbá a keresési és rangsorolási eredmények semlegességét vizsgáló – akár önkéntes, akár közjogi alapon szerveződő – szervezetek létrehozását, amelyek megfelelő vizsgálati és ellenőrzési eszközökkel rendelkeznek, és meghatározott indikátorokat dolgoznak ki a keresési eredmények semlegességnek mérésére.⁴⁰

A találati lista vagy a hírfolyam relevanciája már csak azért sem lehet objektív kritérium, mert a relevancia szükségszerűen magában foglal egyéni értékelést. Ugyanazon kérdésre kapott ugyanazon válaszok közül a különböző felhasználók saját igényeiknek megfelelően más-más információkat tarthatnak relevánsnak. Márpedig a forgalomirányító szolgáltatások rendelkeznek azokkal az adatokkal, amelyekből hatékonyan vonhatnak le következtetéseket

³⁸ L. STARK-MAGIN-JÜRGENS 2014. 21.

³⁹ HIGH LEVEL GROUP ON MEDIA FREEDOM AND PLURALISM 2018.

⁴⁰ FRENCH DIGITAL COUNCIL 2015.

az egyéni felhasználói preferenciákra vonatkozóan. E szolgáltatások minden egyes felhasználóról és azok felhasználói szokásairól rengeteg személyes adatot kezelnek. A felhasználó korábbi virtuális cselekvései – a keresési és oldallátogatási előzmények, a korábban közzétett hozzászólások és egyéb reakciók, a felhasználó vagy az ugyanabba a felhasználó-csoportba tartozó más felhasználók korábbi vásárlásai – meghatározó befolyást gyakorolnak a keresőalgoritmusok találati listáira, a közösségi hálózatok hírfolyamára, illetve az online értékesítési platformok ajánlórendszeinek eredményeire. Az algoritmusok így végső soron minden felhasználó számára egyedi eredményhez vezetnek.

Bár a személyre szabott eredmények előnyei a felhasználók, a tartalom-szolgáltatók és a reklámozók szempontjából is nyilvánvalók, ez jelentős kockázatokkal is jár. A „személyre szabott szűrő” modellje Pariser szerint három lépésből áll: először találd ki, kik a felhasználóid és ők mit szeretnek, utána kínáld nekik a hozzájuk leginkább illő tartalmakat és szolgáltatásokat, végül tökéletesítsd a szűrőt.⁴¹ E szűrő „önbeteljesítő identitásokat”,⁴² hoz létre, egyes személyes preferenciákat túlzottan hangsúlyossá tesz, és így végső soron alakítójává is válik az egyéni felhasználói igényeknek.⁴³

Minél nagyobb mértékben veszik át az információ hasznosságára vonatkozó értékelési szempontok helyét az egyéni preferenciára vonatkozó szempontok, annál valószínűbb, hogy a felhasználó számára hozzáférhetetlenek maradnak a saját attitűdjein, ismeretein, álláspontján kívül eső információk. „Cyber-balkanizáció”,⁴⁴ „cyber-kaszkádok”⁴⁵ – az internet-felhasználók homogén és átjárhatatlan közösségekbe szerveződésének veszélyeire a 2000-es évek második felétől egyre többen hívják fel a figyelmet. Nicholas Negroponte már 1994-ben, az internet megjelenésével gyakorlatilag egy időben a tömegkommunikáció végét és a személyre szabott médiafogyasztás eljövételét jósolta meg.⁴⁶ A túlzott perszonalizációnak a tájékozódási szabadságra gyakorolt hatását Pariser nevezte először „szűrőburéknak” (*filter bubble*).⁴⁷ Az azóta közkeletűvé vált kifejezés olyan „személyes információs ökoszisztémára” utal, amelyben a felhasználónak egyre kisebb esélye van a sajátjától eltérő álláspontokkal találkozni. Az algoritmusokat persze nem az információk homogenizálásának szándéka, hanem a felhasználói igények minél tökéletesebb kiszolgálásának

⁴¹ PARISER 2011. 113.

⁴² Uo.

⁴³ L. DÖRR–NATT 2014. 28. jz.

⁴⁴ BOZDAG–VAN DEN HOVEN 2015.

⁴⁵ SUNSTEIN 2013.

⁴⁶ NEGROPONTE 2002.

⁴⁷ PARISER 2011.

igénye vezérli, ami azonban a felhasználó oldalán végső soron téves, egyoldalú valóságérzékeléshez vezet.⁴⁸

Pariser szerint a szűrőbuborék nagyobb kockázatot jelent, mint a kognitív disszonanciát csökkentő szelektív észlelés.⁴⁹ Ennek elsődleges oka, hogy a szűrőbuborék a felhasználó elől rejtve marad. Akár valós, akár téves következtetések alapján hozzák létre az információs buborékot az algoritmusok, a felhasználó nemcsak nem avatkozhat bele az algoritmus működésébe, de jellemzően nincs is tudomása arról, hogy az algoritmus rá vonatkozó következtéseket von le, értékeléseket végez.⁵⁰ A szűrőbuborékba való belépés éppen ezért nem is a felhasználó döntése, az abból való kilépés pedig az algoritmusok működési elvei miatt egyre nehezebb.⁵¹

Helberger és szerzőtársai ugyanakkor amellet érvelnek, hogy a szűrőbuborék legfeljebb a felhasználók kis része számára jelenti a sokszínűség csökkenésének valódi veszélyét.⁵² Tanulmányukban olyan kutatásokra hivatkoznak, amelyek eredménye azt mutatja, hogy „a felhasználók vonakodnak saját hírkínálatuk személyre szabása érdekében bármilyen erőfeszítést tenni”,⁵³ illetve a forgalomirányítók használata nem csökkenti jelentős mértékben a különböző politikai oldalakhoz sorolható tartalmak keresztolvasását. Azt ugyanakkor ők is elismerik, hogy az új médiakörnyezetben csökken a valószínűsége annak, hogy a felhasználó véletlenül találkozik a sajátjától eltérő tartalmakkal, és azt sem vitatják, hogy a forgalomirányítók algoritmusai végső soron csökkentik az elért tartalmak sokszínűségét. Némileg ellentmondásos elemzésükből az következik, hogy a felhasználói magatartások képesek ugyan a szűrőbuborék hatásait legalább részben csökkenteni, de ez a szűrőbuborékot és főleg annak technikai lehetőségét nem szünteti meg.

Az elmúlt évek kutatásai és elemzései nagyrészt megkérdőjelezték a szűrőbuborék-jelenség relevanciáját, vagy legalábbis annak hatókörét.⁵⁴ Az aligha vitatható, hogy a hírfolyamban megjelenő bejegyzések vagy kommentek formájában a digitális térben is találkozik a felhasználó a saját álláspontját gyengítő tényekkel, illetve a saját álláspontjával ütköző véleményekkel, és

⁴⁸ A szűrőbuborék-hatás empirikus kutatásának módszereiről l. JÜRGENS-STARK-MAGIN 2014.

⁴⁹ PARISER 2011. 9.

⁵⁰ Az alacsony felhasználói tudatosságot igazoló kutatásokra hivatkozik BOZDAG-VAN DEN HOVEN 2015.

⁵¹ Egyre több olyan internetes alkalmazás érhető el, amelyek kifejezetten a szűrőbuborék miatt előálló egyoldalú tájékozódás ellen nyújtanak segítséget. Ezekről ld. BOZDAG-VAN DEN HOVEN 2015.

⁵² HELBERGER, KLEINEN-VON KÖNIGSLÖW, VAN DER NOLL 2015.

⁵³ Uo. 56.

⁵⁴ Összefoglalóan l. GÁLIK 2019.

a digitális médiakörnyezet egyáltalán nem az egyetlen tájékozási forrás. Ugyanakkor a forgalomirányító szolgáltatások algoritmusai, leképezve és felerősítve a felhasználó saját viselkedését, mégiscsak olyan közeget teremtenek, amelyben a felhasználó saját álláspontját osztó ismerősök egyre zártabb hálózata jön létre, folyamatosan pozitív megerősítést adva a saját tudással és attitűdökkel kapcsolatban. Egy ilyen megerősítő közegben a disszonáns tények és vélemények legfeljebb mérsékelten képesek alakítani az egyéni meggyőződéseket, sőt akár maguk is a megerősítő visszajelzés részeivé válhatnak: beilleszthetők egy szélesebb narratívába, amelyben pusztán azzal, hogy az adott közlés egy meghatározott személytől vagy egy csoport valamely tagjától származik, a közlés tartalma minden további nélkül valótlannak, hiteltelennek, tévesnek, elfogultnak címkézhető. A közösségi média éppen a megerősítő ismerősi hálózattal biztosít egy olyan értelmezési keretet, amely minden közlést segít elhelyezni a felhasználó saját világképében. Tufekci megfogalmazásában a csoporthoz tartozás erősebb, mint a tények,⁵⁵ márpedig a forgalomirányítók működésének legfontosabb következménye az adott világképen osztozó csoportok hatékony létrehozása.

A személyre szabott információs ökoszisztéma a demokratikus nyilvánosság elveivel aligha fér össze.⁵⁶ Az átfogó és sokszínű tájékoztatás, illetve a társadalmi párbeszéd megvalósulása súlyos nehézségekbe ütközik egy olyan információs környezetben, amelyből az algoritmusok száműzték az ellentétes álláspontokat, az ellentmondó információkat. A kereső- és rangsoroló algoritmusok így „egyre inkább távolodnak a véleményszintér plurális és mindenké előtt integrált bemutatásának ideáljától”,⁵⁷ még ha e véleményszintér megszűnésének közvetlen veszélye nyilvánvalóan nem is fenyeget.

Álhírek, dezinformáció

Az álhírek és a dezinformáció kérdése a Brexit, illetve az amerikai választási kampány óta a közbeszéd és a médiakutatás kiemelt területe. Allcott és Gentzkow meghatározásában az álhír „olyan hír, amely szándékait tekintve és igazolhatóan hamis, és amely olvasóit félrevezetheti”.⁵⁸ Az álhíreknek a hírparódiától a kattintásvadász cikkeken át a politikai propagandáig számos

⁵⁵ TUFEKCI 2018.

⁵⁶ HIGH LEVEL GROUP ON MEDIA FREEDOM AND PLURALISM 2018.

⁵⁷ L. DÖRR-NATT 2014. 829.

⁵⁸ ALLCOTT-GENTZKOW 2017. 213.

formája létezik. Az Európai Unió szakértői csoportja⁵⁹ az álhír megnevezés helyett a dezinformáció kifejezés használatát javasolja, tekintettel arra, hogy a jelenség komplexebb a valótlan közlések terjesztésénél, valamint arra, hogy az „álhír” kifejezést politikai szereplők a velük szemben kritikus médiumokra kezdték el használni. A dezinformáció a szakértői elemzés szerint „a valótlan, pontatlan vagy félrevezető információk minden formája, amelyeket a közügyek szándékos rombolása vagy profitszerzés céljából alakítanak ki, hoznak nyilvánosságra és népszerűsítnek”.⁶⁰ A Facebook a közösségi médiában terjesztett dezinformációs kampányokra az „információs művelet” (*information operation*) kifejezést használta. Az információs műveletek kormányoknak vagy szervezett nem kormányzati szereplőknek a hazai vagy külföldi politikai nézeteket torzító cselekményei, jellemzően stratégiai vagy geopolitikai jellegű eredmény elérése érdekében.⁶¹

A szakirodalom különbséget tesz továbbá *disinformation*, *misinformation* és *malinformation* között.⁶² A dezinformáció az a valótlan információ, amelyet szándékosan abból a célból hoztak létre, hogy valamely személynek, csoportnak, intézménynek vagy országnak kárt okozzon. A félretájékoztató (*misinformation*) valótlan ugyan, de nem ártó szándékkal hozták létre. A rosszindulatú információ (*malinformation*) lehet akár valós is, de kifejezetten ártó szándékkal hozták létre.

A magyar Alkotmánybíróság a véleményszabadsággal kapcsolatban azt az értelmezést követi, hogy ez az alapvető emberi jog „nem bizonyos eszmék, tények és vélemények tekintetében biztosítja csupán a szabad véleménynyilvánítást, hanem magát a véleménynyilvánítás lehetőségét részesíti védelemben”, ennek következtében a véleményt annak *érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül* védi.⁶³ Az Alkotmánybíróság kifejezetten hangsúlyozza, hogy „a véleménynyilvánítási szabadságnak csupán igen korlátozott lenne az értéke, ha nem jelentene többet, mint az igaz tények állításához való jogot”.⁶⁴ A rémhírterjesztés büntetőjogi korlátozhatóságával kapcsolatban arra a következtetésre jutott, hogy „a valótlan tények állítása vagy híresztelése, illetve a való tényeknek elferdítése, még ha a tény állító tudatában is van cselekménye köznyugalomra káros hatásának, ebbe belenyugszik, netán ezt kívánja, a véleménynyilvánítási

⁵⁹ L. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/experts-appointed-high-level-group-fake-news-and-online-disinformation>. (letöltés: 2019. 04. 14.)

⁶⁰ HIGH LEVEL GROUP ON FAKE NEWS AND ONLINE DISINFORMATION 2018. 10.

⁶¹ WEEDON–NULAND–STAMOS 2017.

⁶² WARDLE–DERAKHSHAN 2017.

⁶³ 36/1994. (VI. 24.) és 30/1992. (V. 26.) AB hat.

⁶⁴ 18/2000. (VI. 6.) AB hat.

szabadságnak a büntetőjogi eszközökkel nem korlátozható tartományán belül van”.⁶⁵ Ezzel az Alkotmánybíróság szűkre szabta azoknak a valótlan közléseknek a körét, amelyek jogi, vagy legalábbis büntetőjogi eszközökkel korlátozhatók. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy jelentősen korlátozná a kommunikáció szabadságát, ha minden olyan állításért jogi felelősséget kellene vállalni, amelyről utóbb kiderül, hogy valótlan volt.

Árnyaltabb a német szövetségi alkotmánybíróság gyakorlata, amely szerint a véleményszabadság nem terjed ki a szándékosan valótlan tényállításokra, azaz a „tudatos hazugságokra”, valamint azokra a tényállításokra, amelyek valótlan jellege már a közlés pillanatában kétségtelenül fennállt.⁶⁶ Ez az értelmezés a szabad kommunikáció jogi kockázatát nem növeli olyan esetekben, amikor csak utólag derül ki a tényállításról, hogy valótlan. Azok a tényközlések, amelyek szubjektív véleményt is kifejeznek, a német alkotmánybíróság szerint is minden esetben élvezik a véleményszabadság védelmét, akkor is, ha az alapul szolgáló tények valótlanoknak bizonyulnak.

A jogi eszközök a fenti alkotmányos keretben csak szűk körben, alapvetően a konkrét személy személyiségi jogait sértő valótlan közlésekkel szemben állnak rendelkezésre, de egyébként sem alkalmasak másra, mint hogy utólag nyilvános felületet biztosítsanak a valótlanosság cáfolatának. Ez egy olyan médiakörnyezetben, amelyben egy-egy hír nagyon gyorsan nagy tömegeket ér el, viszont a hír aktualitása minden korábbi időszakhoz képest sokkal gyorsabban elavul, illetve ahol a valótlan közlések tömeges jelenséggé váltak, ráadásul a felhasználók egy részéhez a cáfolat vagy el sem jut, vagy éppen nem a várt hatást váltja ki, a valós tények utólagos közlése a nyilvános kommunikáció minőségét nem tudja javítani. Az Európai Unió szakértői testülete a jogi szabályozásnál lényegesen kiterjedtebb közpolitikai eszköztárat vázol fel. Ennek elemei a következők:

- 1) Az átláthatóság biztosítása: a teljes digitális értéklánc átláthatósága a dezinformáció elleni küzdelem fő eleme, ami segíti a felhasználókat az információ valós vagy valótlan jellegének felismerésében, az online hírterjesztés folyamatának megértésében, valamint abban, hogy megértsék a hírek közlöinek motivációit és finanszírozási háttérét. Az átláthatóságot megfelelő eszközökkel biztosítani kell az adott médium tulajdonosi háttérével kapcsolatban, az egyes tartalmak szponzorált jellegével kapcsolatban, valamint arról, hogy az adott tartalom terjesztésében részt

⁶⁵ 18/2000. (VI. 6.) AB hat.

⁶⁶ BVerfG NJW 1983. 1415.

vesznek-e fizetett felhasználók vagy erre a célra fejlesztett algoritmusok (robotok). Ugyancsak ki kell terjednie az átláthatóságnak a hírek forrására, amihez a jelentés átláthatósági indikátorok kidolgozását javasolja, amelyek akár a közösségi oldalak és a keresőszolgáltatások értékelési szempontjai közé is beépülhetnek. A javaslat szerint növelni kell továbbá a minőségi hírek láthatóságát, valamint a közösségi platformok algoritmusainak átláthatóságát. Az átláthatóságot biztosító intézkedések további területe magának a tényellenőrző (*fact-checking*) tevékenységnek az átláthatósága. A szakértői testület ehhez többek között európai kutatási központok létrehozását javasolja, amelyek segítik a tényellenőrzést végző szervezetek munkáját és együttműködését.

- 2) A szakértői jelentés a dezinformáció elleni küzdelem kiemelt eszközeként tekint a média- és információs írástudás (*media and information literacy*) erősítésére, mint a kritikus médiafogyasztást segítő intézkedésre. A média- és információs írástudás erősítése részben az oktatáspolitikai újraértékelésével és módosításával valósítható meg, ami magában foglalja a szükséges kompetenciáknak a tantervbe és az oktatási rendszer eredményességének értékelésébe való beemelését, valamint a tanárok képzését. Az iskolai oktatáson kívül azonban a média- és információs írástudást minden korosztály számára elérhetővé kell tenni. A szakértői elemzés az ebben részt vevő különféle szervezetek munkájának összehangolását, a képzési programok értékelési rendszereinek kidolgozását javasolja.
- 3) A szakértői bizottság által javasolt intézkedések harmadik csomagja olyan eszközök fejlesztését foglalja magában, amelyek a felhasználók és az újságírók számára lehetővé teszik a dezinformáció kiszűrését, és a technológiai fejlődéshez való pozitív hozzáállást ösztönzik. A javaslat olyan alkalmazások fejlesztését ösztönzi, amelyek a böngészőbe beépülve vagy a mobiltelefonon a felhasználók számára hatékonyabb ellenőrzést tesznek lehetővé az általuk elért információk kiválasztása fölött. Az újságírók részére az információk megbízhatóságának automatikus ellenőrzését biztosító eszközök kifejlesztését ösztönzi a szakértői elemzés, és hangsúlyozza az újságírók képzésének fontosságát, valamint az innovatív projektek támogatásának szükségességét.
- 4) A dezinformációval szemben az elemzés szerint meghatározó jelentősége van az európai hír-ökoszisztéma diverzitásának és fenntarthatóságának. Az Európai Unió e célok megvalósításához a minőségi újságírás, valamint a kapcsolódó kutatás-fejlesztési tevékenység támogatásával járul hozzá, a tagállamoknak pedig tiszteletben kell tartaniuk a szerkesztői

szabadságot és függetlenséget, illetve saját forrásaikkal támogathatják az innovatív megoldásokat.

- 5) A szakértői elemzés tartalmaz továbbá egy javaslatot egy európai magatartási kódex elfogadására, amely az összes érintettre – különösen a médiavállalatokra, a tényellenőrzést végző szervezetekre, a digitális platformok üzemeltetőire, valamint a reklámpiar szereplőire – vonatkozóan határoz meg önkéntesen vállalt előírásokat. A javaslat néhány alapelvet határoz meg a közösségi platformok üzemeltetőire vonatkozóan, amelyek a majdani kódex kiindulópontjaiként szolgálhatnak. Ezek között lefekteti, hogy a közösségi platformok üzemeltetői határozzanak meg reklámozási alapelveket, amelyek biztosítják az elköltött pénz nyomon követését, illetve a szponzorált tartalmak felismerhetővé tételét. Ugyancsak a platformok üzemeltetőitől várja el a szakértői anyag, hogy biztosítsanak átláthatóságot és elszámoltathatóságot a személyes adatok kezelésével kapcsolatban. A platformüzemeltetőknek együtt kell működniük továbbá a tényellenőrzést végző szervezetekkel, megfelelő beállítási lehetőségeket kell biztosítaniuk a felhasználóiknak az általuk elért információk fölötti kontroll gyakorlásához, segíteniük kell a minőségi hírek láthatóságának erősítését, az aktuális hírek mellé ajánlásokat kell megjeleníteniük a kapcsolódó hírekhez, könnyen elérhetővé kell tenniük a tényellenőrző szolgáltatások elérését biztosító felhasználói alkalmazásokat, valamint megfelelő információkat kell közzétenniük saját működésükkel kapcsolatban. A 2018 szeptemberében közzétett kódex⁶⁷ a következő kérdésekkel foglalkozik:

- 1) szigorú reklámelhelyezési szabályok;
- 2) a politikai reklámok és a politikai témájú promóciók szabályozása, a fizetett tartalom felismerhetősége, a reklámozó felismerhetősége;
- 3) a szolgáltatás integritása, álprofilok, botok azonosítása, kizárása;
- 4) a felhasználók védekezési lehetőségeinek erősítése, a hamis információ felismerését segítő eszközök fejlesztése, a megbízható információk prioritizálása, a különböző perspektívák megismerését segítő eszközök fejlesztése, a kritikus gondolkodást és a médiaműveltséget erősítő együttműködések kialakítása;
- 5) a kutatói közösség erősítése, kutatás-támogatás.

⁶⁷ Code of Practice against disinformation, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/code-practice-disinformation>. (letöltés 2019. 04. 14.)

Mivel a tömegesen terjedő álhírek jelenségének kialakulásában a digitális kommunikációs infrastruktúra és az arra épülő üzleti modellek gyengeségei éppen úgy közrejátszanak, mint a kommunikációs platformtól teljesen független kognitív torzítások és az önmagában is komplex okokra visszavezethető társadalmi megosztottság,⁶⁸ pusztán a kommunikációs platformokat célzó megoldások biztosan nem vezetnek eredményre. Ez természetesen más kommunikációs viszaélésekre is igaz, mindenekelőtt a gyűlöletbeszédre. A digitális dezinformáció olyan közvetlen hatást gyakorol a demokratikus politikai rendszer működésére, ami indokolja a közpolitikai döntéshozók aktivitását, de rövid távú eredmény még a legösszetettebb médiakormányzási eszköztárral sem érhető el.

Zárszó

Az internet megjelenését és gyors terjedését az 1990-es években nagy várakozások övezték, az új kommunikációs hálózatban látva a nyilvánosság és a demokrácia megújításának eszközét. Ez viszonylag hamar átcsapott csalódásba és a hálózati kommunikáció veszélyeinek túlhangsúlyozásába. Ugyanez történt a 2000-es évek elején, amikor a közösségi média kulcsszerepet játszott például az arab tavasz eseményeinek alakításában, majd a 2010-es évek második felében ugyanezek a platformok és szolgáltatók lettek a demokrácia romlásának legfőbb okozói. Nyilvánvalóan sem a túlzott várakozások, sem a túlzott és egyoldalú félelmek nem jó kiindulópontjai a közpolitikai beavatkozásoknak. Az internet, majd a forgalomirányítók által újjászervezett online nyilvánosság éppen azáltal vált a minden korábbinál nyitottabb viták fórumává, hogy minden korábbi nyilvános térhez és felülethez képest kevésbé kontrollálható. Ez szükségszerűen magával hoz nemkívánatos jelenségeket is, amelyek kezelésében az oktatási rendszertől a jogalkotón át az iparági szereplőkig számos érintett együttműködése szükséges.

Rövidítések

ALLCOTT-GENTZKOW 2017	ALLCOTT, Hunt – GENTZKOW, Matthew: Social Media and Fake News in the 2016 Election. <i>Journal of Economic Perspective</i> 31. (2017) 211–236.
ARONSON 2008	ARONSON, Elliot: A társas lény. Budapest, 2008.

⁶⁸ KAVANAGH-RICH 2018.

- BOZDAG-VAN DEN HOVEN 2015
BOZDAG, Engin-van DEN HOVEN, Jeroen: Breaking the Filter Bubble: Democracy and Design. *Ethics and Information Technology* 17. (2015) 249-265.
- CADWALLADR-GRAHAM-HARRISON 2018
CADWALLADR, Carole - GRAHAM-Harrison, Emma: Revealed: 50 Million Facebook Profiles Harvested for Cambridge Analytica in Major Data Breach. *The Guardian*, March 17. (<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>) (letöltés: 2019. 04. 14.)
- DANCE-CONFESSORE-LAFORGIA 2018
DANCE, Gabriel J. X. - CONFESSORE, Nicholas - LAFORGIA, Michael: Facebook Gave Device Makers Deep Access to Data on Users and Friends. *The New York Times*, June 3. (<https://www.nytimes.com/interactive/2018/06/03/technology/facebook-device-partners-users-friends-data.html?action=click&module=inline&pgtype=Article®ion=Footer>) (letöltés: 2019. 06. 05.)
- DÖRR-NATT 2014
DÖRR, Dieter -NATT, Alexander: Suchmaschinen und Meinungsvielfalt. Ein Beitrag zum Einfluss von Suchmaschinen auf die demokratische Willensbildung. *Zeitschrift für Urheber- und Medienrecht* 58. (2014) 829-847.
- FESTINGER 2000
FESTINGER, Leon: A kognitív disszonancia elmélete. Budapest, 2000.
- FRENCH DIGITAL COUNCIL 2015
French Digital Council (CNNum): Platform Neutrality. Building an Open and Sustainable Digital Environment (http://www.cnumerique.fr/wp-content/uploads/2014/06/PlatformNeutrality_VA.pdf)
- GÁLIK 2019
GÁLIK, Mihály: Híreket mondunk - töprengések a visszhangkammera (echo chamber) és a szűrőbuborék (filter bubble) hype relevanciájáról a hírmédiában. Jel-Kép (megjelenés alatt).
- HELBERGER-KLEINEN-VON KÖNIGSLÖW-VAN DER NOLL 2015
HELBERGER, Natali - KLEINEN-VON KÖNIGSLÖW, Katharina - van der Noll, Rob: Regulating the New Information Intermediaries as Gatekeepers of Information Diversity. *Info* 17. (2015) 50-71. (<http://www.emeraldinsight.com/doi/full/10.1108/info-05-2015-0034>). (letöltés: 2019. 04. 14.)
- HIGH LEVEL GROUP ON FAKE NEWS AND ONLINE DISINFORMATION 2018
High Level Group on Fake News and Online Disinformation: A multi-dimensional approach to disinformation. (<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>). (letöltés: 2019. 04. 14.)
- INSTITUTE FOR INFORMATION LAW 2014
Institute for Information Law: Convergence, Information Intermediaries and Media Pluralism - Mapping the Legal, Social and Economic Issues at Hand - A quick scan, 2014, (<http://www.ivir.nl/publicaties/download/1363>). (letöltés: 2019. 04. 14.)
- ISAAC-FRENKEL 2018
ISAAC, Mike - FRENKEL, Sheera: Facebook Security Breach Exposes Accounts of 50 Million Users. *The New York Times*, September 2. (<https://www.nytimes.com/2018/09/28/technology/facebook-hack-data-breach.html>). (letöltés: 2019. 03. 14.)

- JÜRGENS-STARK-MAGIN 2014 JÜRGENS, Pascal - STARK, Birgit - Magin, Melanie: Gefangen in der Filter Bubble? In: Die Googleisierung der Informationssuche. Suchmaschinen zwischen Nutzung und Regulierung, Hrsg. von Stark, Birgit - Dörr, Dieter - Aufenanger, Stefan. Berlin, 2014. 20-74.
- KAVANAGH-RICH 2018 KAVANAGH, Jennifer - RICH, Michael D.: Truth Decay. An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life. Santa Monica, 2018.
- KLUTH-SCHULZ 2014 KLUTH, Winfried - SCHULZ, Wolfgang: Konvergenz und regulatorische Folgen, Gutachten im Auftrag der Rundfunkkommission der Länder. (http://www.hans-bredow-institut.de/webfm_send/1049). (letöltés: 2019. 03. 14.)
- NEGROPONTE 2002 NEGROPONTE, Nicholas: Digitális létezés. Budapest, 2002.
- PARISER 2011 PARISER, Eli: The Filter Bubble. What the Internet is Hiding from You. New York, 2011.
- POLYÁK-PATAKI 2018 POLYÁK, Gábor - PATAKI, Gábor: A személyes adatok értéke a Facebook-WhatsApp összefonódás versenyjogi értékelésében. *Pro Futuro* 8. (2018) 131-147.
- STARK -MAGIN-JÜRGENS 2014 STARK, Birgitt - MAGIN, Melanie - Jürgens, Pascal: Navigieren im Netz. In: Die Googleisierung der Informationssuche. Suchmaschinen zwischen Nutzung und Regulierung, Hrsg. von Stark, Birgit -Dörr, Dieter - Aufenanger, Stefan. Berlin, 2014. 20-74.
- STÖCKER 2015 STÖCKER, Christian: Politikfeld Big Data: Hoffnungen, Vorhaben und viele offene Fragen. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 65. 11-12. (2015) 8-13.
- SUNSTEIN 2013 SUNSTEIN, Cass R.: Republic.com 2.0. Budapest, 2013.
- SZEPESNÉ STIFTINGER 2010 SZEPESNÉ STIFTINGER Mária: Programozási ismeretek, Digitális Tan könyvtár Informatika 3. (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_INF3/ch01s02.html). (letöltés: 2019. 03. 14.)
- SZŐKE 2015 SZŐKE, Gergely L.: Az európai adatvédelmi jog megújítása. Budapest, 2015.
- SZŐKE-PATAKI 2017 SZŐKE, Gergely L. - Pataki, Gábor: Az online személyiségprofilok jelentősége - régi és új kihívások. *Infokommunikáció és jog* 14. (2017) 63-70.
- THIELMAN 2016 THIELMAN, Sam: Facebook News Selection is in Hands of Editors not Algorithms, Documents Show. *The Guardian*, May 12, (<https://www.theguardian.com/technology/2016/may/12/facebook-trending-news-leaked-documents-editor-guidelines>).
- TUFEKCI 2018 TUFEKCI, Zeynep: The road from Tahrir to Trump. *MIT Technology Review* 121. (2018:5) 10-18.
- WARDLE-DERAKHSHAN 2017 WARDLE, Claire - DERAKHSHAN, Hossein: Information Disorder-Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy-making, Council of Europe Report DGI (2017) 09 (<https://first-draftnews.org/wp-content/uploads/2017/11/PREMS-162317-GBR-2018-Report-de%CC%81sinformation-1.pdf?x81849>) (letöltés: 2019. 03. 14.)

- WEEDON-NULAND-STAMOS 2017 Weedon, Jen - Nuland, William - Stamos, Alex: Information Operations and Facebook. (<https://fbnewsroomus.files.wordpress.com/2017/04/facebook-and-information-operations-v1.pdf>) (letöltés: 2019. 03. 14.)
- ZARYOUNI 2016 ZARYOUNI, Homa: The Four Horsemen: Amazon, Apple, Facebook, Google. *The Daily Monday*, January 23 (<https://www.l2inc.com/the-four-horsemen-amazonapplefacebook-google-who-winsloses/2015/blog>) (letöltés: 2019. 03. 14.)
- ZŐDI 2017 ZŐDI, Zsolt: Privacy és Big Data. *Fundamentum* 21. (2017) 18-30.

Fedeles Tamás
.....

Magyarok Rómában Mátyás király korában*

Hungarians in Rome during the time of King Matthias

The centre of the Roman Empire, which was built on seven hills, became the classic city, the Urbs due to the antic traditions. As the Latin saying goes, „Roma aeterna est”. As it was the scene of the martyrdom of Saint Peter and Saint Paul as well as the residence of the popes, it was extremely important for the Catholic people from the beginnings. During the Mediaeval Period, pilgrims of different nations, age, gender and order arrived to the centre of the city. Among them, we find several people from the territory of the Hungarian Kingdom as well. This is well-illustrated by the Roman death poem of János László, who came from the territory of Transylvania. According to this poem, „Rome is the common homeland of every people”. Apart from this, Rome became a real multicultural city during the Renaissance, which was the centre of sciences, arts and the contemporary diplomacy. This also made an impact on those people who visited the city, which was situated next to the River Tevere, or who settled down here. In this present paper, I study the presence of Hungarians in Rome during the reign of Matthias by focusing on the following issues: diplomats, who were delegated by the Holy See, officials of the Curia, applicants, pilgrims and clericals to be ordained.

Key words: Medieval Rome, Hungarians, Mathias Corvinus, pilgrims, diplomats, clerics.

„Megszámlálhatatlanul sokan érkeztek Német-, Francia- és Magyarországból, valamint a többi, Alpokon túli területről, de számtalan közember és sok nemes jött Itáliából is, hogy láthassa végre a szent koponyáját. Még az V. Miklós római pápa idejében megünnepelt szentévbén sem volt olyan nap, amelyen ekkora néptömeg lett volna látható, pedig köztudottan ez volt eddig a legnépesebb. [...] Egyesek azt mondják, hogy aznap harmincezer égő gyertyát számoltak

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00234/16/2), valamint az MTA TKI támogatásával készült.

össze a papság és a hívek menetében, miközben az emberek kettesével vonultak a Hadrianus-hídon. A szent ereklyéket vivő papok pedig oly sokan voltak, hogy a menet elején tartózkodók előbb érkeztek a San Pietro elé, mint ahogy a pápa elindult [...] Hasonlóképpen zsúfolásig megtelt minden utca egészen a San Pietróig. De nem a tömeg vándorolt egyik helyről a másikra, hanem mindig új és új arcok tűntek elő. [...] Végül jobb kéz felé fordulva érkeztek az Angyalvárhoz, ott a hídon átkelve a Via Sacrán – amely végig virággal s illatozó fűvel volt felszórva – jutottak el a San Pietróhoz.”¹ E sorokat II. Pius pápa (1458–1464) vetette papírra Szent András apostol fejereklyéjének Rómába érkezése kapcsán. Az 1462. április 12-én, Virágvasárnap ünnepén lezajlott eseményen a magyarok tömeges jelenléte tehát a szemtanúk, pontosabban a szentmisét pontifikáló pápa számára is feltűnt. Mindez talán kevésbé meglepő, hiszen a korabeli források egyöntetűen kiemelik a szentévek alkalmával a városba érkező magyar zarándokok jelentős számát.²

A hajdani Római Birodalom hét dombra épült központja az antik hagyományoknak köszönhetően a középkorban maga volt a Város, az *Urbs*; az antik latin szállóige szerint *Roma aeterna est* – Róma örök. Szent Péter és Szent Pál apostolok vértanúhalálának színhelye, a pápa székhelye kiemelt jelentőséggel bírt a kezdetektől a keresztények számára. A középkorban Európa szinte valamennyi országából, így természetesen a Magyar Királyság területéről is különböző korú, nemű, rendű és rangú emberek keltek útra a nyugati kereszténység központjába.³ Mindezt leginkább Lászlai János erdélyi főesperes római sírverse szemlélteti, amely szerint *Roma est patria omnium fuitque – Róma volt és marad mindannyiunk hazája*.⁴ A reneszánsz Róma azonban nem pusztán a nyugati kereszténység, hanem egyúttal a tudományok és művészetek, valamint a korabeli politika egyik fontos centruma, egy valódi multikulturális nagyváros volt.⁵ Mindez pedig a Tevere-parti várost felkeresőkre is hatást gyakorolt, többen közülük ugyanis ott telepedtek le. Az alábbiakban a Mátyás-kori magyarok római jelenlétét tekintem át főbb vonalakban a következő területekre összpontosítva: a Szentszékhöz delegált diplomaták, kúriai hivatalnokok, kérényezők, zarándokok, szentelendő klerikusok.

¹ PIUSZ PÁPA II. 334–345.

² ROMANI 1948. 8.

³ KUBINYI 1999; CSUKOVITS 2003; NEMES 2017a.

⁴ BANFI 1961; SÁRKÖZY 2015; SÁRKÖZY 2017. – Lászlaira I. V. Kovács 1987.

⁵ A reneszánsz Rómára I. GREGOROVIVUS 1870; PINELLI 2007.

Szentszéki magyar diplomaták

„Szent Atya! Lelkiünk mélyéről fakadó őszinte hálánkat fejezzük ki azért, mert méltónak tartottál arra, hogy kegyesen egy és ugyanaz nap két kihallgatáson is fogadj bennünket – tudniillik egy magán- és egy közkihallgatáson –, mindez mindenben a kívánságunk szerinti és gyors ügyintézését sugallja nekünk. Most tehát követi megbízásunk másik fontos részét, hitünk ügyét, fogjuk röviden előadni.”⁶ E szavakkal kezdte Csezmeicei János – ismertebb, humanista nevén Janus Pannonius – pécsi püspök (1459–1472) beszédét II. Pál pápa (1464–1471) magánaudienciáján. Az 1465 májusában Rómába érkező népes küldöttség formális célja Mátyás király (1458–1490) jókívánságainak tolmácsolása, s egyúttal az uralkodó Szentatya iránti engedelmességének kifejezése volt pápává választása alkalmából. A magyar uralkodó szempontjából e protokolleseménynél sokkal fontosabb volt az egyre fokozódó török veszély elhárítása érdekében a pápa, és lehetőség szerint az itáliai államok anyagi támogatásának megszerzése. E szándék egyértelműen tetten érhető a delegáció vezetőinek kiválasztásában, valamint a kíséret létszámában. A Ferrara és Padova egyetemlein pallérozódott, Európa-hírű költőfőpap magasszintű latin és olasz nyelvismerete, széleskörű itáliai kapcsolati hálója⁷ volt a diplomáciai misszió sikerének egyik záloga. A magyar követség világi vezetője Rozgonyi János tárnokmester (1459–1470), a királyi udvar tagja, akinek személye szintén a magyar csoport presztízsét növelte.⁸ A Kárpát-medencéből útrakelő csoport létszámát tekintve is reprezentatívnak bizonyult, amelyet egy kortárs firenzei könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci is kiemelt. Beszámolója szerint a 300 lovasból (*con trecento cavalli*) álló delegációnál pompásabb és grandiózusabb hosszú idő óta nem érkezett Itáliába.⁹ A küldöttség a magyar diplomaták korszakban megszokott útvonalán haladva, először Velencébe érkezett, ahol a köztársaság államtanácsa fogadta a követség vezetőit.¹⁰ A *Serenissima Signoria* a magyar delegációval Budáról hazatérő tapasztalt diplomatáját, Giovanni Aimót rendelte a Szentszékhez igyekvő magyar követek kísérfőjül – valószínűleg a magyar király kérésére.¹¹ A Janus Pannonius vezette csoport nem hiába tette meg a

⁶ JANUS 1987. 535.

⁷ HUSZTI 1931; BIRNBAUM 1981; FEDELES 2009. 128–132.; JANKOVITS 2012.

⁸ C. TÓTH et alii 2016. 105.

⁹ „[...] che è lunghissimo tempo che in Italia non venne mai più degna legazione di questa, nè con più cavalli, nè con maggior pompa, venendo dalle estreme parti del mondo [...]”: BISTICCI 1859. 225.

¹⁰ 1465. április 16.: MDE I. 197. sz.

¹¹ „Quod missio viri nobilis Joannis Aimo, militis Romam, cum oratoribus serenissimi regis Hungarie”: Uo. 198. sz.

hosszú utat, ugyanis a magyar főpap szuggesztív orációja, valamint az azt követő tárgyalások eredményre vezettek, s összesen 57 500 kamarai aranyforintnyi segílyt utalt ki a Szentszék Mátyásnak, amely a korszak legnagyobb összegben folyósított támogatása volt.¹² A pénzügyi támogatás mellett természetesen más ügyekben is eljárta az orátorok, így – egyebek mellett – ekkor terjesztették elő a pozsonyi egyetem alapítására, valamint Várdai István kalocsai érsek bíborossá kreálására vonatkozó uralkodói kérvényeket is.¹³

A pécsi püspök és a királyi tárnokmester mindössze egyetlen alkalommal teljesítettek diplomáciai küldetést Rómában, így ők a korszak alkalmi követei közé tartoztak. A Mátyás-korból ismert 34 szentszéki magyar követ többsége (28 fő – 82%) eseti megbízásokat látott el, s közülük húszan (59%) mindössze egyetlen ízben utaztak a Tevere-parti városba. Természetesen olyanokat is találunk köztük, akik egymást követően többször is megfordultak a pápai udvarban. Közéjük tartozott Vetési Albert veszprémi püspök, aki összesen négy alkalommal (1459, 1463, 1474, 1475) kereste fel a *Curia Romanát*. Hasonlóan gyakorta megfordult az Örök Városban – mások mellett – Imre boszniai prépost (1466, 1469, 1471, 1474), Szántai Mihály budai kanonok (1470–1471, 1475, 1476), valamint Mariottus Senilis egri kanonok (1476, 1478) is.¹⁴

Mindazonáltal a vizsgált periódusban az európai diplomácia is gyökeresen átalakult. Ennek következtében Róma a 15. század derekától egészen a város 1527-es kifosztásáig Európa diplomáciai központjának tekinthető. Ezen időszakra tehető az egyes országok állandó külképviseletének formálódása, a rezidens követi rendszer kialakulása és széles körben történő elterjedése. E folyamatban, amely során az államközi kapcsolatok modernizálódása figyelhető meg, a Szentszék, a Firenzei és a Velencei Köztársaság mintaadó szerepet játszott. Az Örök Város a *Respublica Christiana* központjaként az európai diplomácia nemzetek felett álló csomópontjává vált, éppen ezért szinte valamennyi európai fejedelmi udvar és *Signoria* követel képviseltette magát a Tevere-partján.¹⁵

A magyar uralkodók közül Hunyadi Mátyás volt az első, aki fontosnak tartotta az állandó szentszéki képviselet fenntartását, ezért az alkalmi küldöttek mellett kiépítette a magyar rezidensi rendszert. Egyrészt a korabeli európai diplomáciai átalakulással kívánt lépést tartani, másrészt pedig elengedhetetlen volt a Magyar Királyság számára a pápaság anyagi támogatása az oszmánok

¹² A kiutalás: ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 34, fol. 66v-67r. – A pápai legátus Budán kiállított nyugtája a követek számára (1466): Uo. vol. 32, fol. 230rv.

¹³ FRANKÓI 1901–1903.; II. 111–113.

¹⁴ A korszak szentszéki magyar diplomatáira részletesen l. FEDELES 2019a.

¹⁵ FLETCHER 2015. 1–35.; A korszak diplomáciájára l.: MATTINGLY 1955; QUELLER 1967; LAZZARINI 2015; COVINI-FIGLIULO-LAZZARINI-SENATORE 2015.

elleni hatékony védelemhez, amelyet az állandó római ügyvivők kapcsolatrendszere és folyamatos szentszéki jelenléte révén kívánt biztosítani. Az első állandó római követ Mohorai Miklós pécsi és váci kanonok, pápai kamarás volt, aki az uralkodó ügyeinek előmozdítójaként (*sollicitator rerum nostrarum in curia Romana*) tevékenykedett 1461 és 1465 között az Örök Városban. Hazatérését követően sem fejezte be diplomáciai szolgálatát, ugyanis az elkövetkező évtizedben összesen négy alkalommal utazott követként az *Urbsba*.¹⁶ Kosztolányi Polikárp György az egyetlen, akinek a korszak magyar rezidensei közül fennmaradt a megbízólevele. E szerint a királyság ügyeit az uralkodó követeinek távollétében (*absentibus oratoribus nostris*) kellett képviselnie a Szentszéknél.¹⁷ Mátyás regnálása alatt az említettekén kívül további négy személy (Handó György, Imre, Florio Roverella, Kamarcai Vitéz János) látott el rezidensi szolgálatot a pápai udvarban.¹⁸ Az állandó római képviselők esetenként egymással párhuzamosan is működhettek, s a meghatározott feladatokkal érkező alkalmi diplomaták munkáját előkészítve, a nélkülözhetetlen kúriai kapcsolati hálót folyamatosan működtetve őket az ügyek kedvező elintézéséhez szükséges információkhoz juttatták. A Hunyadi Mátyás regnálása alatt kiépített római rezidens képviselőlet egyrészt az uralkodó presztízsét növelte, másrészt pedig világosan mutatja, hogy a korszakban a Magyar Királyság egyik legfontosabb diplomáciai partnere a római Szentszék volt. A török elleni segélykérés, a pápaság által kezdeményezett, s a magyar király által folytatott huszitaellenes keresztes hadjárat, valamint a magyar-osztrák háborúk mellett számos rutinszerű feladatot teljesítettek az állandó ügyvivők. A legfontosabb feladatuk azonban az állandó információszerezés, és a hírek közvetítése a budai királyi udvarba, illetőleg a pápa és a bíborosok folyamatos tájékoztatása volt az aktuális magyar ügyekről.

Gyóntatók és hivatalnokok

Az államalapítástól kezdődően a magyar zarándokok folyamatosan felkeresték Szent Péter és Szent Pál apostolok római ereklyéit.¹⁹ A Rómát célzó búcsújárás azonban az első alkalommal 1300-ra meghirdetett jubileumi esztendőtlől

¹⁶ Személyére l.: FEDELES 2005. 412–413., diplomáciai tevékenységére l.: FEDELES 2019. 40., 46–47.

¹⁷ „facimus constituimus et solemniter ordinamus in nostrum et regni nostri verum certum legitimum et indubitatum procuratorem, actorem, factorem et universorum negotiorum causarumque nostrarum et regni nostri gestorem et directorem generalem et specialem”: KOVACHICH 1799. 179. sz.

¹⁸ FEDELES 2019. 47–48.

¹⁹ CSUKOVITS 2003. passim.

kezdett tömeges méreteket öltetni. Éppen ezért szükségesnek látszott a magyar nyelvet értő gyóntatók alkalmazása, ugyanis a búcsú kegyelmeinek elnyeréséhez nélkülözhetetlen volt a szentgyónás elvégzése. A tényleges gyóntatói feladatokat – amelyeket elsősorban a lateráni és a vatikáni bazilikákban végeztek – egyszerű felszentelt klerikusok látták el (*poenitentarii minores*), akik a 13. századtól kezdve a pápai udvar tagjaiként működtek. 1300-tól kezdődően találunk a kis penitenciáriusok között magyar egyháziakat. A gyóntatókat is érintő, 15. századi reformintézkedéseket IV. Jenő pápa (1431–1447) rendelete (1435) foglalta össze, mely előírása szerint a vatikáni Szent Péter-bazilikában 11 gyóntató teljesített folyamatosan szolgálatot. Közülük két-két klerikus olasz-, francia- és spanyolajkú, míg egy-egy gyóntató angol, magyar, lengyel cseh és német nyelven beszélő volt.²⁰ Korszakunkban a pálos szerzetesek gyóntattak a vatikáni Szent Péter-bazilikában. 1454-ben V. Miklós pápa (1447–1455) Kapusi Bálint a pálosok római képviselője (*procurator*), a bazilika magyar gyóntatója kérésére a rendnek adományozta az 5. században a *Monte Celió*n épült *Santo Stefano Rotondo*-templomot és a mellette lévő kolostort.²¹ Ettől kezdve tehát e patinás épület a magyarok számára kiváltképp fontossá vált, ugyanis amellet, hogy a magyarországi pálos szerzetesek római központjaként működött,²² a korszak egyik magyar „nemzeti jellegű” templomaként tarthatjuk számon.²³ A Rómába érkező magyar zarándokok a szentgyónást tehát a pálos atyáknál végezték el Mátyás király uralkodása idején. Kapusi Bálint halálát (1472) követően rövid ideig egy bizonyos Jakab atya, majd pedig Istvánfi Kelemen pápai, a Santo Stefano Rotondo mellett álló kolostor perjele látta el a penitenciáriusi teendőket (1473–1495), 1488-tól pedig a magyar uralkodó kérésére egy dominikánus szerzetest, Dénesfi Vince segédgyóntatóként működött Kelemen munkáját segítve.²⁴

A *Curia Romana* különböző hivatalaiban csak elvétve találunk magyarokat a középkor évszázadaiban. Mindezt jól szemlélteti az Apostoli Kancellária, amely személyi állománya Thomas Frenz kutatásai alapján meglehetősen jól ismert. 1471 és 1527 között 1094 fő dolgozott a hivatalban rövidebb-hosszabb ideig. Származást tekintve az olaszok alkották a túlnyomó többséget (634 fő), majd a spanyolok (202), a franciák (129) és a németek (61) következtek. A magyarok és a lengyelek együttesen összesen öt fővel képviseltették magukat.²⁵

²⁰ FRANKÓI 1901; FRANKÓI 1901–1903 II. 407–413.; MONAY 1956.

²¹ MONAY 1956. 44–45.; BANFI 2005. 235.; SÁRKÖZY 2015; SÁRKÖZY 2017.

²² WEINRICH 1998.

²³ MOLNÁR 2017. 125–126.

²⁴ MONAY 1956. 46–51.

²⁵ FRENZ 1986. 241.

1. kép. A Santo Stefano Rotondo-templom főoltára

Közéjük tartozott a soproni születésű Plattner János, aki *credentiarius*ként került a pápai udvar alkalmazottai közé (1458), majd hamarosan a *Cancellaria Apostolica* hivatalában kapott állást: a szupplikációs regisztrumok *scriptora* lett (1460). 1464-ig kimutatható római tartózkodása során kiépített kapcsolatait kihasználva több német egyházi javadalmat is megszerezett. 1466-tól Bécsben élt a *Maria am Gestade*-kápolna rektoraként.²⁶

A magyarok közül a legfényesebb karriert a már említett Kosztolányi Polikárp György futotta be. Ferrarai tanulmányai idején ismerkedett meg Aenea Silvio Piccolominivel, a későbbi II. Pius pápával. Hazatérését követően patrónusa, Zrednai (Vitéz) János váradi püspök révén a királyi kancelláriára került. Az 1460-as évek elején két ízben is Mátyás király követként kereste fel II. Pius, de emellett diplomáciai feladatokat látott el Velencében, Firenzében és Nürnbergben is. 1468-ban Rómában telepedett le, ahol a *Cancellaria Apostolica*

²⁶ NEMES 2017b. 266–267.

munkatársa lett: *scriptor* (1470), *abbreviator* (1473), *magistri registri cancellarie* (1482), majd pedig *notarius Romane curie* (1483) tisztségekben találjuk. Felcsúszott vette korábbi tanuló társát, majd kancelláriai munkatársa Georgius Trapezuntius lányát, amely római társadalmi kapcsolatait tovább bővítette.²⁷ Nyilvánvalóan római beágyazottsága, kapcsolati hálóját és nem utolsósorban felkészültsége tette kiváltképp alkalmassá arra, hogy állandó szentszéki ügyvivőként hatékonyan képviselje a magyar uralkodó érdekeit.

Peregrinusok

1472 júliusában érkezett Rómába Kemecei László csanádi egyházmegyei áldozópap, hogy az apostolfejedelmek küszöbét és a város más kegyhelyeit felkeresse (*ad visitandum beatorum apostolorum Petri et Pauli ac aliorum sanctorum limina Romam venisset*).²⁸ László számos honfitársa zárándokolt az Urbsba azért, hogy a városban őrzött ereklyéket ájtatosan megszemléljék, reménybeli üdvösségüket ezáltal is elősegítendő.²⁹ Közéjük tartozott István pécsi egyházmegyei klerikus is, aki 1476 novemberében érkezett az Örök Városba. A *Dataria Apostolica* hivatalához személyesen benyújtott folyamodványából megtudjuk, hogy egykor Mátyás király anyai nagybátyjával (*unacum avunculo serenissimi regis Ungarie*), Szilágyi Mihállyal került a törökök fogságába (*in capturam deductus fuisset a Turchos et infidelibus*), ahol fogadalmat tett, miszerint szabadulása esetén felkeresi az apostolok küszöbét, majd pedig a Kúriában pappá szentelteti magát (*visitari limina Petri et Pauli apostolorum [...] facere possit et valeat*).³⁰ A kortárs beszámolók egybehangzó állítása alapján a magyar zárándokok száma kiemelkedő volt a késő középkorban. Természetesen arra nincs lehetőség, s nem is lenne célravezető, hogy valamennyi ismert magyar peregrinust név szerint lajstromba vegyünk, ezért csak az arányokra és a tendenciára hívom fel a figyelmet az alábbiakban.

A különböző típusú források közül a római Szentlélek-ispotály konfraternitásának anyakönyve tartalmazza koncentráltan az *orbis Christianus* egyes országaiból Rómába zárándoklók neveit. A Szent Péter-templom közelében, a Borgóban található *Santo Spirito in Sassia*-templom mellett álló

²⁷ FRENZ 1986. 340. 853. sz.; REPERTORIUM http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/frenz/Forschung/littera_G.pdf; Georgius Policarpus; Személyére I. KÖBLÖS 1994. 354–355.; SZOVÁK 2008.

²⁸ ASV Reg. Suppl. vol. 708, fol. 247rv.

²⁹ A középkori zárándoklatokra összefoglalóan I. FEDELES 2015.

³⁰ ASV Reg. Suppl. vol. 744, fol. 71rv, vol. 745, fol. 36v.

ispotályban működő testvérületnek bárki tagja lehetett, ha befizette a beiratkozási díjat. A 13. században alapított, majd az avignoni időszak alatt elenyészett intézményt 1446-ban szervezte újjá IV. Jenő pápa, 1477-ben pedig IV. Sixtus (1471-1484) könnyítette meg a csatlakozás feltételeit. Ez utóbbi évtől kezdődően ugyanis immár nem kellett személyesen Rómába utazni, képviselők révén is a taggá válhatott bárki, s a tagdíj mértékét is csökkentették. A csatlakozás, s az ispotály anyagi támogatása már önmagában is üdvszerző cselekedetnek számított, a személyes belépéssel pedig teljes búcsút lehetett elnyerni.³¹ E változás azonban némi bizonytalanságot is okoz a kutatók számára, hiszen nem dönthető el kétséget kizáróan, hogy kik utaztak zárandokként ténylegesen az Örök Városba.

2. kép. *Ospedale Santo Spirito in Sassia* (Róma)

Mátyás regnálása idején, közelebről 1472 és 1489 között – a kétszer rögzített neveket nem számítva – összesen 71 magyar személy iratkozott be a

³¹ BUNYITAI 1889. XVII-XIX.; CSUKOVITS 2000. 211-213.

testvérületbe.³² Azok kétségtelenül személyesen jelen voltak, akik saját kezűleg (*manu propria*) írták be nevüket a társulat matrikulájába. Összesen öten, köztük két főpap, Marcali Benedek nicopolisi és Filipec János váradi püspök esetében olvashatjuk az erre utaló megjegyzést. Minden bizonnyal Csobádi Magyar János is személyesen utazott Rómába, azonban mivel írástudatlan volt, mással íratta be nevét (*meque manu aliena inscribi feci, quia ego scribere nesciebam*).³³ 24 esetben egy-egy megbízott végezte el a dokumentálást, ám ebből még nem következtethetünk minden kétséget kizáróan arra, hogy az ily módon belépők ne lettek volna jelen. Csobádi példája alapján lehettek további analfabéták is a magyar zarándokok között, amint erre korábban Kubinyi András is felhívta a figyelmet.³⁴ 1485-ben Selmechányai Egyed és felesége, Katalin lett a konfraternitás tagja, nevüket Schonoviai Péter körmöcbányai kápolnaigazgató jegyezte be kérésükre. Az eset érdekessége, hogy maga Péter nem lépett be a társulatba, noha peregrinusként érkezett a Tevere-parti városba.³⁵ Lehetséges, hogy a házaspár a kápolnaigazgatóval együtt zarándokolt Rómába? Könnyen elképzelhető, azonban további források előkerüléséig e kérdésre nem adható egyértelmű válasz. Ugyancsak számos kérdést vet fel a Paksi család esete, amint erre korábban Csukovits Enikő is rámutatott.³⁶ 1479. január 23-án 12 pécsi egyházmegyei laikus neve került a társulat anyakönyvébe, közülük tízen e Tolna megyei famíliához tartoztak. Ők – kiegészülve Mesztegnyői Szerecsen Györggyel és nejével – prokurátoruk, a magyarokat egyéb ügyekben is többször képviselő, Ludovicus de Sanctogeminiano az Apostoli Kancellária munkatársa³⁷ révén csatlakoztak a konfraternitáshoz. Ennek ellenére elképzelhető, hogy személyesen keresték fel az apostolok küszöbét, ugyanis számos korabeli nemesi-főúri családban hagyománnyá vált a római peregrináció,³⁸ amely a Paksiak esetében is dokumentálható.³⁹

³² BUNYITAY 1889. 3–9. A legfontosabb adatokat l. a függelékben. Vö. KUBINYI 1999. 86–89.

³³ BUNYITAY 1889. 8/4.

³⁴ KUBINYI 1999. 86.

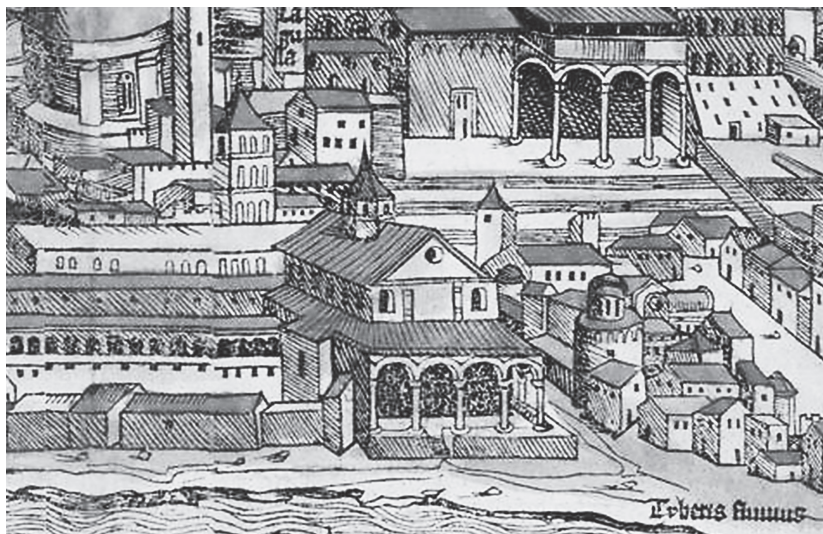
³⁵ A kápolnaigazgató tapasztalt peregrinus volt, ugyanis később a Szentföldre is eljutott. Egy 1494-ben kelt dokumentumban a következőket olvashatjuk: „magister Anthonius item dominus Petrus de Schonovia pie memorie immediatus antecessor eiusdem altaris sancti Georgii martiris longo tempore fuit absens Viam in terram sanctam faciendo”. KRIZKÓ 1887. 67.

³⁶ CSUKOVITS 2003. 172.

³⁷ A kánonjogi doktori fokozattal rendelkező hivatalnok scriptorként (1472–1477), majd pedig abbreviatorként (1479–1487) dolgozott a kancellárián. (FRENZ 1986. 401.) Több alkalommal vállalta a magyar főpapok nevében a kinevezési illeték befizetését az Apostoli Kamara számára. PL. CAMERALIA 230., 233., 235., 252–253., 255., 1275. sz.

³⁸ Erre l. például FEDELES 2008.

³⁹ CSUKOVITS 2003. 172.

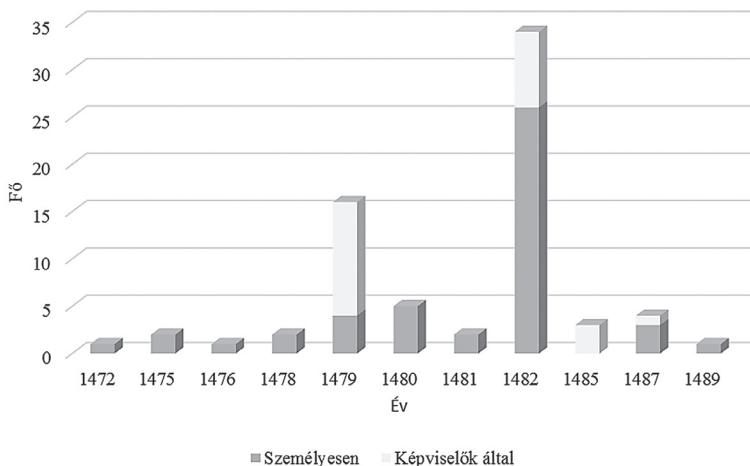

3. kép. A Szentlélek-ispotály Róma 1493-as ábrázolásán

A korszakban beiratkozott magyarok száma jelentősen elmarad az 1490 és 1523 közötti időszak adataitól, amely arra utal, hogy a Szentlélek-társulat népszerűsége körükben csak Mátyás halálát követően kezdett jelentősebb méreteket öltetni. Az arányokat érzékeltetendő, érdemes az 1446 és 1523 közötti időskálán elhelyezni a Mátyás-kori adatokat. Az összesen 3833 magyar nevet tartalmazó anyakönyvben 1446 és 1456 között összesen 14, 1472 és 1489 között 71, 1490 és 1523 között pedig 3732 személy nevét találjuk; 16 fő esetében nem jelölték a belépés évét.⁴⁰ Mátyás korát szem előtt tartva azt láthatjuk, hogy mindössze 11 esztendőben csatlakoztak magyarok a testvérülethez, s különösen két esztendő, 1479 és 1482 adatai emelkednek ki. Erre közelebbi magyarázatot eddig nem találtam. Meglepő, hogy az 1475-ös szentévben mindössze ketten léptek be, jóllehet a jubileumi esztendőkből általában magyar zarándokok tömegei utaztak Rómába. Az 1500-as szentév alkalmával például több mint félezer magyar beiratkozót találunk a kötet lapjain.⁴¹ Mindez persze nem jelenti azt, hogy 1475-ben ne érkeztek volna szép számban magyarok az Örök Városba.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ BUNYITAY 1889. 79–134.

1. ábra. A Szentlélek-társulatba beiratkozó magyarok (1472-1489)⁴²

A társulat magyar tagjai között szinte megegyező arányban találunk egyháziakat (36 fő) és világi személyeket (35 fő). A klerikusok az egyházi társadalom széles palettáját reprezentálták, így szerepelnek a névsorban püspökök, káptalani méltóságviselők, kanonokok, plébánosok, szerzetesek és egyszerű áldozópapok egyaránt. A társadalmi rétegeket vizsgálva megállapítható, hogy szinte valamennyi csoport tagjai szerepelnek a kötet a lapjain. Találunk köztük előkelőket, amint a Paksiak vagy Frangepán Dorottya esete mutatja, nemeseket, városi és mezővárosi polgárokat és jobbágyokat egyaránt. A nemi összetétel kapcsán elmondható, hogy mindössze 13 nő lépett be a társulatba, s valamilyen a világiak közül került ki.

Érdekes magyar vonatkozású adatot őrzött meg az *Ospedale di Santo Spirito* mellett tevékenykedő közjegyzők korszakunkra vonatkozó egyik protokolluma. Eszerint 1476. január 18-án a konfraternitás tagjai összegyűltek, és a huzamosabb ideje Rómában tartózkodó, s 1472-ben a társulathoz csatlakozó Paksi Eusztákot, a bélai Benedek-rendi monostor apátját, valamint az Örök Városban szintén otthonosan mozgó Kutasi Tamás vasvári prépostot, győri és esztergomi kanonokot prokurátorrá nevezték ki Magyarországra területére (*in partibus Ungarie*).⁴³

⁴² Amennyiben a bejegyzésben nem utaltak képviselőre, személyes jelenlétet feltételeztem.

⁴³ ASR Arch. SS, Istr. Not. reg. 215, fol. 80r. – Kutasira legújabbán l. HORVÁTH 2019. 106–108.

Magától értetődő módon a Szentlélek-társulathoz történő csatlakozás mindössze egy lehetőség volt a temérdek római zarándokprogram közül. Eből következően a fentebb említettnél jóval többen keltek útra a távoli Kárpát-medencéből a kereszténység korabeli központjába. Közéjük tartozott Újlaki Miklós korábbi erdélyi vajda, aki – a töröktől részben visszafoglalt – Bosznia királyaként (1472–1477) 110 fős kísérettel zarándokolt el Rómába, az 1475-ös jubileumi esztendőben.⁴⁴ A népes társaság tagjai közül azonban senki sem lépett be társulatba, annak ellenére, hogy a boszniai király IV. Sixtus pápa általi ünnepélyes fogadását később éppen a Szentlélek ispotály egyik falfriskóján örökítették meg. Valószínűleg szintén zarándokként érkezett az Örök Városba Mátyás király Erzsébet nevű dajkája, aki Rómában hunyt el, s a *Santa Croce dei Lucchesi*-templomban helyezték örök nyugalomra.⁴⁵

A kúriai hivatalok ügyfelei

1475. március 20-án regisztrálták a Kancellária munkatársai az Újlaki Miklós által a Szentszékhez benyújtott folyamodványt, amelyben maga, családtagjai, familiárisai és a birtokain működő egyházi intézmények számára különböző kegyelmeket kért.⁴⁶ A zarándokok tehát kihasználva személyes jelenlétüket, igyekeztek a *Curia Romana* egyes hivatalaiban aktuális ügyeiket elintézni. Míndezen természetesen megfordítva is érvényes: a hivatalos úton lévők szintén részt vehettek a hagyományos római zarándokprogramokon. Az Apostoli Kancellárián, a Datárián, valamint a legfőbb kegyelemosztó hivatalként működő *Sacra Poenitentiaría Apostolicán* kérvényeket benyújtók személyes jelenléte azonban mindössze az esetek kisebb részében állapítható meg nagyobb biztossággal.⁴⁷ Ennek az a magyarázata, hogy képviselő, a korszak szóhasználata szerint *procurator* révén is eljuttathatták a kuncsaftok a *supplicatíot* a megfelelő szervhez.⁴⁸ Voltak természetesen olyan esetek, amikor eleve nélkülözhetetlen volt a személyes kérvényezés. Ezek közé tartozott a kúriai papszentelés lehetősége, amelyre a következőkben részletesen kitérek.

⁴⁴ A zarándoklat részletes elemzésére l. FEDELES 2008, újabban ANDRÍC 2015.

⁴⁵ Sírfelirata a következő: „Elisabetae nutrici Mathiae regis Ungarorum filius ob fidem domesticae curae Andreas statuarius benemerenti (bone memorie) fecit. Vixit annos 55. Heic subest habitura requietem.” – BANFI 2005. 255–256.

⁴⁶ ASV Reg. Suppl. 716. 76r–78v.

⁴⁷ NEMES 2017. 122.

⁴⁸ LAKATOS 2018. 18.

Róma a korai időszaktól kezdve fontos szerepet játszott a klerikusszentelések terén, ugyanis a keresztény Európa valamennyi szegletéből, így a Kárpát-medence területéről is érkeztek olyanok, akik az Örök Városban kívánták az egyházi rend szentségének egyes fokozatait felvenni.⁴⁹ A 15. század folyamán a külföldi, így természetesen a magyar klerikusok római szentelésének egyetlen hivatalos orgánuma az Apostoli Kamara hivatala volt. Jóllehet a *Camera Apostolica* élén álló kamarás a papszentelések terén ad hoc pápai felhatalmazással a korábbi időszakban is eljárhatott, az ordinációkra vonatkozó állandó joghatóságot azonban V. Márton pápa (1417–1431) kúriai reformjai során nyerte el. Ezt egyértelműen jelzi, hogy az Apostoli Kamara felügyelete alatt történt klerikusszentelésekre vonatkozó adatokat 1425-től kezdve szisztematikusan dokumentálták, majd egy újonnan létesített regisztersorozat, a *Libri formatarum* egyes köteteibe illesztették.⁵⁰

A kúriai szentelésre érkező személyek túlnyomó többsége nem felelt meg az ordinációkra vonatkozó előírásoknak, ezért felmentést kellett kérniük a különböző szentelési akadályok alól, amelyet a pápai udvar egyes hivatalaihoz benyújtott kérvények segítségével tehetek meg. Példaként említhetjük a győri egyházmegyes Altmon Farkas esetét, aki 1488 márciusában személyesen nyújtott be szupplikációt a Penitenciária hivatalához, s jobb szemének hibája – amely szentelési akadálnak minősült – alól kért és kapott diszpenzációt, s ezt követően a *Santa Maria Regina Coeli*-templomban felvette a kisebb egyházi rendeket.⁵¹

Azon jelölteknek, akik nem rendelkeztek saját ordináriusuk által kiállított elbocsájtó levéllel (*dimissoria*), egy pápai engedélyre volt szükségük, amely felhatalmazta őket, hogy a Kúriában tartózkodó bármely püspöktől felvegyék a kívánt ordókat. Minthogy pedig a legtöbben elbocsájtó levél nélkül érkeztek az Örök Városba, valamint gyorsított eljárás keretében, azaz a kánoni időpontokon kívül, továbbá az egymást követő napokon kívánták az egyházi rend valamennyi fokozatát felvenni, személyesen nyújtották be szupplikációjukat a megfelelő hivatalba.⁵² A kérvény pozitív elbírálását, valamint a jelölt erkölcsének és elméleti felkészültségének szigorú ellenőrzését⁵³ követően kerülhetett sor a promócióra. Pál zágrábi klerikus esetének rövid ismertetése a fentebb elmondott mechanizmusokat teszi számunkra kézzelfoghatóvá. 1473. decem-

⁴⁹ REHBERG 2007; SALONEN–HANSKA 2016. A magyar vonatkozásokra l. FEDELES 2017a.

⁵⁰ ASV Cam. Ap. Libr. fomat. vol. 1–14. – A széria részletes leírását l. SCHMITZ 1894. 451–472; a magyar vonatkozásokra pedig l. FEDELES 2019b.

⁵¹ APA Reg. Suppl. vol. 37, fol. 278rv; ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9, fol. 18r, 22v, 23r. – FEDELES 2018a. 77, 112–113.

⁵² FEDELES 2017a. 63.

⁵³ Ennek részleteire l. FEDELES s.a.

ber 5-én regisztrálták Dolaneci István fia Pál zágrábi egyházmegyes klerikus, a váradi egyházmegye Szent György-egyház plébánosának szupplikációját a *Dataria Apostolica* munkatársai. Folyamodványában azt kérte, hogy bármely, a római Kúriában tartózkodó katolikus főpaptól az egyházi rend valamennyi fokozatát akár a kánonilag előírt időszakokban, akár azokon kívül, egymást követően felvehesse. A további apostoli okiratok nélkül is érvényes kérvényét a pápa jelenlétében pozitívan bírálták el, azzal a szokásos kikötéssel, hogy az Apostoli Kamarában a promóció előtt vizsgálják meg a jelöltet.⁵⁴ December 18-án, a sikeres vizsgát követően, a kamarás parancsára sorra kerül általános szentelés alkalmával Jakab lombardiai püspöktől felvette az első tonzúrát a római Szentlélek ispotály templomában.⁵⁵ Az általános gyakorlatnak megfelelően Pál ugyanezen a napon minden bizonnyal a kisebb rendekre is előmozdított, azonban neve nem szerepel a *quatuor minores* kategóriánál felsoroltak között. A két hónappal később, 1474. február 26-án, a Latino Orsini kamarás nevében kiállított igazoló levél pedig arról tájékoztat, hogy az akkor már akolitusi státusban lévő plébánost az említett püspök a Tevere-szigeten álló Szent Bertalan-templomban alszerpappá, majd diakónussá, végül pedig áldozópappá szentelte.⁵⁶

Hunyadi Mátyás 1458. január 24-i királlyá választásától az uralkodó 1490. április 6-án bekövetkezett haláláig, összesen 174, a Kárpát-medence területéről származó személy vette fel az egyházi rend szentségének alacsonyabb-magasabb fokozatait a *Camera Apostolica* által szervezett kúriai promóciókon az Örök Városban.⁵⁷ Pontosabban fogalmazva ekkora létszámról maradtak fent adatok a kamarai regiszterkönyvekben. Ennél bizonyosan több magyart szenteltek fel a Kúriában tartózkodó püspökök, ugyanis a vizsgált korszak több regiszterkötetete is elkallódott az idők során. Teljesen hiányoznak az 1455–1466, valamint részben az 1471–1484 közötti adatsorok. Jól szemlélteti a hiást az első Mátyás-korabeli magyar vonatkozású bejegyzés, amely egy 1466. március 22-i eseményt rögzít.⁵⁸ A sorozat kötetei ezektől eltekintve sem tartalmazzák a jelzett időszakban, a Kúriában sorra került valamennyi ordinációt.⁵⁹ A IV. Sixtus-kori szupplikációs regiszterek átvizsgálásával további gyarapítható a fentebbi szám, ugyanis 74 személy kérte és kapta meg a kúriai promóció lehetőségét, amelyből egyenesen következik, hogy őket is Rómában szentelték.

⁵⁴ ASV Reg. Suppl. vol. 698, fol. 297r.

⁵⁵ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 6, fol. 137r.

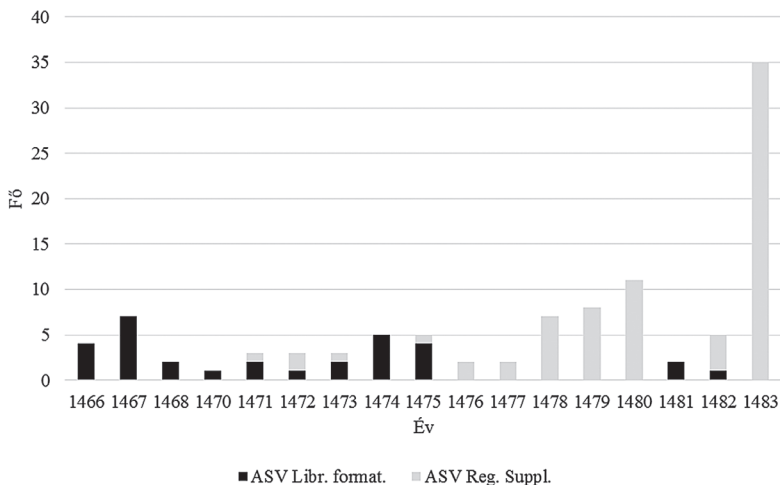
⁵⁶ Uo. fol. 146v.

⁵⁷ Az adatokat l. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 4, 6–10.

⁵⁸ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 4, fol. 38r.

⁵⁹ SCHMITZ 1894. 451–457.

Mindezt figyelembe véve tehát legkevesebb 248 magyar utazott a korszakban az Urbsba azért, hogy felszenteltesse magát.

2. ábra. A Mátyás-kori magyar klerikusok kúriai szentelése (1466–1483)

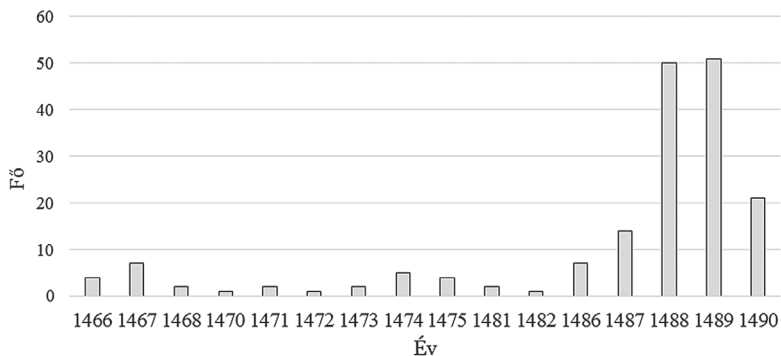
A forráspusztulás dacára joggal feltételezhetjük, hogy a Hunyadi Mátyás trónra jutását követő első években kevés szentelésre váró magyar egyházi vállalkozhatott a római utazásra. Az ifjú uralkodónak két fronton is helyt kellett állnia: egyrészt a délen támadó oszmánokkal, másrészt pedig belső ellenzékével szemben. A belpolitikai válságok (1458/1459, 1467, 1471) és a török veszély (1459, 1463/1464, 1474, 1475/1476, 1479) éppúgy negatív hatással lehettek a magyar klerikusok utazásaira, ahogy a Rómában többször is pusztító pestis (1468, 1476, 1478, 1480/1481), valamint a pápa Anguillara grófjai ellen vezetett hadjárata (1465) is.⁶⁰ A Mátyás-kori magyarok kúriai szenteléseinek éves átlaga az 1460-as évek második felétől az 1480-as évek derekáig tíz fő alatt maradt. A promóciók időbeli megoszlását szemlélve, Mátyás uralkodásának utolsó éveiben rohamos növekedést tapasztalunk. Vélhetőleg e folyamat hátterében – egyebek mellett – az osztrák hadjáratok Bécs (1485), majd Bécsújhely (1487) bevételét követő befejezését, valamint a déli végeken az 1483-as magyar–török békekötést követően kialakult nyugodtabb időszakot sejtethetjük.⁶¹

⁶⁰ SALONEN–HANSKA 2016. 214.

⁶¹ A külpolitikai háttér részleteire l. KUBINYI 2001. 75–95.

1486 és 1490 között összesen 143 magyart szenteltek a Kúriában, amely a teljes korszakra vetítve összesen 82%-os arányt mutat.

Az egyházmegyes megoszlás tekintetében Esztergom, Erdély és Eger mutat kiemelkedő értéket. A felsoroltakon kívül még Zágráb esetében konstatálhatunk 10%-ot meghaladó arányt, a további egyházmegyék megoszlása azonban jelentősen elmarad az említettektől. A déli egyházmegyék közül a boszniai és a szerémi egyáltalán nem szerepel a *Libri formatarum* kötetekben, csanádi egyházmegyes klerikus szentelésére pedig Mátyás uralkodása idejéből egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. A *diocesiék* egymáshoz viszonyított arányaiban tapasztalható eltérés minden bizonnyal szoros összefüggést mutat az adott terület gazdasági és demográfiai viszonyaival, de természetesen ezek mellett egyéb körülmények is befolyással lehetnek az utazási kedvre.⁶²

3. ábra. Magyar klerikusok promóciója a római Kúriában (1466-1490)

Berendi Bak Gáspár szepesi prépost esete a különböző jellegű ügyek egyidejű római elintézését szemlélteti. Gáspár, miután 1472 nyarán, a bolognai egyetemen kánjogi diplomát szerzett, a Kúriába utazott, ahol néhány hónapig időzött. Római tartózkodása alatt a „kötelező” zarándokprogramok teljesítése mellett alkalmat nyílt egyéb személyes és hivatalos ügyek intézésére is. Többek között a Kúriában szenteltette magát áldozópappá, majd pedig 1472. október 25-én celebrálta első szentmiséjét az Urbs egyik – sajnos közelebről nem ismert – templomában. Római tartózkodása alatt alkalmat nyílt a ve-

⁶² Ennek részleteire l. FEDELES 2018a. 96–107.

zetése alatt álló szepesi társaskáptalannal kapcsolatos kérdések rendezésére is. 1472. november 21-én jegyezték be az Apostoli Kancellária egyik kérvénykönyvébe Gáspár – vélhetőleg személyesen előterjesztett – folyamodványát, amelyben a mindenkori szepesi prépost számára kérte a főpapi jelvények viselésének engedélyét, amelyet a pápa még aznap kelt bullájában jóvá is hagyott.⁶³

Isztrói István pécsi kanonok, baranyai főesperes és bácsi lektor római Kúriában zajló pereskedése sem tanulságok nélküli. A klerikus a bácsi javadalmához tartozó halászhely miatt csetepatéba keveredett, amely során a fegyverek is előkerültek, s a konfliktus Isztrói ellenfelének halálával végződött. Ezt követően a helyi egyházi hatóságok megfosztották javadalmaitól, ő pedig 1474 késő nyarán jogorvoslatért Rómába utazott. Noha az általa benyújtott kérvényt a pápa kedvezően intézte el, a számára kiállított okirattal hazatérve sem tudott egykori stallumai birtokába jutni. Nem volt más választása, így ismét a hosszú utazás mellett döntött. Pártfogója, Újlaki Miklós népes kíséretének tagjaként – ugyanis Isztrói a boszniai király kancellárja volt egyúttal – 1475 márciusában ismét az Örök Városba érkezett. Ekkor a Kúria legfelső bírósági fórumán, a *Sacra Romana Rotán* indított pert a bácsi javadalmát bitorlók ellen. A május 2-án kelt pápai bulla az emberöléssel magára vont valamennyi szankció alól ismételten felmentette, s megerősítette a bácsi lektorátus és kanonoki stallum, valamint a baranyai főesperesi hivatal és a pécsi kanonoki javadalom birtokában. A pereskedés azonban még ekkor sem zárult le, ugyanis az időközben a bácsi olvasókanonoki méltóságot elnyerő Egyed kanonok is megjelent a Kúriában, ahol ellenkeresetet nyújtott be. Sajnos az ügy végkimenetele a források hiányában nem ismert, az azonban tény, hogy Isztrói még 1475 augusztusában is a Tevere-partján tartózkodott. További sorsa azonban ismeretlen.⁶⁴

A különböző egyházi testületek, valamint az egyes főpapok gyakran prokurátoraik révén intézték aktuális kúriai ügyeiket. Az esztergomi székeskáptalan és a pécsváradi apátság között az 1430-as évek derekától folyó tizedperben több esztergomi kanonok is a Kúriába utazott a testület képviselőjeként. Mátyás regnálása alatt Palicsnai Péter kánonjogi doktor a testület ügyvédjeként (*sollicitator*) két ízben is hosszabb időt töltött a *Curia Romanában*.⁶⁵ 1459 és 1461 tavasza között összesen 22 hónapot töltött a pápai Kúria aktuális tartózkodási helyein: hét hónapot Mantovában, majd közel egy esztendő Sinában, végül négy hónapot Rómában. Második itáliai utazására 1463/1464-ben került

⁶³ FEDELES 2018b.

⁶⁴ Az ügy részletes feldolgozását l. FEDELES 2013.

⁶⁵ Összesen négy ízben képviselte a káptalant Rómában. Először 1457. január és június között tartózkodott a városban, ahol egy szemeszterre beiratkozott az egyetemre is. Második római útjára 1457. októbere és 1458. júliusa között került sor. C. TÓTH 2015. 149.

sor, amikor összesen nyolc hónapig időzött a pápai környezetében, többek között néhány hétig az Urbsban.⁶⁶

A főpapok kinevezésükért az Apostoli Kamarának és a bíborosi kollégiumnak fizetendő illetékekkel (*servitium commune*, *servitia minuta*) kapcsolatos teendőikkel esetenként saját képviselőjüket, általában egy-egy kanonokot bízták meg. Hangácsi Albert csanádi püspök például Garai Kelemen pécsi és zágrábi kanonokot küldte Rómába 1458 tavaszán a fizetési kötelezettség vállalására.⁶⁷ A két klerikus jól ismerte egymást, hiszen Hangácsi korábban pécsi prépostként működött (1445–1457), Garai pedig kanonoki stalluma mellett a préposti palotában lévő Szűz Mária-oltár javadalmát is élvezte.⁶⁸ A vizsgált periódusban azonban gyakoribb volt, hogy egy-egy Rómában élő, illetve egyéb hivatalos küldetéssel oda igyekvő személynek adtak prokurátori meghatalmazást. A fentebb említett Kelemenfi Imre bácsi kanonok, később boszniai prépost Mátyás követeként 1466-ban a boszniai és a csanádi, 1469-ben a knini püspök, 1471-ben pedig a kalocsai érsek nevében vállalta a szervícium-fizetést.⁶⁹ Mindössze egyetlen prelátus, Marcali Benedek nikopoliszi címzetes püspök jelent meg személyesen a *Camera Apostolica*ban,⁷⁰ aki – amint az előzőekben láthatunk – zárandokként érkezett a városba, s kegyes utazását praktikus hivatali ügyintézésrel kötötte össze.

Felsőfokú tanulmányok

Az Örök Városban két egyetem is működött, a 13. század derekán alapított római Kúriában működő, valamint a 14. század elején a városban létesített *studium generale*.⁷¹ Általánosságban elmondható, hogy főként az észak-itáliai intézményekkel (Bologna, Padova, Ferrara) szemben Rómát a magyar diákok közül viszonylag kevesen választották.⁷² Korszakunk első kimutatható római magyar hallgatója Budai András kánonjogi doktor, veszprémi és fehérvári kanonok, aki 1470-ben érkezett a Tevere-parti városba és két évvel később bekövetkezett haláláig tanult ott.⁷³ Vidfi György győri örkanonok pápai felmentést

⁶⁶ C. TÓTH 2015. 37–38., 43–44.

⁶⁷ CAMERALIA 223. sz.

⁶⁸ FEDELES 2005. 356., 375–377.

⁶⁹ CAMERALIA 238–239., 244. és 251. sz.

⁷⁰ Uo. 250. sz.

⁷¹ SCHWARZ 2013.

⁷² HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019. 278–283.

⁷³ VERESS 1941. 245–246.; KÖBLÖS 1994. 340.; KARLINSZKY 2019. 176/18. sz.; HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019. 675. sz.

kapott (1479) a rezideálási kötelezettség alól, kúriai tartózkodása és római tanulmányai idejére, így feltételezhetően a pápai kúria egyetemén végezhetette stúdiumait.⁷⁴

1476 februárjában érkezett a városba két Domonkos-rendi szerzetes, Zág-rábi Antal és Imre, hogy felsőfokú tanulmányokat folytassanak. Római tartózkodásuk azonban mindössze néhány hónapra korlátozódott, ugyanazon esztendő júniusában ugyanis már Padovában kezdték meg a teológiai stúdiumokat.⁷⁵ Ők valószínűleg a rend római központjában, a *Santa Maria sopra Minerva*-templom melletti konventben működő rendi főiskolán tanulhattak. Ekkor már e kolostor lakója volt az erdélyi származású György barát, akit a törökök ifjúkorában fogságba ejtettek (1438), majd szabadulását követően Rómában telepedett le (1458), s belépett a szerzetbe. Minden valószínűség szerint a szászsebesi dominikánusoknál megkezdett tanulmányait ő is a rend római főiskoláján folytatta. 1481-ben az Örök Városban jelentette meg rabságának tapasztalatait megörökítő emlékiratát (*Tractatus de moribus conditionibus et nequicia Turcorum*), amely hamarosan bestsellerré vált.⁷⁶ Máté testvér, budai dominikánus kolostor tagja a tartományfőnök utasítására érkezett a római konventbe, ahol még a Budán megkezdett teológiai stúdiumait folytatta 1480 és 1482 között.⁷⁷

Római mindennapok

Végezetül pedig az Örök Városba érkező magyarok mindennapjairól érdemes néhány mozaikkockát felvillantani. Elsőként arra a kérdésre kellene választ keresni, hogy a Rómába érkező, s ott rövidebb-hosszabb időt eltöltők számára milyen szálláslehetőségek álltak rendelkezésre?

Az Örök Városba érkező magyarok számára már első királyunk, Szent István (997/1000–1038) zarándokháza létesített. A Szentszék még István életében a zarándokszállítás rendelkezésére bocsátotta a Szent Péter-bazilika közvetlen közelében, annak déli oldalán található egykori Szent István protomártír-templomot, amely a székeskáptalan joghatósága alatt állt. Egy 1290-ben kelt pápai bulla az *ecclesia sancti Stephani de Ungaris*-t felkeresők számára búcsút engedélyezett, amely magyar peregrinusok folyamatos jelenlétére utal. 1423-

⁷⁴ VERESS 1941. 249.; KÖBLÖS 1994. 402–403.; NEMES 2017. 128.; HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019. 681. sz.

⁷⁵ HARSÁNYI 1938. 247–248.; HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019. 675. sz.

⁷⁶ BANFI 1939; VERESS 1941. 247. – Magyar fordítása: FÜGEDI 1979. 5–148.

⁷⁷ HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019. 683. sz.

ban Zsigmond király megbízta György, ferences generálist a ház vezetésével, valamint renoválásával. Ő búcsúengedélyeket kért a pápától mindazok számára, akik adakoztak az épületek felújítására. Azt is elérte, hogy a templom is az ő felügyelete alá került, valamint az így egyesített tisztségeket egyházi javadalommá minősítették és a továbbiakban magyar származású klerikusokkal töltötték be. A 15. század második felében a pálosok kezelésbe került a templom és a zarándokszállás egyaránt.⁷⁸ E szállás lehetett a legfrekvenciáltabb a magyar zarándokok körében, amelynek hatására a késő középkorban feltűnt a magyarok utcája név, valamint a templomot is *Santo Stefano degli Ungarini* nevezték.⁷⁹ Mindazonáltal ez teljesen általánosnak tekinthető, ugyanis a korabeli Rómában Európa más nemzetei, így a németek, a franciák, a csehek és a lengyelek is működtettek hasonló hospíciumokat.⁸⁰ Sajnos e szállás berendezéséről, kapacitásáról egyáltalán nem rendelkezünk további információkkal.

Az azonban egészen bizonyos, hogy a másutt is szállást találhattak a magyarok. Különösen azoknak kellett alternatívát keresniük, akik hosszabb időt kívántak eltölteni a városban. Közéjük tartoztak a diplomaták, kiváltképp az állandó követek, valamint a kúriai peres ügyekben eljáró prokurátorok, sőt abban is biztosak lehetünk, hogy Újlaki Miklós 110 fős kíséretének is egyéb szálláslehetőség után kellett néznie. Minderről azonban sajnos forrásaink hallgatnak, ahogy azt sem tudjuk, hogy a Rómában letelepedett Kosztolányi György a város mely részén élt feleségével.

Magától értetődő módon a kereszténység óriási tömegeket vonzó központjában kommerciális szálláshelyek széles repertoárja várta a messziről érkezőket. A 15. században Róma taverna-hálózata jelentős mértékben gyarapodott. Korszakunkból összesen 61 fogadó neve ismert (pl. Harang, Oroszlán, Angyal, Hajó), jóllehet ennél valószínűleg több *albergo* várta a vendégeket. A szálláshelyek többsége a vatikáni Szent Péter-bazilika közelében, egy 1526-os összeírás szerint a Borgóban és az Angyalvárral szemközt, a Tevere bal partján elhelyezkedő Ponte-kerületben létesült – nyilvánvalóan a zarándokok igényeihez igazodva.⁸¹ A szentévekben várható zarándoktömegben sokan üzleti lehetőséget láttak, s ideiglenesen fogadót létesítettek. 1474 júniusában például egy dél-itáliai társaság, az 1475-ös jubileumi esztendőre tavernát és szállást nyitott

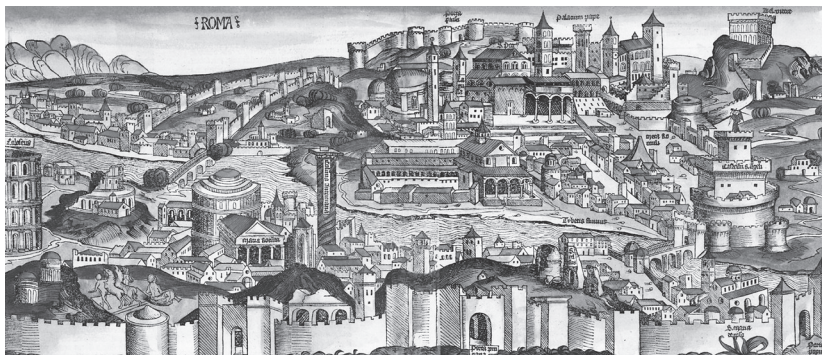
⁷⁸ FRANKÓI 1893; MOLNÁR 2016. 391–392.; MOLNÁR 2017. 121–124.

⁷⁹ A templom és a zarándokszállás 1776-ig állt, akkor a Szent Péter-bazilika új sekrestyéjének építése miatt lebontották mindkét épületet. MOLNÁR 2016. 404–405.

⁸⁰ PELLEGRINI 1948. 199–200.

⁸¹ Római 14 kerülete közül a Szent Péter-templom közelében elhelyezkedőkben létesült fogadók megoszlása a következő arányokat mutatja: Ponte 16,24%, Borgo 15,81%, Regola 13,25%, Campo Marzo 11,1%, Parione és Ripa 9,4–9,4%. PELLEGRINI 1948. 66–67.

az egyikük trasteveri lakóhelyén. 1475 februárjában pedig néhány férfi nyitott kocsmát (*'la taverna dello Falgone'*) a *Campo de' Fiorin*.⁸² Talán Újlaki Miklós kíséretének tagjai közül néhányan éppen ezek egyikébe tértek be.

4. kép. Róma ábrázolása Hartmann Schedel világrónikájában (1493)

Valamennyi Rómába zarándokló esetében azonos rítust jelentett a város fő bazilikáinak felkeresése. A 14. században még csak a négy patriarkális egyház, a vatikáni Szent Péter, a lateráni Szent János, a falakon túli Szent Pál és Havas Boldogasszony meglátogatása volt szükséges a teljes búcsú elnyeréséhez, majd a 15. század folyamán további hárommal egészült ki a lista, jelesül a Jeruzsálemi Szent Kereszt, a falakon kívüli Szent Lőrinc és Szent Sebestyén templomokkal.⁸³ Kiváltképp a kereszténység legjelentősebb ünnepére, húsvétra érkezett a legtöbb peregrinus. Nem meglepő tehát, hogy a kúriai szentelésre érkező magyarok is elsősorban március-áprilisra időzítették az utazást. Amint fentebb láthattuk, a húsvéti ünnepkörben, jelesül virágvasárnap került sor 1462-ben Szent András fejereklyéjének ünnepi fogadására, amelyen nagy számban vettek részt magyar zarándokok is. Újlaki Miklós sem képezett kivételt, ugyanis már a nagyhéten Rómában volt, így ott tölthette a feltámadás ünnepét, s bizonyosan részt vett a pápa által celebrált szentmisén.⁸⁴ Minthogy köszvényben szenvedett, valószínűleg nem vett részt sem a keresztúti ájtatosságon, sem pedig a feltámadási körmeneten, a városban tartózkodó magyar peregrinusok azonban gyaníthatóan nem mulasztották el ezen alkalmakat.

⁸² AIT-ESCH 1993. 414–417.

⁸³ FEDELES 2015. 254.

⁸⁴ FEDELES 2008.

A római események közül egyértelműen kiemelkedtek a pápai audienciák, hiszen ezen eseményeken alkalom nyílt a Szentatyával történő személyes találkozásra. Érdeemes röviden felidéznünk a Janus Pannonius vezette, 300 fős küldöttség Rómába érkezését (1465), amely a korabeli protokoll egyes részleteibe is bepillantást enged.⁸⁵ Miután a delegáció elhagyta Firenzét, Róma felé vette az irányt. A bíborosok a városon kívül várták a csapatot, s miután ünnepélyesen fogadták őket, a *Porta del Popolo*n érkeztek a város területére, majd a vatikáni pápai palotába lovagoltak.⁸⁶ Tíz évvel később Újlaki Miklós boszniai királyt is hasonlóképpen fogadhatták. Sajnos a részletekre vonatkozó feljegyzésekkel

5. kép. A Porta del Popolo, az Angyalvár és a pápai palota (1493)

⁸⁵ A pápához érkező követek fogadására l. FLETCHER 2015. 125–133.

⁸⁶ BISTICCI 1859. 225.

nem rendelkezünk, ám analógiaként felhasználhatjuk a ferrarai herceg 1487-es fogadását, amelyet Johann Burckard pápai szertartásmester naplójában részletesen megörökített. Ráadásul e ceremónián Kamarcai Vitéz János, Mátyás állandó szentszéki követe (1486–1490) is részt vett. Ercole d’Este mintegy 400 fős kísérete a Milvius-hídnál érte el Rómát, amely előtt a város szenátora és főbb hivatalnokai fogadták. A híd és a *Porta del Popolo* között a bíborosok famíliája, valamint az angol, a spanyol, a nápolyi, a magyar, a skót és a cseh király követei üdvözölték a szokásoknak megfelelően (*more consueto*), ki-ki latinul és olaszul, amelyre a herceg olasz nyelven válaszolt. A kapu előtt a bíborosi kollégium nevében Ascanio Sforza egy kardinálistársával köszöntötte a herceget. Ezt követően díszkíséretben áthaladtak a kapun, majd pedig a *Santa Maria in Via Lata* és a *Santa Maria Sopra Minerva* templomok felé tartva érték el a *Campo de’ Fiorit*. Végül az Angyalhídon átkelve közelítették meg az apostoli palotát.⁸⁷

6. kép. Az Angyalvár és az oda vezető híd

⁸⁷ BURCKARD 1906–1913. I. 198–199.

Az 1465-ös magyar hódoló követség (*legatio oboedientiae*) vezetőit II. Pál pápa nyilvános konzisztóriumon (*in consistorio publico*) fogadta, ahol a pécsi püspök ünnepi szónoklattal (*una degnissima orazione*) köszöntötte.⁸⁸ Az eseményre – a korabeli protokollnak megfelelően – a vatikáni palota nagyobb (később Sixtus) kápolnájához csatlakozó *Sala Regia* vagy a *Sala Ducale* aulában kerülhetett sor.⁸⁹ Újlaki Miklóst és kíséretét is a pápai palotában fogadta a Szentatya. Ezt az eseményt az *Ospedale Santo Spirito in Sassia* nagytermének (*Sala Lancisi*) északi falán mindmáig látható freskón is megörökítették. A falkép egy ismeretlen umbriai művész munkája az 1479 és 1484 közötti évekből. A trónuson ülő, tiarát és palástot viselő pápa balján két bíboros ül, míg jobb oldalt mögötte, négy klerikus álló alakja látható. A római freskó középpontjában egy a pápa előtt térdelő, hosszú palástot, fején koronát viselő, kezét imára kulcsoló szakállas alakot láthatunk. Ő nem más, mint Újlaki Miklós, Bosznia királya, akinek – kopott sírfedlapján kívül – ez az egyetlen ismert képi ábrázolása. A kép bal oldalán, a király kíséretének tagjai között látható, a kezeiben egy kardhüvelyt tartó alakot pedig vélhetőleg Miklós fiával, Lőrinc herceggel azonosíthatjuk.⁹⁰

A hódoló követségek, valamint magasrangú személyek fogadása alkalmával a korabeli protokollnak megfelelően különböző ajándékok átadására is sor került.⁹¹ A II. Pált köszöntő küldöttség a magyar uralkodó ajándékaként egy törökötől zsákmányolt lovat és kardot (*equum, scilicet et ensem*), valamint egy másik lovat és ruhát (*alterum equum et vestem*) adott át a Szentatyaának. A pápa pedig viszonzásképpen Krisztus keresztfájának egy darabját (*pretiosum lignum dominice crucis*), valamint több szent ereklyéjét (*plures sanctorum reliquie*) tartalmazó, drágakövekkel díszített arany keresztet (*crucem aureum gemmis ornatam*) küldött Mátyásnak, valamint a húsvétkor a pápa által konzekrált báránnyal közlő egy-egy dedikált jószágot a királynak és édesanyjának küldött.⁹² 1471-ben ugyancsak II. Pál, általa megszentelt kardot és süveget (*ensem et pileum*) juttatott el a magyar követek révén Mátyáshoz, hogy ezekkel felvértezve védje meg a kereszténységet.⁹³ Négy évvel később a magyar uralkodó IV. Sixtusnak követi révén egy törökötől zsákmányolt zászlót (*secum vexillum illud, quod a Turcis captum est*) küldött.⁹⁴

⁸⁸ BISTICCI 1859. 225.

⁸⁹ FLETCHER 2015. 130.; LAKATOS 2017. 143.

⁹⁰ BANFI 1941; FEDELES 2008; ANDRIĆ 2015.

⁹¹ Erre részletesen l. FLETCHER 2015. 145–167.

⁹² MV I/6. XXXVI. sz.

⁹³ Uo. LXIII. sz.

⁹⁴ Uo. LXXVII. sz.

7 kép. Újlaki Miklóst és kíséretét fogadja IV. Sixtus pápa (1475)
(BANFI 1941. nyomán)

A hódoló követségek tagjainak, valamint az állandó rezidenseknek lehetősége nyílt exkluzív helyekre is bejutni. Janus Pannonius és Rozgonyi László például a vatikáni palota díszkertje feletti loggián (*in palatio apostolico in loggia supra viridarium*) nyugtázták a Mátyásnak küldött pápai pénzsegély átvételét.⁹⁵ Természetesen az uralkodókat képviselő diplomaták a kiemelkedő ünnepeken is megkülönböztetett helyet foglalhattak el. E helyütt egy érdekes esetet idézek fel, amelyre a közelmúltban irányította a figyelmet Lakatos Bálint. A késő középkorban a Szentszékhez delegált követek között egyfajta rangsort állítottak fel, amely a küldő országok közötti hierarchiát jelenítette meg. A sorrendet a pápai udvar belső használatára összeállított, úgynevezett precedencialisták tartalmazták, amely rangsorok időnként – az erőviszonyok függvényében – változtak. A dolog természetéből adódóan alkalmanként az egyes uralkodókat képviselő követek között viták is kialakultak a szertartáso-

⁹⁵ ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 34, fol. 67r.

kon a számukra kijelölt helyeket illetően. Johannes Burckard naplója őrizte meg Kamarcai Vitéz János szerémi püspök magyar rezidens és IV. Jakab skót király követei közötti rangvita rövid összefoglalását, amelyre 1487 februárjában került sor a pápai szentmise előtt. Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén a Sixtus-kápolnában keletkezett az ellentét, mivel a skótok vitatták a magyar főpap elsőbbségét, azonban a pápa felhívta a figyelmüket, hogy egy II. Pius korabeli határozat szerint a magyar uralkodó képviselőit illeti meg az elsőbbség. A skótok nem fogadták el az egyházfői állásfoglalást és elhagyták a helyszínt, Vitéz pedig követársai közt helyet foglalva vett részt a szertartáson.⁹⁶

A Rómában időzők számára a templomlátogatások, az antik emlékek felkeresése, a jeles ünnepeken való részvétel mellett további kikapcsolódási lehetőségekre is alkalmuk kínálkozott. Ezek közé tartozott például a vadászat, amelyről Janus Pannonius egyik költeményében emlékezett meg. Bajoni István pécsi és váradi kanonok 1469-es római követjárása idején egy alkalommal a Tiberis partján vadászott, „s meglátván a szarvast, vágtaiban nekirontott”. A hatalmas vad megsebezte a magyar diplomata lovát, aki földre ugorva kardjával mért csapást az állat fejére, azonban fegyvere kettétört. Végül pusztá kézzel sikerült leterítenie a jószágot, majd pedig az elejtett zsákmányt „a szent városba” szállították. Ezen a ponton adjuk át a szót a pécsi püspök-költőnek: „kapta tehát, legelőbb, a fejét s az agancsot a pápa, / ága tizenyolc volt, sokhegyű, díszes agancs, / comb jut a bíborosoknak, a városatyáknak a zsiros / belső részek; a nép jussa a fennmaradó.”⁹⁷

Befejezésül a magyarokat Rómában, illetve római utazásuk során ért kulturális hatások közül emelek ki néhányat, amelyek hozzájárultak a humanizmus eszmeáramlatának és az *all'antica* – közismert nevén reneszánsz – stílusirányzat kárpát-medencei elterjedéséhez. A többször említett Európa-hírű humanista költő, Janus Pannonius minden alkalmat megragadott, hogy antik szerzők munkáit beszerezze. Diplomáciai missziója során Rómában, majd onnan hazafelé tartva Firenzében igyekezett valamennyi, saját polcairól még hiányzó latin és görög nyelvű könyvet beszerezni, az árukkal mit sem törődve. A korabeli kortárs beszámoló tudósítása szerint a püspök: „egy hozzá méltó könyvtárat akarván létesíteni, megvásárolta Rómában mindazokat a könyveket, amikhez csak hozzájuthatott, mind görögöket, mind latinokat, minden tudományból. Amikor Firenzébe érkezett, hasonlóképpen összevásároltatta a görög és latin könyveket, amikhez hozzájuthatott, nem törődve azzal, hogy mibe kerülnek, mert igen bőkezű volt. Amikor pedig elutazott, néhány száz forintot hagyott,

⁹⁶ LAKATOS 2017. különösen 164–167.

⁹⁷ JANUS 1987. 383–385. – Bajonira I. FEDELES 2005. 318–319.

hogy elkészítsék számára azokat a latin és görög könyveket, amelyek neki még hiányoztak.”⁹⁸ Handó György prépost pécsi könyvtáralapítása szintén az egyik Rómát (is) érintő követjárásához kapcsolódik, amelyről Bisticci a következőképpen számolt be: „Firenzébe jött, s több mint háromezer forintért könyveket vásárolt, hogy könyvtárat létesítsen Pécsen, melynek prépostsága az ő birtokában volt. [...] és ugyanezen egyházban egy igen szép könyvtárat is rendezett be, melyben mindenféle tudományok könyveit helyezte el. Több mint háromszáz kötetet gyűjtött össze, hogy berendezze a helyiséget számukra. E könyvtár fölé egy papot rendelt jó jövedelemmel, hogy gondozza a könyveket, és a könyvtárat mindennap kinyissa és becsukja.”⁹⁹

E munkák még kéziratos formában kerültek a két magyar diplomata tulajdonába, azonban az első magyarországi nyomda felállítása szintén a római-magyar kapcsolatok eredménye. Karai László óbudai prépost 1470/1471 fordulóján érkezett Mátyás követeként a pápai udvarba. Rómában kötött ismeretséget a Campo de’ Fiori közelében – Konrad Schweinheim és Arnold Pannartz által – létesített nyomdában (1467)¹⁰⁰ dolgozó szakemberrel, a német származású Andreas Hessel. A német mester Karai hívására érkezett Budára, ahol – minden bizonnyal a préposti palotában – berendezte műhelyét, ahol egészen a 1470-es évek végéig készültek könyvek.¹⁰¹ A 15 fős személyzettel működő officina legismertebb terméke kétségkívül az 1473. június 5-én, 400 példányban elkészült Budai Krónika volt.¹⁰²

Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklatáról hazafelé tartva, Firenze és Bologna érintésével érkezett meg kíséretével Ferrarába, ahol Ercole d’Este herceg rangjához méltóan fogadta és vendégül látta. Ugo Caleffini, a város krónikása részletesen beszámolt a magyar főúr látogatásáról, ezért e ponton érdemes átadni a talján történetírónak a szót: „a már említett hatodik napon [...] a király [t.i. Újlaki Miklós – FT] és a herceg [t.i. Ercole d’Este – FT] kíséretükkel lóra ültek és elmentek megnézni Ferrara városát a Schifanoióával és a Paradisóval, a herceg testvéreinek palotáival; s miután [megtekintették] a Certosát és a Belfiorét, egy új hajóval elmentek és a herceg röviden megmutatott minden dolgot. Minden nagyon elnyerte tetszésüket, de leginkább a ferrarai stílusú épületek és néhány további kert. Ugyanezen a napon elvitték őfelségét három ferrarai építőmesterhez, akiket évi 50 dukátért és teljes ellátásért szolgálatába

⁹⁸ BODA 2000. 68.

⁹⁹ Uo. 70–71.

¹⁰⁰ BARBIER 2006. 106.; ALBENSE 2014.

¹⁰¹ FRANKÓI 1898; BALOGH 1985. 333.

¹⁰² HORVÁTH 1935. 129–130.; KRISTÓ 2002. 104.

fogadott [...] továbbá egy kertészt is, hogy őfelsége kertjét gondozza.”¹⁰³ Az említett épületek,¹⁰⁴ kertek annyira lenyűgözték tehát Újlakit, hogy ehhez hasonló miliőt kívánt teremteni saját rezidenciáin is, amely egyúttal azt jelenti, hogy a reneszánsz építészet és kertművészet terén megszerzett új ismeretanyag adaptálására is sor került a Kárpát-medencében. Még Miklós életében elkezdődhetett két Dráván túli rezidenciájának, Újlak (Ilok) és Rahlca (Orahovica) várainak reneszánsz stílusú átalakítása. Az építkezések befejezése azonban Miklós halála (1477) folytán fiára, Lőrincre maradt. A közelmúltban folytatott régészeti feltárások és falkutatások mindezt igazolták.¹⁰⁵

8. kép. *Reneszánsz ablakkertek az újlaki Odescalchi kastély felső szintjén*

¹⁰³ CALEFFINI 2006. 104.

¹⁰⁴ A Schifanoiára l. D'AGOSTINI 1995. a Paradisóra l. GULINELLI-VISSER TRAVAGLI 1995. a Belfioréra, amely az első itáliai reneszánsz hercegi studio volt, s ahol többek között Cosmè Tura is dolgozott. l. CAMPBELL 1997. 29 sköv. Az Esték mecenatúrájára és a ferrarai reneszánszra l. COLANTUONO 2010.

¹⁰⁵ FEDELES 2017b. 164. és a 91. jegyzetben hivatkozott irodalom.

Függelék

Magyarok a Szentlélek-társulat anyakönyvében (forrás: MV I/5. 3-9.)

Nr.	Dátum	Név	Javadalom/státus	Egyéb
1.	1472 (1478)	Paksi Euszták	Benedek-rendi szerzetes, bélai apát	manu propria me subscripsi
2.	1475. IV. 30.	Bálint	pataki plébános	
3.	1475. VI. 16.	Gergely	pécsi és győri kanonok, komáromi főesperes	
4.	1476	Kutasi Tamás	vasvári prépost, győri és esztergomi kanonok	decretorum doctor, a társulat ügyvédje
5.	1478. III. 29.	Antal	erdélyi egyházmegyes áldozópap	
6.	1478. VI. 17.	Filetinci János	zágrábi egyházmegyes laikus	
7.	1479. I. 8.	Csíkgyházi Balázs	bácsi egyházmegyes áldozópap	
8.		Kaswhi Albert	egri egyházmegyes	
9.	1479. I. 23.	Paksi László	pécsi egyházmegyes laikusok	Ludovicus de Sancto Geminiano scriptor apostolicus írta be nevüket
10.		Margit, László neje		
11.		Paksi Pál		
12.		Anna, Pál neje		
13.		Paksi Miklós		
14.		Julianna, Miklós neje		
15.		Paksi Imre		
16.		Paksi Albert		
17.		Paksi Lajos		
18.		Mesztegyői Szerecsen György		
19.		Zsófia, György neje		
20.	Paksi Hedvig			
21.	1479. IV. 9.	Tordai Polgár Tamás	erdélyi egyházmegyes áldozópap	
22.	1479. XII. 27.	János	stanai áldozópap	
23.	1480. I. 8.	Marcali Benedek	nicopolisi püspök, egri segédpüspök	manu propria me subscripsi
24.	1480. I. 15.	Faber Márton	medgyesi polgár	
25.		Valdhidai Schuler György	erdélyi laikus	
26.	1480. V. 15.	Latiscozai Antal	Szentlélek-rendi szerzetes	

Nr.	Dátum	Név	Javadalom/státus	Egyéb
27.	1480	Frangepán Dorottyá	Blagai János gróf özvegye	
28.	1481	Erdélyi András	áldozópap, a trienti egyházmegyes Bisenello plébánosa	
29.		Magyarországi Szláv másnéven Rác Péter	esztergomi egyházmegyes laikus	
30.	1482. II. 6.	Bozskovici és Feketehegyi László	veszprémi nagyprépost	
31.	1482. V. 13.	Fábián	áldozópap, a zágrábi egyházmegyes Szt. István király-egyház prebendáriusa	Alfonsus de Pinyan penitenciárius írta be nevét
32.		Magyar Barnabás	pécsvárdi bencés szerzetes	
33.		Zágrábi Tamás	zágrábi egyházmegyes laikusok	Alfonsus de Pinyan penitenciárius írta be nevüket
34.		Anett, Tamás neje		
35.		1482. V. 16.		
36.		János neje		
37.	Farkas Pál			
38.		Bálint, János fia	a tibolti Szt. Katalin-templom plébánosa	
39.		Szencsei Fábián	áldozópap, zágrábi kanonok	
40.	1482. V. 17.	Marócsai Miklós	zágrábi egyházmegyes áldozópap	
41.		János	csázmái főesperes	
42.		Rojcsai György	zágrábi egyházmegyes laikus	
43.		Szencsei István	zágrábi egyházmegyes áldozópap	
44.		Bychai Orbán fia Pál	zágrábi kanonok	
45.		Atinai Lőrinc	zágrábi egyházmegyes áldozópap	
46.		Szelesi Kelemen		
47.	1482. VI. 21.	(Alattyáni) Miklós	sebastei püspök, váradi segédpüspök	Ludovicus de Sancto Geminiano scriptor apostolicus írta be nevüket
48.		Rozvágyi Simon	csanádi kanonok és főesperes	
49.		Pécsi Jakab	kolozsvári plébános, decretorum doctor	
50.		Dénes	váradi örkanonok	
51.		Erdődi (Bakóc) Tamás	titeli prépost, királyi titkár	
52.		Sánkfalvi Antal	váci kanonok	

Nr.	Dátum	Név	Javadalom/státus	Egyéb
53.	1482. VI. 22.	Filipec János	váradai püspök	in hunc librum manu propria subscripsi
54.		Pál, Imre fia	erdélyi prépost, a földvári apátság kommendátora, apostoli főjegyző	propria mea manu me inscripsi
55.	1482. VII. 11.	Csobádi Magyar János	laikus	meque manu aliena inscribi feci, quia ego scribere nes- ciebam
56.	1482	Güssingi Lakatos Kristóf	laikusok	
57.		Dorottya, Kristóf neje		
58.		Medgyesi János	bencés szerzetesek	
59.		Ebersdorfi Farkas		
60.		Pozsonyi Szécsi Mihály	laikusok	
61.		Mihály neje		
62.		Szécsi György		
63.	György neje			
64.	1485. II. 21.	Selmezbányai Kewsch Egyed	laikusok	Schonoviai Péter körmöcbányai kápornaigazgató írta be nevüket
65.		Katalin, Egyed neje		
66.	1485. V. 10.	Vetési Albert	veszprémi püspök, királynéi kancellár	nunciusa írta be nevét
67.	1487. III. 29.	Bocskai Péter	szlavón vicebán	ügyvéd írta be nevét
68.		Margit, Péter neje	laikus	
69.	1487. V. 16.	Dombrói Mátyás	zágrábi kanonok	meque manu propria subscripsi
70.		Dombrói Lukács		meque manu propria inscripsi
71.	1489. IV. 13.	Szebeni Mátyás	esztergomi egyházme- gyés klerikus	

Rövidítések

Források

- APA Reg. Suppl. Archivio della Penitenzieria Apostolica (Roma), Registra Supplicationum
- ASR Arch. SS, Istr. Not. Archivio di Stato di Roma, Archivio dell'Ospedale di Santo Spirito, Istromenti, Atti del Notaio
- ASV Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)
- ASV Cam. Ap. Div. ASV Camera Apostolica, Diversa Cameralia
Cam.
- ASV Cam. Ap. Libr. ASV Camera Apostolica, Libri formatarum
fomat.
- ASV Reg. Suppl. ASV Registra Supplicationum
- BISTICCI 1859 Vite di uomini illustri del secolo XV scritte da Vespasiano da Bisticci, stampate la prima volta da Angelo Mai e nuovamente da Adolfo Bartoli. Firenze, 1859.
- BUNYITAY 1889 BUNYITAY Vince: A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446-1523. (Monumenta Vaticana Hungariae I/5), Budapest, 1889. [Reprint: 2000]
- BURCKARD 1906-1913 Johannes Burckardi Liber Notarum ab anno MCCCCLXXXIII usque ad annum MDVI, a cura di Enrico Celani, I-II. (Rerum Italicarum Scriptores, nuova edizione 32/1) Città di Castello, 1906-1913.
- CALEFFINI 2006 CALEFFINI, Ugo: Croniche 1471-1494. A cura di Teresa Bacchi, Maria Giovanna Galli. (Serie Monumenti, vol. 18.) Ferrara, 2006.
- CAMERALIA Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligationes, Solutiones), II. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Obl. part., Legationes, Varia, Taxae). Szerk. † Lukcsics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás, (Collectanea Vaticana Hungariae I/9-10) Budapest-Róma, 2014.
- FÜGEDI 1976 Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15-16. századi oszmán fogságról. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Fügedi Erik. Budapest, 1976.
- JANUS 1987 Janus Pannonius összes munkái. Közrebocsátja V. Kovács Sándor. Budapest, 1987.
- LAKATOS 2018 Regesta Supplicationum 1522-1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Lakatos Bálint. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16) Budapest-Róma, 2018.
- MDE Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490. I-IV. Szerk. Nagy Iván-B. Nyáry Albert: (Monumenta Hungariae Historica IV. Acta Extera-Diplomáciai emlékek) Budapest, 1875-1878.

- MV Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár, series I, tom. I–VI, Budapestini, 1887–1891.
- PIUSZ PÁPA II. Piusz pápa feljegyzései, I–II. Ford. Bellus Ibolya, Boronkai Iván, (Történelmi források II.) Budapest, 2001.

Feldolgozások

- D'AGOSTINI 1995 D'AGOSTINI, Alessandra: Palazzo Schifanoia. In: Ferrara nel Medioevo. Topografia storica e archeologica urbana. A cura di Anna Maria Visser Travagli. Ferrara, 1995. 93–97.
- AIT-ESCH 1993 AIT, Ivana – ESCH, Arnold: Aspettando l'Anno Santo. Fornitura di vino e gestione di taverne nella Roma del 1475. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 73. (1993) 387–417.
- ALBENSE 2014 ALBENSE, Massimiliano di: Pannartz, Arnold. In: Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 80 (2014) (=http://www.treccani.it/enciclopedia/arnold-pannartz_%28Dizionario-Biografico%29/- utolsó letöltés: 2019. 06. 15.)
- ANDERSON 1993 ANDERSON, Matthew Smith: The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919. London–New York 1993.
- ANDRIĆ 2015 ANDRIĆ, Stanko: Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkoga. *Hrvatska Revij*, 15. (2015) 54–61.
- BALOGH 1985 BALOGH Jolán: Mátyás király és a művészet. Budapest, 1985.
- BANFI 1939 BANFI, FLORIO: Fra Giorgio Settecastelli O. P. detto Georgius de Hungaria. *Memorie Domenicane* 3. (1939) 130–141, 202–209.
- BANFI 1941 BANFI, Florio: Romei ungheresi del giubileo del 1475 (Niccolò Ujlaki re de Bosnia in un affresco nell' Ospedale di Santo Spirito dell' Urbe). *Corvina* (NS) 4. (1941) 499–512.
- BANFI 1961 BANFI, Florio: La lapide sepolcrale di Giovanni de Lazo assertore di Roma „patria commune”. Roma, 1961.
- BANFI 2005 BANFI, Florio: Magyar emlékek Itáliában. Bővített, átdolgozott kiadás. Szerk. Kovács Zsuzsa és Sárközy Péter, Szeged, 2005.
- BARBIER 2006 BARBIER, Frédéric: A könyv története. Budapest, 2006.
- BIRNBAUM 1981 BIRNBAUM, Marianna D.: Janus Pannonius. Poet and Politician. Zagreb, 1981.
- BODA 2000 A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Szerk. Boda Miklós et al. Pécs, 2000.
- CAMPBELL 1997 CAMPBELL, Stephen J.: Cosmè Tura of Ferrara. Style, Politics and the Renaissance City, 1450–1495. New Haven–London, 1997.
- COVINI-FIGLIULO–
LAZZARINI-SENATORE
2015 COVINI, Nadia – FIGLIULO, Bruno – LAZZARINI, Isabella – SENATORE, Francesco: Pratiche e norme di comportamento nella diplomazia italiana: I carteggi di Napoli, Firenze, Milano, Mantova e Ferrara tra fine XIV e fine XV secolo. In: De L'Ambassadeur. Les écrits

- relatifs a l'ambassadeur et à l'art de négociier du Moyen g au début du XIX^esiècle, eds. Stefano Andretta, Stéphane Péquignot et Jean-Claude Waquet, (Collection de l'École française de Rome 504), Rome, 2015. 113–162.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: A római Szentlélek-társulat magyar tagjai (1446–1523). *Századok* 134. (2000) 211–244.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár Monográfiák 20) Budapest, 2003.
- FEDELES 2008 FEDELES Tamás: „Bosniae...Rex...Apostolorum limina visit”. Újlaki Miklós 1475-ös római zarándoklata. *Történelmi Szemle* 50. (2008) 461–478.
- FEDELES 2009 FEDELES Tamás: A 14. század derekától Mohácsig. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümei József. Pécs, 2009. (A Pécsi Egyházmegye története I.) 109–154.
- FEDELES 2013 FEDELES Tamás: Ördögi sugallattól vezérelve. Egy 15. századi gyilkosság nyomában. *Századok* 147. (2013) 433–456.
- FEDELES 2015 FEDELES Tamás: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.
- FEDELES 2017a FEDELES Tamás: Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) Pécs, 2017. 51–104.
- FEDELES 2017b FEDELES Tamás: Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe. In: Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései. Szerk. Vonyó József. Pécs–Budapest, 2017. 135–168.
- FEDELES 2018a FEDELES Tamás: „Ad omnes sacros ordines promoveri”. Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban. *Arrabona* 53–56. (2015–2018) 77–144.
- FEDELES 2018b FEDELES Tamás: Mátyás seregéből az Úr szolgálatába. Esettanulmány az Apostoli Penitenciária klerikusszentelésekben játszott szerepéhez Mátyás király korában. *Pontes* 1. (2018) 95–114.
- FEDELES 2019a FEDELES Tamás: A Magyar Királyság diplomáciai képviselője a Szentszéknél Mátyás király korában. In: Mátyás király és az Egyház. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10.) Pécs, 2019. 35–54.
- FEDELES 2019b FEDELES Tamás: A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. A Libri formatarum és bejegyzései. In: Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése. Szerk. Somorjai Ádám, Somorjai Gabi. Budapest, 2019. 149–166.
- FEDELES s.a FEDELES Tamás: „si sint bene litterati”. Adalékok a Mátyás-kori klerikus műveltségéhez. (sajtó alatt)
- FRANKÓI 1893 FRANKÓI Vilmos: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. *Katholikus Szemle* 7. (1893) 169–195.

- FRAKNÓI 1898 FRAKNÓI Vilmos: Karai László budai prépost. A könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. Budapest, 1898.
- FRAKNÓI 1901–1903 FRAKNÓI Vilmos, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I–III. Budapest, 1901–1903.
- FRENZ 1986 FRENZ, Thomas: Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527) (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 63) Tübingen, 1986.
- GREGOROVIVS 1870 GREGOROVIVS, Ferdinand: Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. Vom V. bis zum XVI. Jahrhundert. Bd. VII. Stuttgart, 1870.
- GULINELLI–VISSER
TRAVAGLI 1995 GULINELLI, MARIA TERESA–VISSER TRAVAGLI, ANNA MARIA: Palazzo Paradiso. In: Ferrara nel Medioevo. Topografia storica e archeologica urbana. A cura di Anna Maria Visser Travagli. Ferrara, 1995. 98–111.
- HARASZTI SZABÓ–
KELÉNYI 2019 HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála: Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban, 1100–1526. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) Budapest, 2019.
- HORVÁTH 1935 HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása. (A Magyar Szemle Könyvei XII) Budapest, 1935.
- HORVÁTH 2019 HORVÁTH Terézia: A vasvári káptalan prépostjai a Mátyás-korban. In: Mátyás király és az Egyház. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10.) Pécs, 2019. 103–114.
- HUSZTI 1931 HUSZTI József: Janus Pannonius. Pécs, 1931.
- JANKOVITS 2012 JANKOVITS László: Nobilis Ingenio. Janus Pannonius költészete. Arad, 2012.
- KARLINSZKY 2019 KARLINSZKY Balázs: Származás és mobilitás a veszprémi székeskáptalanban 1448–1526 között. In: Mátyás király és az Egyház. Szerk. Fedeles Tamás. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10.) Pécs, 2019. 139–202.
- KÖBLÖS 1994 KÖBLÖS József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12), Budapest, 1994.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002.
- KUBINYI 1999 KUBINYI András: Magyarok a késő-középkori Rómában. *Studia Miskolciensia* 3. (1999) 83–91.
- V. KOVÁCS 1987 V. KOVÁCS Sándor: Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban. „Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban: Lászlai János latin versei”. In: Uő: Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Budapest, 1987. 396–437.
- KRIZKÓ 1887 KRIZKÓ Pál: A körmöcbányai vártemplom helyreállításának története. Budapest, 1887.
- KUBINYI 2001 KUBINYI András: Mátyás király. (Tudomány – Egyetem) Budapest, 2001.

- LAKATOS 2017 LAKATOS Bálint: Ordo Regum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae I/ 15.) Budapest–Róma, 2017. 137–172.
- LAZZARINI 2015 LAZZARINI, Isabella: Communication and Conflict. Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520. Oxford, 2015.
- MATTINGLY 1955 MATTINGLY, Garrett: Renaissance Diplomacy. New York, 1955.
- MOLNÁR 2016 MOLNÁR, Antal: L'ospizio degli Ungari presso la Basilica di San Pietro. In: Quando la Fabbrica costruì San Pietro. Un cantiere di lavoro, di pietà cristiana e di umanità XVI–XIX secolo. a cura di Assunta Di Sante, Simona Turriziani. Roma, 2016. 393–412.
- MOLNÁR 2017 MOLNÁR, Antal: Una struttura imperfetta: le istituzioni religiose ungheresi a Roma (secoli XI–XVIII). In: Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo (eds.): Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani: Secoli XV–XVIII. Roma, 2017. 117–131.
- MONAY 1956 MONAY Ferenc: Római magyar gyóntatók. Róma. 1956.
- NEMES 2017a NEMES Gábor: Győr egyházmegyeiek a késő középkori Rómában. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar történeti kutatások a 21. században. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15.) Budapest–Róma, 2017. 107–136.
- NEMES 2017b NEMES Gábor: Sopron–Róma: Adalékok Sopron város középkori egyháztörténetéhez. *Egyháztörténeti Szemle* 71. (2017) 259–268.
- PINELLI 2007 ROMA del Rinascimento. A cura di Antonio Pinelli, Bari, 2007.
- QUELLER 1967 QUELLER, Donald E.: The Office of Ambassador in the Middle Ages. Princeton, New Jersey, 1967.
- REHBERG 2007 REHBERG, Andreas: L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. In: Florence Alazard and Frank la Brasca (eds): La papauté à la Renaissance. Paris, 2007. 167–249.
- REPERTORIUM Repertorium officiorum Romanae curiae. Bearb. v. Thomas Frenz. (<http://www.phil.uni-passau.de/lehrstuehle-und-professuren/emeriti/histhw/forschung/orc/>). (letöltés: 2019. 03. 14.)
- ROMANI 1948 ROMANI, Mario: Pellegrini e viaggiatori nell'economica di Roma dal XIV al XVII secolo. Milano, 1948.
- SALONEN–HANSKA 2016 SALONEN, Kirsi–HANSKA, Jussi: Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471. (Church, Faith and Culture in the Medieval West) London–New York, 2016.
- SÁRKÖZY 2015 SÁRKÖZY Péter: Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo-templomban. In: Uő: Itália vonzásában. Esszék, tanulmányok. Budapest, 2015².
- SÁRKÖZY 2017 SÁRKÖZY Péter: Roma est Patria omnium fuitque. A római Szent István Körtemplom magyar emlékei. Budapest, 2017.

- SCHMITZ 1894 SCHMITZ, Ludwig: Die Libri Formatarum der Camera Apostolica. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 8. (1894) 451-472.
- SCHWARZ 2013 SCHWARZ, Bridige: Kurienuiversität und stadtrömische Universität von ca. 1300 bis 1471. (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 46.) Leiden-Boston, 2013.
- SZOVÁK 2008 SZOVÁK, Kornél: A Hungarian Humanist in Rome. In: Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (sec. 15-20). Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor archivista ungherese dell'Archivio Segreto Vaticano (a cura di Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Péter Tusor; Collectanea Vaticana Hungariae I/4), Budapest-Roma, 2008. 11-21.
- C. TÓTH 2015 C. TÓTH Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. Rész. A sasadi tizedper 1452-1465 közötti „krónikája”. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.) Budapest, 2015.
- C. TÓTH et alii 2016 C. TÓTH Norbert-HORVÁTH Richárd-NEUMANN Tibor-PÁLOSFALVI Tamás: Magyarország világi archontológiája. 1458-1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) Budapest, 2016.
- VERESS 1941 VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve es iratai 1221-1864. Budapest, 1941.
- WEINRICH 1998 WEINRICH, Lorenz: Das ungarische Paulinerklöster Santo Stefano Rotondo in Rom (1404-1579). (Berliner Historische Studien 30, Ordensstudien XII) Berlin, 1998.

A kötet szerzői

.....

BALATONYI JUDIT	egyetemi tanársegéd, PTE BTK Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék
BENE KRISZTIÁN	egyetemi docens, a PTE BTK Romanisztika Intézet és a Francia Tanszék vezetője
FEDELES TAMÁS	egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi Intézet; tudományos főmunkatárs MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
GRÜLL TIBOR	egyetemi tanár, tanszékvezető, PTE BTK TTI Ókortörténeti Tanszék
KÉRI KATALIN	egyetemi tanár, PTE BTK Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék
LÁNG ANDRÁS	egyetemi docens, PTE BTK Fejlődés- és Klinikai Pszichológia Tanszék
MACZELKA CSABA	egyetemi adjunktus, PTE BTK Angol Irodalom és Kultúra Tanszék
MEKIS D. JÁNOS	egyetemi docens, PTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
POLYÁK GÁBOR	egyetemi docens, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

ISBN (nyomtatott) 978 963 429 403 0
ISBN (digitális) 978 963 429 404 7

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Kari Tudományos Diákköri Tanács
Előkészítés: Kronosz Kiadói Kft.
Nyomdai munkálatok: Virágmandula Kft.